

І.І.Мовчан

Давньо- Київська Околиця

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ
АРХЕОЛОГІЇ

І.І.Мовчан

ДАВНЬО-
КИЇВСЬКА
ОКОЛИЦЯ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1993

Монографія присвячена проблемі формування історичної околиці Києва IX—XIII ст. Літописні райони Дорогожичі, Предславине, Берестове, Угорське, Печерськ, Видубичі, Клов, Шеллове, Кирилівський монастир та інші, розміщені поза межами укріплень міста, були природним його продовженням і становили невід'ємну частину Києва. Простежено етапи формування давньокиївської околиці, показано її роль в економічному, політичному та культурному житті столиці Київської Русі.

Для істориків, археологів, краєзнавців, усіх зацікавлених середньовічною історією Києва.

Відповідальний редактор П. П. ТОЛОЧКО

Затверджено до друку вченою радою
Інституту археології АН України

Редакція видань
історично-культурної спадщини
України

Редактор *Л. Л. Ващенко*

М 0504000000-170 83-93
221-93

ISBN 5-12-004026-8

© І. І. Мовчан, 1993

ПЕРЕДМОВА

Проблема формування середньовічного міста є складовою частиною дослідження давньоруського суспільства. Одним з головних аспектів цієї проблеми є вивчення взаємозв'язку ядра міста з його околицею. Середньовічне місто — складний соціально-економічний комплекс, який не можна обмежити лише територією в межах лінії його оборонних укріплень. Околиця, сформована зовні міських стін, була нерозривно пов'язана з ядром міста.

Останнім часом вивчення міських околиць привертає увагу багатьох дослідників Новгород, Ладоги, Чернігова, Суздаля, Пскова, західнослов'янських міст. Київ — найбільше східнослов'янське місто — одне з тих центрів, на прикладі якого можна з'ясувати не тільки структуру і динаміку розвитку міської агломерації, а й встановити основні закономірності її взаємодії з центральною поселенською структурою.

До поняття київської околиці входять приміські села, слободи, феодалні двори і монастирі, віддалені від основного міського ядра на 3—6, іноді 12 км, які, проте, склали єдиний соціально-економічний організм. На сторінках літопису неодноразово згадуються окольні райони Києва: Предславине, Берестове, Угорське, Печерськ, Клов, Видубичі, Шеллове, Кирилівський монастир тощо.

Відтворити історично-топографічний вигляд названих районів тільки на основі писемних джерел практично неможливо. Лаконізм літописних свідчень часто не дає змоги визначити навіть місцезнаходження того чи іншого об'єкта. Заповнити недостатню інформативність цих джерел можуть лише археологічні дослідження.

Свого часу Б. Д. Греков писав: «Писемні джерела дають нам дуже мало. Вирішити завдання може лише археологія... В світлі нових археологічних відкриттів починають звучати і наші скудні писемні джерела» [Греков, 1953, с. 105]. Для вирішення цих проблем у складі Київської

Рис. 1. Схема розміщення районів давньокиївської околиці:

1 — Угорське; 2 — Берестове; 3 — Печерський монастир; 4 — Красний двір; 5 — Звіринецькі печери; 6 — Видубицький монастир; 7 — Китаїв; 8 — Предславине; 9 — Язинь; 10 — Шелвове; 11 — селище в районі станції метро «Берестейська»; 12 — Кирилівський монастир; 13 — Дорогожичі; 14 — Лиса гора; 15 — Клов.

експедиції Інституту археології АН УРСР 1971 р. створено спеціальний загін, головним завданням якого було дослідження давньокиївської околиці. Здобуті багаторічними розкопками матеріали дають змогу уточнити місцезнаходження деяких літописних районів. Відкрито ряд нових пунктів, які не згадувалися у літопису, але відігравали важливу роль у житті стародавнього міста.

Аналіз писемних і археологічних джерел дозволив, насамперед, визначити місце давньокиївської околиці в соціальній структурі міста. У пропонованій читачеві праці

ми спробуємо з'ясувати причинно-слідчі зв'язки формування міської околиці, а також її ролі в економічному, політичному і культурному житті Києва. Значне місце відведено ролі київської околиці у справі оборони столиці Давньої Русі у IX—XIII ст., тобто від початку формування київської міської околиці до 40-х років XIII ст.

Дослідження питань історичної топографії околиці стародавнього Києва є науковою основою вивчення різних аспектів розвитку міста в цілому. Саме цим можна пояснити таку увагу до цих питань у даній праці. Тільки вирішення цієї проблеми дає можливість розглянути соціально-топографічну структуру давньокіївської околиці в організмі міста.

Об'єктом дослідження є історія окремих околиць стародавнього Києва. Питання політичного життя розглядаються лише тією мірою, якою вони допомагають кращому розумінню ролі цих районів в історичному розвитку міста.

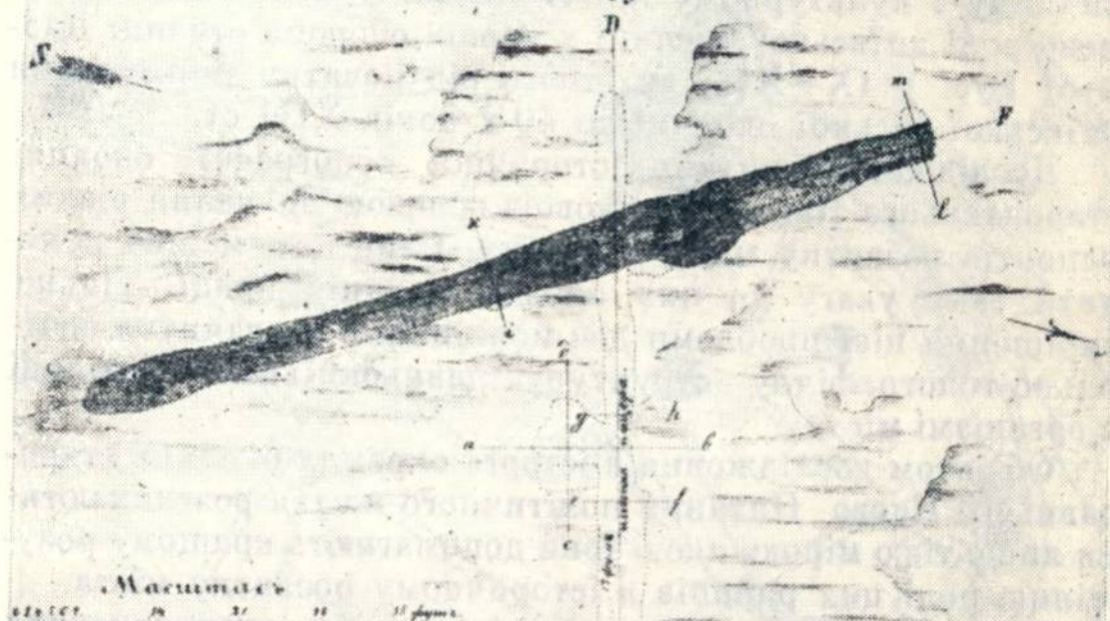
В монографії використано відомості з давньоруських літописів, мемуарної літератури пізнього середньовіччя. В основу дослідження покладено археологічні джерела, значну частину яких здобуто за останні 20 років і запроваджено у науковий обіг. Їх комплексний аналіз дав можливість відтворити різні аспекти розвитку середньовічного Києва.

Проблема соціально-топографічної структури околиці Києва практично не була об'єктом спеціального дослідження, але окремі її пункти і архітектурні пам'ятки відображені у ряді історико-топографічних праць. М. Ф. Берлінський, М. О. Максимович, М. І. Петров, С. Т. Голубєв, Л. П. Добровольський та ін. дослідники кінця XIX — початку XX ст. вивчали окремі питання, пов'язані з історичною топографією окольних районів. Вони здебільшого стосувалися окремих пам'яток архітектури без визначення місця й ролі околиці в системі міста. В наш час питаннями соціально-топографічної структури стародавнього Києва займався П. П. Толочко. В його працях подано характеристику деяких пунктів міської околиці, поставлено питання щодо органічної єдності з основним міським ядром.

Поява нових археологічних, епіграфічних та нумізматичних матеріалів розширила коло джерел. Це дало змогу здійснити спеціальне дослідження щодо історично-топографічної структури околиць Києва IX—XIII ст. У пропонованій праці зроблено спробу розкрити історично-топографічну структуру околиці Києва IX — першої половини XIII ст.; виявити межі окольних районів; дати характеристику пунктів і пам'яток кам'яної архітектури;

Планъ пещеры.

ИВАНОВЪ ГРОБЪ ПЕЧЕНКА
 ІВАН О ГРѢШЬНЪ ІН СЕДІЖН ЛЖІТЬ

Написи № 2.

ІВАНЪ ПЕЧЕНКА

ПРЕТЕРПѢХЪ БО
 ЧЛВКА (ВЪТЛДЪ) СЪ
 ІВАНЪ АНДР
 ЗЛАХЪ

Написи № 5.

ИВАН О
 ІС ХС

Написи № 3.

ІН П О
 МОЗН
 РАБЪ
 СВОЕ
 ФЕДО
 СВЯН
 ФЕШАН
 ЛОВНА
 МНЛЗ
 МОГА
 ЛВТА

Написи № 4.

ІГГІ ІН
 А И ИИ
 ДІ
 ЛВТА
 ІОМ
 ІС ХС

№ 6.

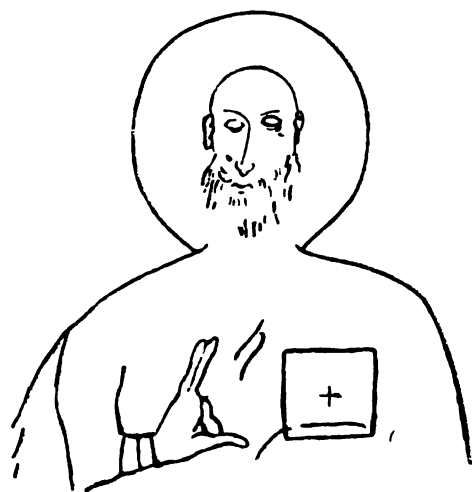

Рис. 3. Написи в печерах на Угорському.

з'ясувати роль і функції кожного окремого району в організмі середньовічного міста; на основі всебічного вивчення історичного розвитку околиці висвітлити її роль в динаміці розвитку середньовічного Києва. У зв'язку з недостатньою збереженістю окремих археологічних джерел та неповним вивченням наявних пам'яток, на сьогоднішній день не всі питання історично-топографічної структури околиць стародавнього Києва можуть бути висвітлені рівнозначно, деякі висновки носять попередній характер.

Розділ ДЖЕРЕЛА 1 ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Дослідження історичної топографії Києва IX—XIII ст. неможливо без комплексного використання як археологічних, так і різних категорій писемних джерел. Крім того, на сучасному етапі в рішенні цієї проблеми неоціненну роль відіграють дані епіграфіки, нумізматики, картографії, нові розробки з питань розвитку феодалізму в Східній Європі.

Писемні джерела. Одним з головних джерел вивчення історичної топографії стародавнього Києва та його околиці є літописи. Дослідженню різних літописних зводів присвячена численна література. У працях О. О. Шахматова, М. Д. Приселкова, Д. С. Лихачова, Б. О. Рибаків та інших дослідників показана практична невичерпність цього джерела для дослідження історії Давньоруської держави [Шахматов, 1897; 1908; 1940; Приселков, 1940; Лихачов, 1947; 1950; Рибаків, 1963; 1972]. Значною мірою сказане відноситься до вивчення питань історичної топографії стародавнього Києва. Неоцінним джерелом є праця видатного літописця Нестора. Б. О. Рибаків оцінює його не лише як літописця, а й як історика у сучасному розумінні слова. «Повість времінних літ» і продовживший її літопис Нестора, доведений до 1110 р., були написані так яскраво і талановито, що на 500 років визначили характер висвітлення перших століть руської історії.» [Рибаків, 1982, с. 6—8].

Літопис Нестора є цінним джерелом для дослідження історичної топографії Києва. Автор, який був киянином, називає цілий ряд споруд, що існували за його часів і збереглися до наших днів. Свого часу М. К. Каргер зробив вибірку «археологічних екскурсів» давньоруських літописців, відмічаючи їх часте звернення в літописах до історико-топографічних реперів [1959, с. 11—23]. Систематиза-

цію літописних згадок окольних районів Києва зробив і П. П. Толочко [1970].

Вже на перших сторінках літопису є вказівки на конкретні урочища, села, замиські двори.

В розповіді про смерть Аскольда і Діра літописець описує добре знайомі тоді кожному киянину місця. Вбитих Олегом київських князів «несоша на гору, еже ся нынѣ зоветь Угорское, идеже ныне Ольминъ дворъ; на той могилѣ поставилъ Олма Божницю святого Николы» [ПСРЛ, т. 2, стб. 16—17].

Розповідаючи про завоювання Києва у 980 р., літописець свідчить, що Володимир Святославич підійшов до міста з північно-західної околиці «и стояше Володимиръ обрывся на Дорогожичи» [Там же, т. 2, стб. 64]. Тут згадується і замиський двір у княжому селі Берестове.

Під 1051 роком літописець розповідає про виникнення Печерського монастиря, якому судилося зіграти важливу роль в історії Києва [Там же, т. 2, стб. 143—145, 147].

Висвітлення питань історичної топографії південної околиці Києва знаходимо в літописних статтях 1070, 1088, 1096 років. Тут розповідається про заснування нового родового монастиря і появу княжого двора на Видубичах [ПСРЛ, т. 2, стб. 164, 199, 223]. Далі на сторінках літописів з'являються повідомлення про Кловський і Кирилівський монастирі, розташовані відповідно на південній і північно-західній околицях Києва.

Взірцем історично-топографічного опису Києва вважається літописна стаття 1151 р. [Толочко, 1970, с. 25]. Розповідаючи про розстановку військ у битві Ізяслава Мстиславича з Юрієм Долгоруким, літописець, крім інших місць, називає південну міську околицю, де війська стояли «от Золотых ворот по тем огородам до Лядських ворот а отоле и до Клова и до Берестоваго и до Угорських ворот и до Днепра» [ПСРЛ, т. 2, стб. 428]. Саме завдяки багаторазовим зверненням літописів до історичної топографії стало можливим з'ясувати місце знаходження багатьох районів, що було б вельми складним за допомогою інших джерел.

Вивчаючи питання історичної топографії околиці стародавнього Києва, необхідно враховувати мемуари і поземних мандрівників XIII—XVII ст. Руїни палаців і храмів, могутні земляні укріплення, залишки археологічних пам'яток знайшли своє відображення в описах Я. Карпіні, С. Герберштейна, М. Груневега, Е. Лясоти, С. Сарницького, Р. Гейденштейна, А. Гаваньї, Г. Левассера де Бонплана, П. Алепського та ін. Джерелознавча цінність свідочств посилилась після перекладу й видання у Києві в 1874 р.

«Збірника матеріалів для історичної топографії древнього Києва». Вміщені у «Збірнику...» матеріали неодноразово аналізувались дослідниками [Каргер, 1959, с. 23—27; Толочко, 1970, с. 25—26]. Слід звернути увагу на нещодавно знайдене у Гданській бібліотеці Польської Академії наук і введене в науковий обіг Я. Д. Ісаєвичем нове джерело, що торкається також історичної топографії стародавнього Києва. Йдеться про спогади Мартіна Груневега — німецького купця, який відвідав Київ у 1584 р. [Ісаєвич, 1982, с. 113—129]. Розповідаючи про давні київські споруди, М. Груневег зупиняється на опису Печерського монастиря. Цінність джерела полягає ще й у тому, що на полях тексту — авторські малюнки з видами Києва та його історично-архітектурних пам'яток.

Розглядаючи писемні джерела, необхідно зупинитися на Києво-Печерському Патерику та Синописі. Відомості, що містяться в них, без сумніву, були взяті з раніших давньоруських джерел. Свідомством є розповідь Патерика про будівництво Влахернської церкви на Клові в кінці XI ст., а також відомості про давньоруського художника Алімпія.

Дослідники XIX ст. по-різному використовували ці джерела. М. В. Закревський з великою обережністю ставився до Синопису, вважаючи його майже фантазією Інокентія Гізеля, або ж «винахідництвом київських вчених XVII ст.» [1868, с. 74, 907]. На це М. О. Максимович відповів, що не все, не згадане або пропущене літописцем Нестором, є вигадкою. Помилка М. В. Закревського полягає в тому, що він не припускав думки про використання пізньосередньовічними авторами в своїх творах більш давніх джерел, які не дійшли до XIX ст. Критичне використання Патерика Печерського монастиря і Синопису сучасними дослідниками дало свої позитивні результати. Корисними в плані джерелознавчої бази є твори київських вчених першої половини XVII ст. Афанасія Кальнофойського, Феодосія Сафоновича, Сілвестра Коссова та ін., які на власні очі бачили руїни багатьох пам'яток стародавнього Києва, знали легенди минулих поколінь, і напевно чи вносили в історичну топографію елементи фантазії. Подібне вони могли робити в датуванні або інтерпретації будь-яких подій, особливо церковного характеру.

Тут нами використане таке важливе і цінне джерело, яким є топографічні плани Києва XVII—XIX ст.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА

Писемні джерела значною мірою доповнюють археологічні, але разом з тим їх крайній лаконізм інколи не дає змоги визначити місцезнаходження того чи іншого об'єкта. В таких випадках на перший план виходять археологічні дані.

Історія археологічних досліджень у Києві налічує майже два століття. Систематичні розкопки в місті почалися у першій чверті ХІХ ст. З цього часу відкрито чимало предметів матеріальної культури ряду літописних районів, що дали змогу вирішити багато проблем історичної топографії Києва і серед них його околиць.

Перші археологічні розкопки велися головним чином в історичному центрі Києва, на території міста Ярослава. Ці дослідження, зрозуміло, відзначалися недосконалістю методики, але мали велике наукове значення, насамперед тим, що наочно показали великі можливості використання археологічних даних для вивчення історії стародавнього Києва. Проте подальші розкопки в Києві залишали поза межами своєї уваги історичну околицю міста.

Деяка активізація археологічних розкопок у Києві починається у 60-х роках ХІХ ст. у зв'язку з організацією музею старожитностей і Мінц-кабінету при Київському університеті. Вперше було звернено увагу на київську околицю. Хранитель Мінц-кабінету Я. Волошинський у 1862 р. на кошти, одержані від Комісії для розбору древніх актів, провадив розкопки курганів на південно-західній околиці міста в урочищі «Батієва гора» [Университетские известия, 1862, с. 20]. Тут ним досліджено понад 50 курганів. У 70-х роках київську околицю вивчає В. Б. Антонович, який розкопував кургани в районі так званих Кирилівських висот, а також печери в цьому районі [Антонович, 1879, с. 250—257; 1884, с. 42—43].

У 1874 р. на ІІІ археологічному з'їзді у Києві вперше було звернено увагу на Китаївський могильник, де Д. Я. Самоквасов розкопав чотири кургани [1908, с. 222]. У 1899 р. на цьому некрополі працювали В. В. Хвойка та В. О. Городцов, але найбільш досліджував Китаївський могильник та печери О. Д. Ертель. У 1911—1914 рр. ним розкопано значну кількість курганных насипів в усіх трьох групах могильника. На превеликий жаль, результати цих робіт не надруковано, а архівні документи, що збереглися, не дають повної уяви.

Значний інтерес для вивчення історичної топографії південної околиці Києва становили дослідження Звіри-

нських печер на Видубичах; здійснені у 1912 р. О. Д. Ертелем та С. П. Вельміним.

Розкопки втраченої східної частини церкви Спаса на Берестові, проведені Д. В. Мілєєвим і П. П. Покришкіним у 1909—1914 рр., дали уяву щодо цієї цікавої пам'ятки кам'яної архітектури.

За радянські часи дослідження київської околиці відновлено в 1945 р. З метою вивчення архітектури Михайлівського храму на Видубичах М. К. Каргер заклав кілька розкопів біля собору [Каргер, 1950, с. 141—166].

Цінні археологічні матеріали здобуто у 50-х роках розкопками В. А. Богусевича на території Києво-Печерського заповідника [Богусевич, 1948, с. 208; Асєєв, Богусевич, 1951, с. 40—41; Богусевич, 1957, с. 134—144]. Ним відкрито залишки склоробної майстерні та кам'яної стіни, що оточувала Печерський монастир у XII ст.

Велике значення для вивчення архітектури Успенського собору, зруйнованого під час Великої Вітчизняної війни, мали роботи, здійснені М. В. Холостенком у 50—60-х роках [1975, с. 107—170; 1976, с. 131—165]. У 1963 р. П. П. Толочко виявив і розпочав дослідження Кловського монастиря [1968, с. 236—243]. У 1970 р. створено Київську постійнодіючу експедицію Інституту археології АН України, у складі якої створено Києвоокольний загін. Головним його завданням є вивчення околиці стародавнього Києва. Створення загону стало якісно новим етапом, оскільки почалося цілеспрямоване і планомірне дослідження однієї з важливих складових частин міста.

Роботами 1971—1972 рр. на Видубицькій околиці відкрито залишки літописного Красного двору, а також досліджено архітектуру Михайлівського храму Видубицького монастиря [Мовчан, 1975, с. 80—105].

Через багато років увагу дослідників знову привернув Китаївський комплекс, де, крім могильника, досліджувалось селище — посад [Мовчан, Степаненко, 1976, с. 108—118]. У 1974—1975 рр. досліджено храм Кловського монастиря [Мовчан, Харламов, 1979, с. 70—84].

Для локалізації літописного села Предславине велике значення мали археологічні розкопки, проведені в районі Центрального республіканського стадіону (вул. Червоноармійська, 57) [Мовчан, 1978, с. 106]. У 1978—1979 рр. розпочалися обстеження й розкопки Ближніх печер Печерського монастиря [Мовчан, 1980, с. 157].

Для з'ясування ролі околиці в системі оборони стародавнього Києва важливим є відкриття і розкопки укріпленого пункту на західній околиці міста, на території парку

біля станції метро «Берестейська» по проспекту Перемоги [Мовчан, 1985, с. 121—124].

Значну роль у вивченні історичної топографії околиці середньовічного Києва відіграють спостереження за земляними роботами, що ведуться в різних районах міста.

ІСТОРИОГРАФІЯ

Питанням історичної топографії Києва присвячена велика за обсягом література, що сама по собі може стати об'єктом окремого дослідження. Систематичні розкопки в місті, що розпочалися в першій чверті минулого сторіччя, ставили і вирішували численні питання, пов'язані з історичною топографією окремих його частин та урочищ. Одним із завдань, що стоять перед сучасними дослідниками історії стародавнього Києва, є систематизація і узагальнення розрізненого матеріалу для створення територіальної історії середньовічного Києва. В численній історичній літературі практично не робилася спроба розглянути міську околицю як містоутворюючий елемент; не простежено динаміку її формування та роль у житті Києва.

Розглянемо найважливіші праці, що безпосередньо відносяться до нашої теми.

Інтерес до старожитностей Києва та до його основних історично-топографічних віх виник у 20-х роках XVIII ст. У 1727 р. І. К. Кирилов закінчує працю «Цветущее состояние Всероссийского государства», де описує частини Києва, його укріплення, місцезнаходження монастирів [Кирилов, 1977, с. 161—163].

У 1785 р., у зв'язку з підготовкою подорожі Катерини II на Україну і в Крим, складено коротку записку щодо київських старожитностей, вміщеній у «Путешествие ея императорского величества в полуденный край России, предпринимаемое в 1787 г.» Окрім історії міста, викладеної за Татищевим, тут подано короткий опис Києва і його укріплень, а також, крім інших пам'яток архітектури, згадуються Печерський і Видубицький монастирі [Каргер, 1959, с. 28—29]. Названі праці необхідно розглядати як приклад ранньої уваги до історії найдавнішого міста на Русі.

У 1820 р. вийшла книга М. Ф. Берлінського «Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города», присвячена, головним чином, питанням історичної топографії. Крім Гори і Подола автор розглядає старо-

давній окольний район міста — Печерськ. Наприкінці подано план Києва, де показані урочища, архітектурні пам'ятки, що відносяться до найдавнішого періоду міста.

У книзі М. Ф. Берлінського є значні недоліки. Це стоєть насамперед слабого аналізу літопису, не завжди достовірних даних про розташування того чи іншого об'єкта.

Д. В. Поленовим введено у науковий обіг збірник малярів і креслень К. М. Бороздіна, складений у 1810 р. [Тр. І АС, 1871, с. 62—74]. Дослідженням Києва присвячено значну частину альбому, де зображено й описано поряд з іншими пам'ятками церква Спаса на Берестові та Києво-Печерська лавра. До списків додається план Києва і два плани його околиць. В них фактично вперше робиться спроба на основі літописів та інших джерел створити план-реконструкцію стародавнього Києва з його околицями. К. М. Бороздін писав: «Свідчення літописів, а також паперів, які зберігаються в архіві Київського магістрату, усні перекази тамошніх мешканців, співставлені з сучасним розташуванням міста, слугувало підставою для створення цього плану і для визначення багатьох місць, тепер уже невідомих під колишнім ім'ям. Тут визначені по можливості всі місця стародавнього Києва, що зустрічаються в літописах, з показчиком року, під яким вони там згадуються. Сумнівні або ж визначені лише здогадково місця відзначені знаком питання» [Тр. І АС, 1871, с. 66]. Таке серйозне ставлення автора до виконання роботи заслуговує найвищої оцінки. Увагу радянських дослідників до праці К. М. Бороздіна звернув М. К. Каргер [1959, с. 29—30]. У наш час чотири альбоми К. М. Бороздіна зберігаються в Рукописному відділі Державної публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі.

Одним з перших дослідників історичної топографії Києва був М. О. Максимович — ректор Київського університету. Для його праць є характерним ретельне дослідження, глибоке знання і вміння використання літопису та інших писемних джерел. Крім численних праць, присвячених окремим питанням історичної топографії Києва, він зробив спробу узагальнити цю проблему. Його «Обозрение Старого Киева», видане у 1840 р. [1877, с. 91—123] і «Очерк Киева», надрукований як вступ до книги «Обозрение Киева в отношении к древностям», виданої І. Фундуклеєм [Там же, с. 24—38] не втрачають свого наукового значення й сьогодні. В плані розробки питань історичної топографії київської околиці значний інтерес становлять його розробки «О создании киевской церкви св. Кирилла».

та «Выдубицкий монастырь» [Там же, с. 161—171, 243—254].

У цей час працює ще один видатний знавець київських старожитностей — М. В. Закревський. У 1858 р. він видає «Летопись и описание г. Киева» [1858], а через десять років — фундаментальну двотомну працю «Описание Киева» [1868]. Остання задумана як довідник по історії та історичній топографії міста. У книзі в алфавітному порядку подані відомості про урочища, окремі пам'ятки, назви вулиць. Структура праці не дала змоги авторові відтворити історично-топографічний вигляд Києва, аби хоча б окремих його частин на різних хронологічних етапах [Толочко, 1970, с. 14]. Деякі положення праці М. Закревського зазнали серйозної критики з боку М. О. Максимовича [1877, с. 50—83, 84—88, 142—154]. Дискусія між цими двома дослідниками стародавнього Києва була плідною. Вона привернула увагу інших вчених до різних джерел з питань історичної топографії.

Недоліком твору М. Закревського є слабе використання археологічних джерел. Ним не завжди вірно вирішуються питання, пов'язані з будівельною історією численних архітектурних пам'яток Києва та його околиці.

Заслуговує на увагу додаток до двотомника М. В. Закревського — атласу, альбому планів і креслень, де ним робиться спроба картографувати київські старожитності за окремими сторіччями, а також відтворити рельєф часів давнього Києва. Не зі всіма положеннями праці М. В. Закревського можна погодитися, проте вона понад століття править за довідник в питаннях історичної топографії Києва.

У 1881 р. розпочалося розкриття з наступним поновленням фресок Кирилівської церкви. Це привернуло увагу не лише до самої пам'ятки, а й до місцевості, яка її оточує. З'явилися статті, присвячені Кирилівському монастирю [Прахов, 1883, с. 97—110].

Наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. найкращими фахівцями в галузі історичної топографії Києва були М. І. Петров і С. Т. Голубев. В «Историко-топографических очерках древнего Киева» М. І. Петров практично вперше зробив спробу узагальнити питання історичної топографії Києва [1897]. Цінність праці М. І. Петрова полягає в тому, що поряд з використанням писемних джерел він спирався на відомий у той час археологічний матеріал. Через брак матеріалів автор зробив неправильні висновки щодо трактування ранньої історії Києва. На його думку, в цей період головним центром життя у Києві була Щекавиця

з околицями і Печерськ, а з кінця IX ст.— Старокнівська гора та Поділ, а Щекавиця й Печерськ відступають на задній план і перетворюються у передмістя Києва.

В працях М. І. Петрова багато цінних відомостей про різні пам'ятки Києва. Він звертається до фрескових розписів київських храмів, розглядає старовинні печатки і монети, що зберігаються у різних музеях міста.

Сучасник М. І. Петрова С. Т. Голубев зробив значний внесок у розробку питань історичної топографії Києва. Його роботи присвячено здебільшого конкретним питанням і відзначаються ретельністю в підборці літописних даних, а також актових документів XVI—XVIII ст. [1898, с. 20—96; 1899, с. 574—599; 1900, с. 23—24; 1904, с. 668—692; 1910]. У деяких випадках власне аналіз актового матеріалу, введеного С. Т. Голубевим у науковий обіг, дозволив йому з'ясувати ряд питань з історичної топографії стародавнього Києва. У цьому плані цікаві і плідні дискусії С. Т. Голубева з М. І. Петровим.

Значний інтерес становить праця С. Т. Голубева «Спорные вопросы о древней топографии Киева», де на основі ретельного аналізу літописних відомостей автор показує історичні причини розширення території міста, динаміку його розвитку.

У 1914 р. вийшла праця Л. П. Добровольського, присвячена одному з найбільш неясних в плані локалізації районів київської околиці — Дорогожичам [1914]. Автору не вдалося вирішити ці питання, використовуючи лише аналіз літописних даних. Слідом за М. В. Закревським він розміщував це урочище у верхів'ях р. Глибочиці.

У зв'язку з відкриттям і дослідженням на південній околиці Києва Звіринецьких печер, вийшли праці О. Д. Ертеля «Древние пещеры на Зверинце в Киеве» [1913] і І. М. Каманіна «Зверинецкие пещеры в Киеве» [1914]. О. Д. Ертель дав коротку характеристику дослідженої ним пам'ятки, а І. М. Каманін докладно описав підземні лабіринти, поховальні ніші, написи й речі, знайдені при дослідженні печер. Він спробував визначити роль і місце цієї пам'ятки серед інших печерних лабіринтів Києва і його околиць. Намагання І. М. Каманіна визначити дату виникнення і припинення існування Звіринецьких печер призвели до помилкового висновку, що вони існували ще в далеку давнину. Вважаючи, що печери припинили своє існування у 1096 р. після набігу половців, дослідник датує відповідно усі речі і граффіті X—XI ст., хоча ці знахідки необхідно датувати кінцем XII — першою половиною XIII ст. [Высоцкий, 1985, с. 52—53].

В цілому історіографією XVIII—XIX ст. накопичено значний фактичний матеріал, зроблено ряд важливих спостережень з конкретних питань історичної топографії, по вивченню окремих пам'яток архітектури, однак навіть найкращі праці не змогли вирішити питання формування київської околиці.

Слабкість літератури того часу полягала в ігноруванні соціально-економічних і політичних відносин, в явній перевазі інтересу дослідників до діяльності князів, релігійних питань. Загальний недолік майже всіх праць — слабе використання в дослідженні археологічного матеріалу.

До початку Великої Вітчизняної війни археологічні дослідження на київській околиці практично не проводились. Статті, що виходили з друку, присвячувалися окремим пам'яткам. Деякі праці взагалі не були надруковані. Вони потрапили до різних архівів і про їх існування відомо вузькому колу фахівців. У науковому архіві Інституту археології України зберігається рукопис І. Іванцова «Стародавній Київ». Хоча праця не має спеціальної історично-топографічної спрямованості, окремі положення автора цікаві для дослідників, які займаються цією проблемою.

У бібліотеці науково-дослідного інституту будівельного виробництва Держбуду України у Києві зберігається рукопис В. М. Зуммера «Кирилівський заповідник у Києві», присвячений дослідженню Кирилівської церкви. Автор, аналізуючи писемні джерела й особливо фресковий живопис, дав досить повну характеристику пам'ятки.

У повоєнний час Кирилівську церкву досліджував Ю. С. Асєєв [1950]. Йому вперше, на основі ретельного вивчення архітектурних деталей, вдалося реконструювати первісний вигляд пам'ятника.

У 1960 р. М. В. Холостенко надрукував результати розкопок і спостережень, що проводилися у Кирилівській церкві у 1949—1954 рр. у зв'язку з деформацією споруди. Нові дані значно розширили наші уявлення відносно стародавніх архітектурних особливостей церкви [Холостенко, 1960].

Значний інтерес дослідники виявили до Києво-Печерської лаври. Це пов'язано насамперед з розбіркою руїн Успенського собору. Спочатку ці роботи очолив В. А. Богусевич, а пізніше М. В. Холостенко. Надруковані ним підсумки зробили значний внесок у вивчення архітектури пам'ятки і будівельної техніки стародавньої Русі [1975, 1976].

У 1946 р. опубліковані тези дисертації Л. А. Голубєвої «Топографія домонгольського Києва [Голубєва, 1946].

Вперше в дослідженні історико-топографічних питань стародавнього Києва за основу взято археологічні джерела. Зроблено важливий висновок, що поховання в зрубах на Кирилівських висотах і Старокиївській горі повторюють тип жител заможних киян. Цікаві й спостереження про зв'язок центру міста з південними районами: Печерськ, Клов, Берестове.

І. П. Бронштейн в праці «Міська територія стародавнього Києва за даними літопису» [1958, с. 44—50] на основі літописних даних зробив спробу окреслити кордони міської території. До її складу автор відніс усі окольні райони, що складали невід'ємну частину Києва. Він дійшов висновку, що будівництво монастирів і церков відбиває тенденцію зростання міської території.

У 1958—1961 рр. вийшла з друку двотомна праця М. К. Каргера «Древний Киев», що є однією з найгрунтовніших за весь період дослідження Києва, де зібрано й охарактеризовано історію матеріальної культури стародавнього Києва. Серед інших проблем автор розглядає питання містобудівництва, формування міської території та її планування, приділяє увагу історично-топографічній атрибуції архітектурних пам'яток. Відсутність на той час археологічних джерел не дозволила досліднику в деяких випадках локалізувати окремі райони і споруди. Описуючи культові кам'яні споруди околиці, М. К. Каргер не торкається питання її історично-топографічної структури.

У 1970 р. побачила світ праця П. П. Толочка, присвячена дослідженню історичної топографії стародавнього Києва [1970]. Вона є спробою зведення розрізнених матеріалів, джерел і досліджень по історичній топографії столиці Давньої Русі. Складання міської території, визначення місцезнаходження окремих районів Києва, локалізація та історично-топографічна атрибуція архітектурних пам'яток — далеко не повний перелік питань, поставлених дослідником у книзі. Вважаючи окольні райони стародавнього Києва невід'ємною частиною міста, П. П. Толочко розглядає їх в конспективному плані, що здебільшого пояснюється слабкою археологічною вивченістю деяких околиць Києва [Там же, 1970, с. 171].

В монографії «Древний Киев» П. П. Толочко вирішує ряд питань багатогранної історії міста. Цінність книги полягає в тому, що більшість її розділів написані на основі нових археологічних матеріалів, здобутих за останні 20 років. Розглядаючи проблему походження міста, його економічний розвиток, політичну історію, демографію, автор приділив увагу формуванню міської території у

IX—XIII ст. [Толочко, 1983]. Торкаючись питань міської околиці, дослідник робить висновок, що територія центрального міського ядра давнього Києва, оточена укріпленнями «міста Ярослава», Копирєвого кінця, Щекавиці й Подола, не займала усю площу міста. Навколо розташовувалися приміські слободи, села, княжі й боярські подвір'я, монастирські садиби, що безпосередньо пов'язувалися з Києвом і становили його невід'ємну частину [Там же, 1983, с. 88]. У роботі автор називає основні райони київської околиці, коротко їх характеризує, але не робить спроби визначити їх місце і роль у міській структурі.

У виданій у 1982 р. книзі Ю. С. Асєєва «Архитектура древнего Киева» питання історичної топографії міста, звичайно, не ставились, але вона цікава для дослідників цієї проблеми насамперед характеристикою архітектурних пам'яток Києва і його околиці. Значну увагу дослідник приділяє архітектурно-будівельним проблемам, детально розглядаючи будівельну техніку споруд, методи їх зведення, композиційні заходи, стилістичні риси. Рішення всіх цих питань дає змогу відтворити вигляд околиці стародавнього Києва.

Певний інтерес для дослідників історичної топографії старокиївської околиці становить праця С. О. Висоцького «Киевские граффити XI—XVII вв.», яка вийшла у 1985 р. Вона присвячена епіграфічному дослідженню стародавніх пам'яток, переважна більшість яких розташована на колишній околиці стародавнього Києва. Цей цілком новий вид джерела з докладним історичним коментарем доповнює наші уявлення щодо характеристики окольних районів міста.

Як бачимо, проблемі окольних районів столиці Давньої Русі не було присвячено практично жодної спеціальної роботи. Існуючі розробки з окремих її районів не ставили питання комплексного дослідження околиці, динаміки її розвитку, структури, не розкривали причинно-наслідкових зв'язків околиці й міста. В останні роки значно поповнилась джерелознавча база, з'явилися публікації нових матеріалів, що зумовило вихід у світ пропонованої праці.

Розділ **ЗАМІСЬКІ ДВОРИ** **2** **І СЕЛА**

В писемних джерелах є численні відомості про існування поза межами Києва князівських палаців та сіл. Літописні повідомлення іноді дають змогу досить чітко з'ясувати їх важливу роль в житті стародавнього Києва. Точно вказуючи місце цих пунктів «вне города», літописець ніколи не розглядає їх поза функціями міста. Князівські двори захищалися міськими стінами або розташовувалися в різних районах міської околиці, відіграючи визначну політичну і адміністративну роль у житті міста. Поза міськими мурами літопис називає Угорський, Берестовський, Красний й інші двори і села, місцезнаходження і характер яких ми розглянемо нижче.

УГОРСЬКЕ

Найдавнішим урочищем, розташованим на околиці Києва, було Угорське. Літописні згадки свідчать, що у IX—XII ст. тут відбувалося чимало значних подій, тісно пов'язаних з долею Києва. Приблизна локалізація урочища у дослідників не викликає особливих розбіжностей. Усі погоджуються, що воно знаходилося десь в районі Аскольдової могили — частини природно-архитектурного парку на правому березі Дніпра.

Привертає увагу зручне топографічне положення Угорського урочища. Воно займало широкий виступ правого берега Дніпра, що височів над рівнем ріки приблизно на 60 м, і був обмежений з півночі і півдня стрімкими ярами. По одному з них можна було піднятися на плато з боку Дніпра. Угорське урочище піднімалося понад рікою саме там, де один з її розтоків єднався з основним річищем, і давало змогу контролювати акваторію Дніпра з його численними розтоками як з півночі, так і з півдня.

З літописної статті 898 р. ми одержуємо відомості, що дають можливість пояснити назву урочища: «Ідоша угре

мимо Києвъ горою еже ся зоветъ нынѣ Угорское и пришедше къ Днѣпру, стаща вежами, бѣша бо ходяще яко и Половци и пришедше от вѣстока и устремишася чересь горы великыя иже прзвашася горы Угорскыя» [ПСРЛ, т. 2, стб. 17—18]. Деякі дослідники вважають це свідощтво ймовірним, інші — ставляться до нього з недовірою. Д. С. Лихачов вважає сумнівним, що між уграми, які просувалися на захід, і місцевими племенами не було сутичок. На його думку, літописець скористався топонімічною легендою, яка пояснювала назву Угорської гори проходженням тут угрів. Він вважає, що ця назва може мати й інше походження — місце стоянки угорських купців [1950, ч. 2, с. 256].

Точку зору Д. С. Лихачова поділяє М. Ю. Брайчевський [1963, с. 127]. О. О. Шахматов вважав, що ця згадка основана на географічній термінології [1940, с. 83]. Г. І. Магнер цілком довіряв літопису й гадав, що коли угри рухалися з Східної Європи до Карпат і Дунаю, вони повинні були пройти крізь території заселені східнослов'янськими племенами. На його думку, просування угрів на захід проходило без будь-яких конфліктів зі слов'янами. Пересування кочовиків-угрів певною мірою було зумовлено тиском печенігів — ворогів Русі. Г. І. Магнер гадав, що саме тому стосунки угрів зі слов'янами й мали бути мирними, інакше одночасне зіткнення з печенігами та зі слов'янами для угрів означало б повну катастрофу.

Для розуміння слов'яно-угорських відносин у IX ст. велике значення має праця В. П. Шушаріна, де докладно аналізується угорське джерело — хроніка Аноніма XII—XIII ст. [1961, с. 131—180]. Просуванню угорських племен крізь землі східного слов'янства Анонім присвячує п'ять розділів. Хроніст розповідає, що, рухаючись на захід, кочовища угрів дійшли київських земель і захотіли підкорити собі королівство Русів. Проте київський князь, порадившись зі своїми вельможами, вирішив дати бій уграм і вирушив їм назустріч, але був розбитий військами угорського вождя Альмоша. Війська русів відступили до Києва і закріпились в ньому, а угри грабували «землю Русів». Через тиждень воїни Альмоша пішли на приступ Києва. Хроніст описує, що вони почали приставляти драбини до міських стін. В. П. Шушарін слушно підкреслює, що тут хроніст переносить факти, характерні для сучасної йому дійсності (кінець XII — початок XIII ст.), в більш давні часи (кінець IX ст.) [Шушарін, 1961, с. 139].

За свідощтвами угорських істориків, пристосування для облоги фортець в угрів з'явилися лише в середині X ст.,

під час походів у країни Західної Європи. В Давній Русі драбини для облоги міст відомі лише при описі подій XIII ст. Кочовики звичайно не брали міст приступом, вони їх блокували і змушували захисників страждати від голоду [Плетнева, 1958, с. 198]. Все це ставить під сумнів правдивість фактів, викладених хроністом. А після падіння Києва, за повідомленням Аноніма, руси попросили миру. Угри поставили вимогу, щоб київський князь та його вельможі віддали Альмошу своїх синів як заложників, а також щорічної данини у розмірі 10 тисяч марок, провізію, одяг та інші необхідні речі. Руси погодились на ці умови, але в свою чергу запропонували, щоб угри залишили землі русів. Угри виконали прохання князів русів і уклали з ними мир. Як розгорталися слов'янсько-угорські відносини після замирення наприкінці IX — початку X ст., не відомо. Умови миру, викладені хроністом, викликають сумнів, хоча б лише тому, що марка, як грошова одиниця в угорських документах, з'являється лише у 1146 р. [Шушарін, 1961, с. 140].

Твердження Аноніма про підкорення угорцями Русі є наслідком творчості автора хроніки. Це вигадка, яка не має ніяких підстав в історичній дійсності IX ст. Безперечним є лише прохід угорських племен через район Києва. Цей факт зафіксовано й автором «Повісті врем'яних літ» під 898 р.

Що збудило Аноніма вигадати цю тенденційну і повну суперечностей розповідь? Труд Аноніма є продуктом свого часу і відображає класову позицію самого автора. Він був нотарем угорського короля Бели III і, зрозуміло, відображав інтереси свого володаря та великих феодалів. Саме при Белі III починається новий етап агресії угорських феодалів проти руських земель. Цей король чотири рази посилав на Русь свої війська (1188, 1189, 1190 та 1202 рр.), намагаючись приєднати Галицьке князівство до Угорського королівства [ПСРЛ, т. 2, стб. 659—667, 717—719].

Описуючи просування угорців поблизу Києва у 898 р., автор «Повісті врем'яних літ» не лише констатує усі факти, а й дає коротку довідку про їх дальшу долю, спосіб життя. Руські автори XI—XII ст., які добре знали угорців та їх історію, жодного разу не згадували про підкорення Русі угорцями. Рухаючись наприкінці IX ст. до Паннонії, угорці-кочовики пройшли через Русь не як її загарбники. Поява угорців у IX ст. під Києвом і їх подальші контакти з Руссю можуть пояснити наявність «угорських» географічних назв у південноруських областях, в тому числі Угорського урочища під Києвом.

Перша літописна згадка цієї місцевості припадає на 882 р. «И приплу (Олег.— *I. М.*) подъ Угорское, похоронивъ вои своя, и присла ко Асколду и Дирови, глаголя, яко «Гость есмь, и идем въ Греки от Олга и от Игоря княжича. Да придѣта к намъ к родомъ своимъ». Аскольдъ же и Диръ придоста, и выскакаша вси прочии из лодья, и рече Олегъ Асколду и Дирови: «вы нѣста князя, ни рода княжа, но азъ есмь роду княжа»,— и вынесоша Игоря: «А се есть сынъ Рюриковъ». И убиша Асколда и Дира» [ПВЛ, ч. 1, с. 20].

Згадана подія привела до значних змін у житті Києва і Русі. Припинила своє існування слов'янська династія князів Києвичів. Їм на зміну до влади прийшли Рюриковичі. Хитрість новгородського князя, яка полягала в несподіваному нападі на Аскольда і його прибічників, не могла принести Олегові жаданої перемоги. Вбивство Аскольда в його замиській резиденції не давало гарантій Олегу у безперешкодному вступі в місто. Нечисленна дружина навряд чи змогла б захопити Київ, який на той час мав оборонні споруди, зведені за усіма правилами середньовічної фортифікації. Літопис нічого не повідомляє про воєнну сутичку як на Угорському, так і в самому Києві. На думку П. П. Толочка, зміна влади у Києві була визначена задовго до подій, описаних у літопису. Аскольд став жертвою не стільки варягів, скільки власних бояр, яких не задовольняла політика київського князя, спрямована на християнізацію Русі. Олег став просто виконавцем їх волі [Толочко, 1984, с. 130].

Питання, чому в давньоруських літописах не збереглася назва місцевості, пов'язане з похованням київського князя Аскольда та з менш значним фактом зупинки угрів під Києвом 898 р., що вдало пояснюється П. П. Толочко. Ним висунуте припущення, що просування через Київ угрів мало ширший розголос, ніж смерть Аскольда, тому що в роки правління язичника Олега ім'я Аскольда намагалися не згадувати. Пізніше, коли минули часи свідомого умовчання Аскольда та місця його поховання, назва Угорське вже мала тривалу традицію. Назва «Аскольдова могила» відновилася, ймовірно, у пізньому середньовіччі, коли кияни, переборюючи католицьке засилля, розглядали могилу Аскольда як своєрідний національний пам'ятник, що допомагає усвідомлювати власну невідривність від давньоруської спадщини [Толочко, 1984, с. 132].

Аналіз літописних і літературних джерел дозволяє припустити на Угорському урочищі існування феодального

двора і монастиря. В середині ХІХ ст. тут виявлено печерний лабіринт.

В районі Угорського в ІХ ст., напевно, розташовувалася заміська резиденція Аскольда і перша християнська церква [Толочко, 1984, с. 130]. Про заселення цієї місцевості у ранній період історії Києва свідчить знахідка в районі Аскольдової могили двох великих скарбів, в яких налічувалося понад 5000 арабських монет VIII—Х ст. [Савельєв, 1852, с. 121—122; Страшкевич, 1867, с. 28; Марков, 1910, с. 13].

Подальшу долю Угорського двора, який за різних часів належав різним князям і боярам, розкриває літописна стаття 882 р. «И убиша Асколда и Дира, и несоша на гору, и погребоша и на горе, еже ся ныне зоветь Угорское, кде ныне Ольмин двор; на той могиле поставил Ольга церковь святого Николу, а Дирова могила за святою Орипою» [ПВЛ, ч. 1, с. 20]. Ім'я Аскольда нас цікавить лише як історичний репер, оскільки в сучасній мікротопоніміці Києва збереглася назва парку Аскольдова могила. Про місце поховання Діра нічого не говориться навіть у київських легендах. Б. О. Рібаков вважає, що відсутність в писемних джерелах подвійного числа чи просто множини при описанні дій двох князів є надійним свідченням, що ім'я Діра введено в літопис пізніше [1963, с. 172].

Наведене літописне свідчення є важливим не лише для визначення місцезнаходження Угорського урочища, а й розкриття історії феодального двору. Якщо наявність двору на початку ХІІ ст. на Угорському не викликає сумніву, то ім'я його власника Ольми, який мав на Угорському двір і на могилі Аскольда збудував церкву Миколи, є дискусійним. В коментарі до «Повісті времєних літ» Д. С. Лихачов називає Ольму київським боярином, який нічим не відзначився в історії, а його двір був для літописця просто топографічним орієнтиром.

У Комісійному списку «Новгородського першого літопису» поряд з назвою «Олмин двор» відсутнє слово «ныне» [НПЛ, с. 107]. Ця редакція привела В. А. Пархоменка до висновку, що Ольга не був сучасником літописця, а його двір відомий останньому скоріше як історико-топографічна назва цієї місцевості [1913, с. 73].

Ідею будівництва храму на Аскольдовій могилі княгинею Ольгою відстоював М. П. Максимович. Довіряючи повідомленню Київського синопсису, він вважає, що для Ольги, як нової християнки, будівництво церкви на могилі першого князя християнина було справою відповідальною. Ім'я «Ольма», на думку історика, з'явилося в результаті

помилки пізніших переписувачів літопису. Це так само відноситься й до слів «Олмин двор», що в первинному списку Нестора звучали не інакше як «Ольжин двор».

На думку Г. І. Магнера, Олма був ніхто інший, як Альма, або Альмош — вождь угрів, які пересувалися наприкінці IX ст. крізь землі русів на захід [1969, с. 79—81]. Правда, автора збентежила та обставина, що язичник, вогнепоклонник Олма (Альма) навряд чи міг поставити церкву св. Миколи на могилі християнина Аскольда. Несумісність цих дій навела Г. І. Магнера на думку, що церкву поставив не Олма, як то сказано в літопису, а княгиня Ольга. Він звинувачує переписувачів, які помилково замінили слово «Ольга» на «Олма» внаслідок їх графічної близькості й суміжності в тексті з топонімом Олмин двір [Магнер, 1969, с. 84].

На нашу думку, руські переписувачі швидше поставили б добре знайоме їм слово «Ольга», ніж абстрактне для їх слуху «Олма».

П. П. Толочко припускає можливість будівництва храму на могилі Аскольда княгинею Ольгою [1984, с. 131]. Про будівництво нею храму на Аскольдовій могилі можна говорити лише приблизно, тому що ні археологічні, ні писемні джерела цього не підтверджують.

Із згаданої статті 882 р. видно, що літописець оперує сучасними йому топонімами. Він називає церкву св. Орини, а місце старого Угорського урочища уточнює місцем знаходження добре відомого сучасникам літописця Ольмина двору. Відсутність у літопису будь-яких пояснень відносно імені Ольми свідчить, що він був відомий киянам початку XII ст. не тільки в зв'язку з будівництвом церкви св. Миколи на місці поховання князя Аскольда, а й як сучасник, господар великого двору, багата, знана у Києві особа. Час будівництва церкви (божниці) св. Миколи не називається, але слово «ныне» дає підставу вважати, що будівництво храму здійснено за життя літописця.

В середині XII ст. Угорське згадується на сторінках руських літописів як укріплений князівський двір. Найбільше вказівок щодо характеру оборонних споруд дає літописна стаття 1151 р. Описуючи розстановку військ, що захищали Київ від Юрія Долгорукого, літописець свідчить, що південне крило військ Ізяслава Мстиславича розташовувалося від «Клова до Берестоваго и до Угорських ворот и до Днепра» [ПСРЛ, т. 2, стб. 428]. Виходить, між Берестовим і Дніпром існували якісь оборонні споруди. Наявність Угорської системи оборони певною мірою засвідчує й літописна стаття 1161 р., де говориться, що, від-

стунаючи під тиском дружин Ізяслава Давидовича, які прорвалися крізь дерев'яні оборонні споруди з боку Подо-
долу, війська, що захищали Київ «...побегоша Берендиче
к Угорському, а друзии к Золотым воротам» [ПСРЛ, т. 2,
стб. 515], де вони могли заховатися від переслідування
наступаючих.

Про політичну функцію Угорського двору середини
XII ст. також свідчать писемні джерела. У літописній роз-
повіді про встановлення своєрідного дуумвірату в Києві
у 1151 р., коли Ізяслав запросив у соправителі Вячеслава,
йдеться про існування у Києві двох князівських дворів —
«Великого двору» у місті, де сидів Вячеслав, і двору «под
Угорським» [ПСРЛ, т. 2, стб. 445], де сидів соправитель
Вячеслава — Ізяслав Мстиславич. Про існування цієї ре-
зиденції згадувалося й раніше, під 1146 р.: перед смертю
Всеволода його брат князь Ігор зібрав там «кияне вси»,
які цілували йому хрест [ПСРЛ, т. 2, стб. 320—321].
М. К. Каргер підкреслив, що Ігор, враховуючи непопуляр-
ність Ольговичів, не ризикував зібрати їх в самому місті
[1958, с. 274]. Це ж підкреслено й літописцем, який пи-
сав, що цілування хреста проходило не щиро.

Якщо наявність Угорського двору добре документована
писемними джерелами, то його точна локалізація складна,
тому що археологічно він не зафіксований. М. І. Петров
вважав, що двір знаходився в районі Пустинно-Микіль-
ського монастиря [1896, с. 55]. Проти цього твердження
категорично виступив М. К. Каргер [1958, с. 274].
Л. Є. Махновець розташовує Угорський двір у с. Бере-
стове, там, де нині знаходиться парк Вічної Слави [1984,
с. 107]. Питання локалізації Угорського двору мають ви-
рішити майбутні археологічні дослідження.

Характеристику угорського урочища доповнюють сві-
доцтва про існування на його верхньому плато жіночого
монастиря, можливо, придворного. У житті Феодосія пові-
домляється, що мати Феодосія Печерського прийняла чер-
нечу схиму в монастирі св. Миколи: «Иду в манастирь жен
и ту остригыши ся прочая пребуду дни своя... , пусти ю
в манастирь женьским именуем святого Николы» [Успен-
ский сборник... , 1971, с. 83].

Сільвестр Косов у Патерику 1636 р. вважав, що старо-
давній монастир знаходився у виноградному саду Пустин-
но-Микільського монастиря, де ще у XVII ст. зберігалися
якісь фундаменти [Закревский, 1868.— Т. 1, с. 194—195].

Важливим для характеристики цієї місцевості є від-
криття у 1853 р. печери. Її виявлено під час влаштування
під'їзних колій до Ланцюгового моста у 160 м на південь

від останнього на висоті 45—50 м над рівнем ріки. Підземний лабіринт викопано у пісковнику довжиною 16 м, шириною 1, висотою близько 2 м. В лівому боці коридора, на відстані п'яти кроків біля входу, виявлено крипту з однією лежанкою, де знайдено давньоруські написи і зображення святого з німбом. В 11 м від входу, в правому боці галереї, йде хід догори. По восьми стрімким східцям можна потрапити до іншого лабіринту довжиною 25 м, виконаного перпендикулярно нижній печері. Північна частина верхнього коридора закінчується криптою з однією лежанкою, на долівці якої знайдено наскотлілу дошку з вирізаними на ній давньоруськими написами. Південний край галереї закінчувався завалом. Тут відкрито нішу, де також були граффіті. Цю печеру в районі Угорського урочища свого часу обміряли, скопіювали написи, а вхід до неї незабаром засипали. До сьогодення цієї цікавої пам'ятки не знайдено. Відомий палеограф І. І. Срезневський датував написи XI—XII ст. [1859, с. 1—7]. Деякі дослідники вважають можливим датувати печеру більш раннім часом [Жаманин, 1914, с. 17; Голочко, 1984, с. 130], але для цього немає достатніх підстав.

Таким чином, Угорське, включаючи феодалний двір, який на певному етапі являвся князівською резиденцією, монастир і печерний лабіринт, складало своєрідний комплекс на південній околиці Києва.

БЕРЕСТОВЕ

Село Берестове, де розташовувалася замиська резиденція князя Володимира Святославича і його нащадків, знаходилося на південній околиці Києва. Основним історико-топографічним орієнтиром для його місцезнаходження є храм Спаса на Берестові. Село і княжа резиденція, яка виникла у X ст., вперше згадуються у літопису під 980 р. [ПСРЛ, т. 2, стб. 115]. Наступний запис, який відноситься до 1015 р., розповідає про смерть князя Володимира Святославича в Берестовській княжій резиденції [ПСРЛ, т. 2, с. 115]. Зазначимо, що Володимир помер у період підготовки до походу на Новгород, де в той час княжував його син Ярослав. Перебування Володимира в такий відповідальний момент на Берестові свідчить, що це була князівська резиденція, а не замиське місце відпочинку, як твердили деякі дослідники, посилаючись на наявність численних наложниць, яких князь утримував на Берестові. За часів Володимира на Берестові стояв палац,

існували приміщення для численного князівського двору й челяді. Подальша доля Берестова пов'язана з ім'ям Ярослава Мудрого. Літописна стаття 1051 р. повідомляє, що Ярослав багато уваги приділяв цій резиденції: «Боголюбивому князю Ярославу любяще Берестове, и церковь сущую святых апостолов», яка, ймовірно, була збудована ще при Володимирі Святославичі як палацовий храм.

У церкві розпочав свою діяльність, як проповідник, славетний Іларіон. Ймовірно, резиденція на Берестові стала тим місцем, де зародилася й розквітла дружба між Ярославом і Іларіоном, що пізніше виявилася у плідній політичній і культурній діяльності, спрямованій на зміцнення міжнародного авторитету і могутності давньоруської держави — Київської Русі. Пізніше, у 1051 р., з ініціативи Ярослава Іларіон стає київським митрополитом.

Володіння Берестовським двором було знаком спадковості великокнязівської влади від Володимира Святославича. Особливий зміст і значення цей двір набуває за синів Ярослава Мудрого. Літописець під 1073 р., розповідаючи про боротьбу за київський стіл, особливу роль приділяє Берестовському двору. «Изииде Изяслав ись Кыева, Святослав же и Всеволодъ внидоша в Кыевъ, месяца марта въ 22 и сѣдоша на столѣ на Берестовомѣ» [ПСРЛ, т. 2, стб. 172]. Після втечі Ізяслава до ляхів брати Святослав і Всеволод, зайнявши Київ, «седоша на столе на Берестовом». М. К. Каргер у цьому виразі літописця вбачає ототожнення стола на Берестові з офіційним київським столом, тобто двір на Берестові в другій половині XI ст. виступає офіційною резиденцією київських князів.

У 1096 р. київський двір на Берестові поряд з іншими опорними пунктами південних передмість Києва спалили орди половецького хана Боняка [ПСРЛ, т. 2, стб. 222], але незабаром він був відбудований. У 1113 р. в Берестовому палаці великий князь Володимир Мономах збирає раду, в якій брали участь тисяцькі трьох міст — Києва, Переяслава і Білгорода [Правда Руська, т. 2, стб. 425]. На нараді, зібраній під впливом повстання 1113 р., були внесені зміни і доповнення в юридичне зведення того часу — «Правду Ярославичей».

Про Берестовський палац можна говорити лише приблизно. Два рельєфи XI—XIII ст., знайдені у Києво-Печерській лаврі, могли прикрашати великокнязівський палац [Килессо, 1975, с. 25]. Місцезнаходження споруд палацу та інших будівель археологічно не зафіксовано.

У другій половині XI ст. в Берестовому засновано придворний Спаський монастир, з яким пов'язані літописні

відомості. Перша згадка про існування у Києві Спаського монастиря відноситься до 1072 р., коли ігумен Спаський Герман взяв участь у святкуванні у Вишгороді, пов'язаному з перенесенням мощів Бориса і Гліба із старої церкви до нової, збудованої Ізяславом Ярославичем. По імені цього настоятеля Спаський монастир, напевно, пізніше отримав назву «Гермапечь», як це видно з літописної статті під 1096 р., коли половецькі орди хана Боняка прорвалися до південних околиць міста, «пожгоша манастирь Стефанечь, деревне, и Германечь» [ПСРЛ, т. 2, стб. 222]. Назва монастиря по імені Германа дає можливість висловити припущення, що останній був якщо не засновником, то принаймні його першим ігуменом [Каргер, 1961, с. 337]. Ймовірно, Спаський монастир носив ім'я свого ігумена нетривалий час, оскільки літопис жодного разу більше не згадує цю назву.

З існуванням монастиря пов'язано будівництво у другій половині XI ст. кам'яного храму св. Спаса. Літописні джерела не вказують точної дати його будівництва. Не згадується у цей час і церква св. Апостолів, яка раніше існувала у Берестові. Можливо, вона була замінена Спаським собором. Неодноразово літописці XII ст. змальовують церкву Спаса на Берестові як князівську усипальницю. У 1138 р. померла дочка Володимира Мономаха Евфімія і «положена бысть на Берестовемь у святого Спаса» [ПСРЛ, т. 1, стб. 305]. У 1157 р. тут поховано великого київського князя — засновника Москви Юрія Долгорукого: «преставился Кіеве Гюрги Володимиричь, князь киевский, месяца мая, в 15, в среду на ночь, а заутра в четверг положиша у манастири святого Спаса» [ПСРЛ, т. 2, стб. 489]. У 1173 р. «преставися благоверны князь Глеб сын Юрьев, внук Володимерь в Кіеве княжив 2 лета... И съпрятавше тело его и положиша и у святого Спаса в манастире идеже его отець (кн. Юрій Долгорукий. — *І. М.*) лежить» [ПСРЛ, т. 2, стб. 563—564]. Не виключено, що в цьому ж храмі похована й дружина Володимира Мономаха, яка померла у 1127 р. [Слюсарев, 1892, с. 423], хоча літописець і не вказує місця її поховання.

Приведені літописні дані свідчать, що у XII ст. церква Спаса перетворюється на родову усипальницю Мономаховичів.

Остання згадка про Спаський монастир на Берестові відноситься до 1231 р., коли ігумен Петро Спаський був присутній у Софійському соборі при посвяченні в єпископи Ростовського Кирила [ПСРЛ, т. 1, с. 456].

Рис. 4. Церква Спаса на Берестові.

Незважаючи на погром Києва у 1240 р., храм зберігся до наших днів. Спаський собор функціонував у XIV—XV ст., про що свідчать сліди ремонтів цеглою з канелюрами. Існував, ймовірно, і двір. М. І. Петров вважав, що тут знаходилась резиденція Олельковичів [1897, с. 72]. У 1985 р. на Берестові знайдено скарб з 244 празьких грошей XV ст.

Найдискусійнішим в історіографії Берестова було питання про первісний вигляд храму та його найдавнішої частини, що збереглася. Велике значення для вирішення цього питання мали архітектурно-археологічні дослідження, проведені Д. В. Мілєєвим і П. П. Покришкіним у 1909—1914 рр. [Архив ИА АН СССР, ф. 1, д. 275/1903, л. 97; ОАК за 1909—1910 гг., 1913, с. 184, рис. 231].

Дослідженнями з'ясовано, що Спаський собор був трьохнефним, шестистовпним, хрестовобанним храмом з трьома апсидами, поверхня яких розчленована невеликими напівколонками-тягами, а фасади — декоровані плоскими лопатками.

Оригінальною особливістю структури храму було те, що, зберігаючи усі риси характерної для того часу споруди з хрещальною й вежею, зі сходами на хори, вони вбудовані

в нартекс, що виступає з основного об'єму споруди на південному і північному фасадах у вигляді ризалітів. С. К. Кілессо припускає, що над хрещальною й вежею були додаткові бані [1975, с. 55].

Дослідження кладки стін і розкопки всередині північно-західної частини споруди дозволили встановити не тільки первісний план приміщення, а й значною мірою його функціональне призначення. В південній частині давньої східної стіни під цегляною кладкою XVII ст. знаходилась невелика напівциркулярна апсида. Розкопками у нижній частині стіни, що збереглася, пощастило виявити ще дві невеликі апсиди, притому середня з усіх трьох більших розмірів. У товщі північної стіни приміщення виявлено глибокий аркасолій, призначений для поховань. Припущення, що частина храму поєднувала функції хрещальні й усипальниці цілком вірогідні. Аналогічне спостереження зроблене у церкві Єлецького монастиря в Чернігові [Моргілевський, 1925, с. 232], Кирилівській церкві у Києві, де так само, як і в церкві Спаса на Берестові, є аркасолії для поховань.

Хрещальня — усипальниця церкви Спаса на Берестові — своєю північною частиною трохи виступає за лінію північної стіни храму і має вигляд окремого архітектурного об'єму, одночасно пов'язаного з основним масивом споруди.

Фотографії розкопок 1914 р. дають цікавий матеріал для реконструкції первісного вигляду храму. На фото чітко видно прилеглу стінку, що йде від стіни основного масиву споруди у південному напрямку. Видно, що фундамент цієї стінки закладено значно вище основного фундаменту і його бутова кладка, а особливо вирівнюючий шар плінфи, виконані не в перев'язку. Деякі автори [Шероцький, 1917, с. 265; Айналов, 1941, с. 31—32], а особливо М. К. Каргер [1961, с. 386—389], вважали, що це стіна невеликого притвору, прибудованого до південного фасаду споруди. З південного притвору у храм вів широкий портал, нижня частина якого добре фіксується матеріалами розкопок.

Північний фасад храму зовсім не досліджувався, тому про існування тут аналогічного притвору можна говорити лише приблизно.

Дискусія з приводу існування притвору з західного фасаду була гострою. Вона викликана трактовкою деяких архітектурних особливостей західного фасаду храму. Тут, в середньому членуванні церкви, що зараз знаходиться всередині пізньої прибудови, над давнім порталом є сліди з обрисами трилопатевого склепіння. К. В. Шероцький,

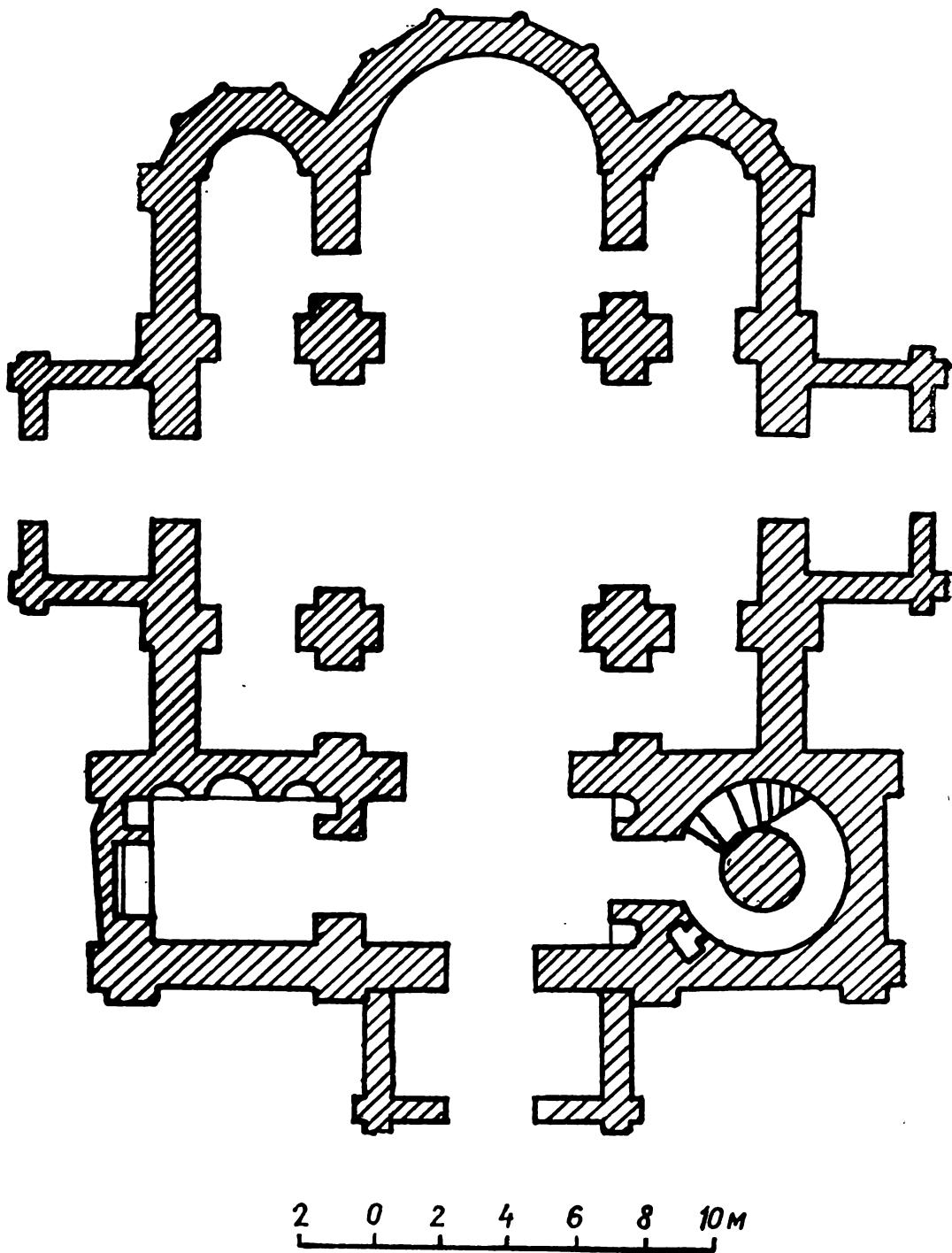

Рис. 5. План церкви Спаса на Берестові (за М. К. Каргером).

а пізніше М. І. Брунов трактували цю деталь як доказ існування у церкві Спаса на Берестові західного притвору, перекритого трилопатеvimи склепіннями [Шероцький, 1917, с. 156; Брунов, 1926, с. 7]. Цю думку пізніше підтримав М. К. Каргер, І. М. Хозеров вважав цю деталь залишком цегляного рельєфу, що мав виключно декоративне значення [1930, с. 113].

Підсумок дискусії підвели спостереження Ю. С. Асєєва і В. О. Харламова, здійснені під час проведення у

1970 р. реставраційних робіт по виявленню стародавніх фресок у нартексі церкви Спаса на Берестові. Після зняття у деяких місцях штукатурки «з'явилась можливість досліджувати конструкції перекриття притвору» [Асєєв, Харламов, 1979, с. 37—88].

Виявлена дерев'яна перемичка західного (головного) portalу являла собою дубовий брус 510×25 см. Первісні розміри двірного прорізу — 500×250 см. Пізніше, у XVII ст., розміри прорізу значно зменшено, а стародавні дерев'яні конструкції закладено й општукатурено. По краях бруса-перемички збереглися вирубки четвертей, в яких помітні сліди дубових балок, укладених перпендикулярно до перемички. Це, без сумніву, залишки колод, що своїми протилежними кінцями спиралися на західну стінку притвору й служили основою п'яти верхньої дуги трилопатевого склепіння над притвором.

Над західною стіною притвору бруси перев'язувались в системою дерев'яних перемичок, що не збереглися. Для посилення конструкції, яка тримала на собі верхню дугу трилопатевого склепіння, покладено не один, а два бруси, розташованих один вище другого. Ймовірно, південний і північний притвори храму мали аналогічну конструкцію.

Особливістю будівельної техніки церкви Спаса на Берестові є чергування рядів цегли, що лежали в площині фасаду, з рядами, утопленими в кладці. Утоплений ряд плінфи закрито шаром спеціального декоративного рожевого розчину з домішками товченої цегли. Аналіз мікроструктури затирочного розчину і плінфи показав, що перший має дрібнішу структуру. Незвичайна фактура стін утворювалася чергуванням тонких темно-червоних цеглин-плінфи і широких рожевих смуг розчину.

Фасади Берестовського храму виділяються серед київських пам'яток ще однією особливістю. Характерним елементом декору фасаду є наявність ряда ніш з напівциркульним верхом, що повністю вкривають його площини. На фасадах фігурною цегляною кладкою виконані меандрові фризи і хрести різних форм.

Архітектурні особливості церкви Спаса на Берестові не властиві київській архітектурній школі, хоча тип споруди схожий до Успенського собору Печерського монастиря і майже не виділяється серед інших пам'яток другої половини першої чверті XII ст. [Асєєв, Харламов, 1979, с. 88]. До архітектурних особливостей цього храму, крім незвичайної техніки кладки, необхідно віднести дуже високе розташування хорів, наявність напівциркульних ніш на внутрішніх стінах вежі, прямокутні по формі віконні й

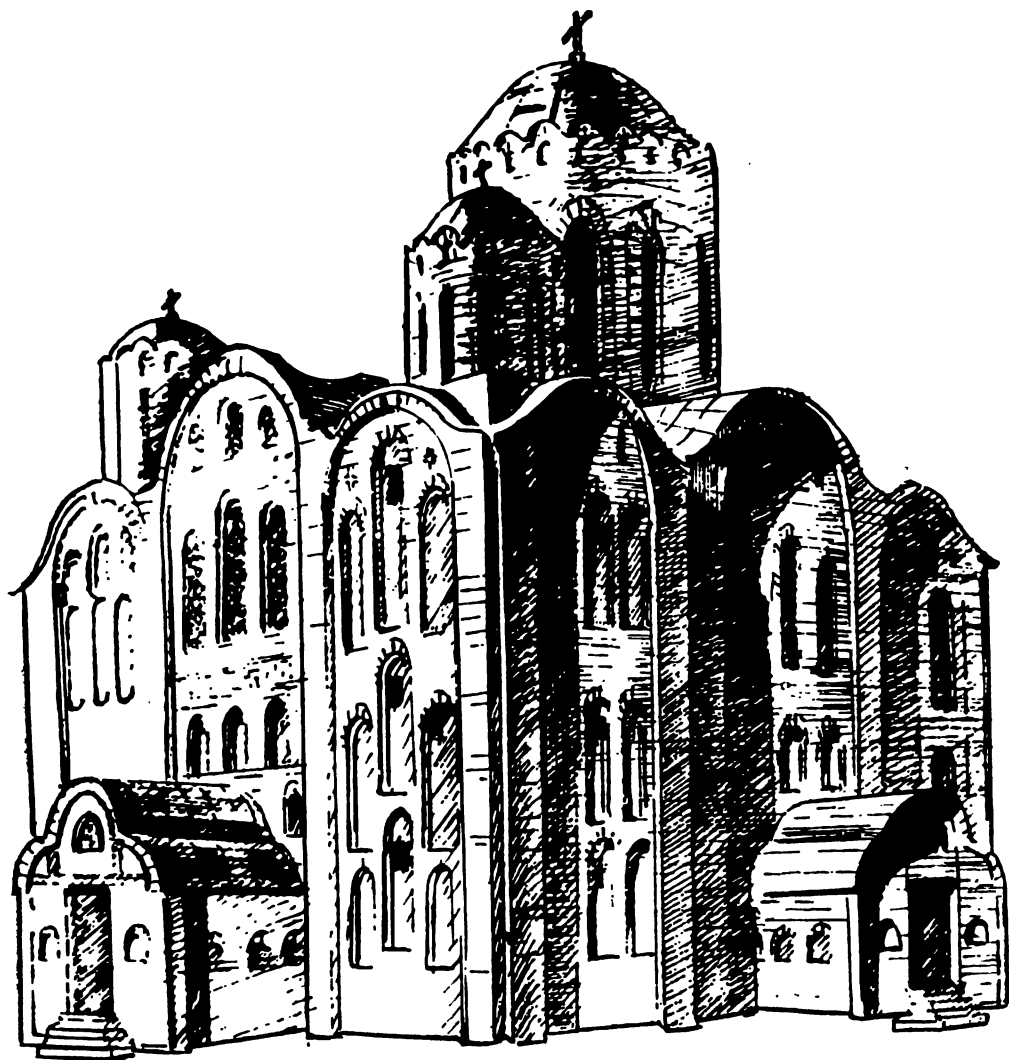

Рис. 6. Церква Спаса на Берестові (реконструкція Ю. С. Асеева, В. О. Харламова).

дверні отвори, перекриті дубовими перемичками і взагалі широке застосування дерев'яних конструкцій у цегляній кладці. Деякі прийоми будівництва свідчать про його експериментальний характер, або про не зовсім досконале і чітке виконання проекту споруди.

Якщо первісний вигляд споруди викликає суперечні тлумачення, то не менше розбіжностей і з питань щодо дати спорудження Спаської церкви на Берестові.

У археологічній літературі XIX ст. значна частина дослідників відносила церкву Спаса на Берестові до часів Володимира Святославича, вважаючи, що це один з найдавніших храмів Києва. Ця думка склалася ще у XVII ст., коли автор Синопису твердив, що Володимир Святославич повелів будувати у Києві велику кам'яну церкву св. Спаса [Київський Синопис, с. 77].

Петро Могила також вважав, що Спаську церкву збудував Володимир, про що свідчить ктиторийський фресковий

напис під західним порталом, зроблений після робіт по відновленню церкви у XVII ст.

Думку про існування храму за часів Володимира Святославича підтримували більшість авторів XIX — початку XX ст. До них відносяться М. Ф. Берлінський [1820, с. 44—147], С. П. Крижанівський [Обозрение Киева..., 1847, с. 57], М. О. Максимович [1877, с. 91—123], П. Г. Лебединцев [1862, с. 668], Н. М. Сементовський [1877], Ф. І. Шміт [1919, с. 36] та ін.

Датування Спаського храму X ст. вперше піддав сумніву П. О. Лашкар'єв. Проаналізувавши техніку кладки, писемні джерела, пов'язані з наступною історією храму, він дійшов висновку, що «церква Спаса на Берестові, яка належала монастирю, закладеному в другій половині XII ст., збудована була візантійськими зодчими у першій половині XII ст., і, можливо, саме старанністю Володимира Мономаха, який бажав мати в ній усипальницю свого сімейства» [Лашкар'єв, 1898, с. 114].

Слідом за П. О. Лашкар'євим храм Спаса на Берестові пов'язували з будівельною діяльністю Володимира Мономаха М. І. Петров [1896, с. 72], Д. Слюсарев [1892, с. 423], П. П. Покришкін [ОАК, 1913, с. 184, рис. 231], В. К. Шероцький [1917, с. 245], Ф. Л. Ернст [В кн.: Київ, 1930, с. 484], Д. Ф. Красицький і П. К. Федоренко [1948, с. 14—15], Ю. С. Асєєв [1969, с. 97], С. К. Кілессо [1975, с. 53], Р. А. Раппопорт [1984, с. 60], Г. М. Штендер [1981, с. 534].

Ю. С. Асєєв датував церкву Спаса на Берестові, виходячи з аналізу архітектурних форм і, головне, заходів будівельної техніки. На його думку церкву споруджено за часів Володимира Мономаха (1113—1125 рр.) [Асєєв, 1969]. Головним аргументом на користь цієї дати є те, що кладку стін храму зроблено без кам'яних прошарків, але викладено в спосіб «утоплених рядів». Дослідник вважає, що така кладка могла з'явитися лише наприкінці другого або початку третього десятиріччя XII ст.

Останній відомий нам пам'ятник, зведений в техніці змішаної кладки, — Летська божниця в Борисполі, що відноситься до 1117 р., а перша споруда, збудована в техніці рівношарової кладки — церква Пирогощі у Києві, датується 1131—1135 рр. Кладка церкви Спаса на Берестові не адекватна ні першому, ні другому способу. За Ю. С. Асєєвим храм зведено у період між зникненням змішаної кладки і початком панування рівношарової.

Відкриття подібної Берестовському храму кладки в одній з церков Суздаля, збудованої Володимиром Мономахом і єпископом Єфремовим [Асєєв, Харламов, 1979, с. 83]

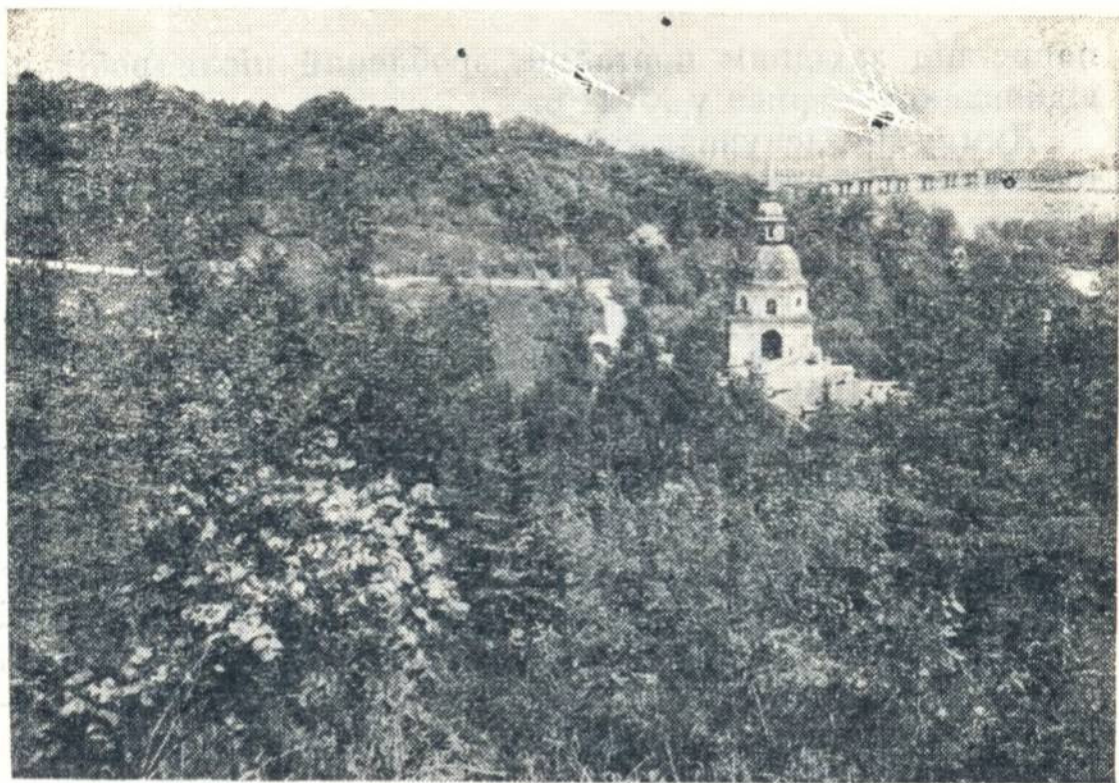

Рис. 7. Видубичі. Місце, де знаходився Красний двір.

навіть чи може бути переконливим аргументом на користь існування такої кладки у давньоруському будівництві лише у 20-х роках XII ст. Вже на початку XII ст. ця кладка набула поширення у Полоцьку: всі три храми Бельчицького комплексу зведено саме в цій техніці [Штыхов, 1975, с. 121—123]. П. О. Раппопорт гадає, що у Полоцьку працювала київська будівельна артіля [1984, с. 62].

Церква Спаса на Берестові є єдиною пам'яткою з новою технікою зведення стін. Цілком вірогідно, що саме в ній вперше застосовано техніку цегляної кладки, що з Києва потрапила в Полоцьк, а пізніше в Суздаль. Цей будівельний прийом не одержав розвитку. Згодом його витіснено простішою за виконанням технікою рівпошарової кладки, що набула поширення у київській архітектурі з 30-х років XII ст.

Більш переконливо датували будівництво кам'яного Спаського храму кінцем XI — початком XII ст. М. К. Каргер і П. П. Толочко [Каргер, 1961, с. 391; Толочко, 1983, с. 93]. На нашу думку, ця дата цілком логічно витікає з аналізу писемних джерел. Спаський монастир згадується у 70-х роках XI ст., а його назва без існування одноіменного храму нереальна. Церква св. Апостолів, що раніш існувала в Берестовому, не могла виконувати функцію головного храму Спаського монастиря. Все це дозволяє припускати появу в монастирі або кам'яного храму св. Спаса,

або попередньої йому одноіменної дерев'яної споруди. Зведення останньої у Берестові в період масового кам'яного будівництва в Києві маловірогідне.

Конструктивні засоби зведення храму в Берестові також певною мірою можуть вказувати на дату будівництва споруди. Конструкції, що складаються з дерев'яних «лежнів», скріплених на перехресті залізними костілями, відкриті під фундаментами церкви Спаса, зустрічаються в інших спорудах Києва останньої чверті XI ст. Наведені факти дають підставу відносити дату зведення церкви Спаса на Берестові до останньої чверті XI ст., періоду бурхливого кам'яного будівництва у Києві.

Берестовський комплекс, що складається з князівського двору та придворного монастиря, у X—XIII ст. відіграв важливу політичну роль у житті Києва.

КНЯЖІ ДВОРИ-ВОТЧИНИ

Крім Берестового і Угорського князівських дворів, що були офіційними резиденціями київських князів, на території окольних районів Києва у XI—XIII ст. існували й інші двори — вотчини різних княжих родин. Одним з них був так званий Красний двір, розташований на південній околиці Києва біля Видубицького монастиря. Він заснований Всеволодом Ярославичем ще тоді, коли він був переяславським князем. Красний двір вперше згадується в літопису під 1096 р., коли половецькі орди хана Боняка зненацька напали на околиці Києва, спалили і пограбували заміські монастирі: Печерський, Кловський, Спаський на Берестові. «Тогда же зажгоша и дворъ Красный егоже поставилъ благовѣрный князь Всеволодъ на холму иже есть надъ Выдобичь» [ПСРЛ, т. 2, стб. 223]. Хоча свідоцтва про двір, зведений Всеволодом, на деякий час зникають зі сторінок літописів, але згодом, після пожежі, його відбудовано. В усякому разі у 1150 р. на Красному дворі сидів князь Юрій Долгорукий, який багато років боровся за київський стіл і тричі сидів на ньому. Про це ми дізнаємося з літописної розповіді про втечу сина Юрія — Бориса з Білгорода, який зайняв Ізяслав, до свого батька у Київ, бо «в то же время Гюрги бяше на Красном двори» [ПСРЛ, т. 2, стб. 415—416].

Останній раз Красний двір згадується в літопису під 1157 р. Повідомляючи про смерть Юрія Долгорукого, літописець описує повстання, спрямоване проти прихильників Юрія. «Вътъ разграбиша дворъ его красный и другой

дворъ его за Днѣпромъ разграбиша егоже звашеть сам Раем» [ПСРЛ, т. 2, стб. 489]. Важко сказати, чи закінчилась справа лише пограбуванням Красного двору, але в усякому разі надалі відомості про нього повністю зникають зі сторінок літопису. Мабуть, згодом зникає і сам двір.

Лише перша літописна згадка про Красний двір вказує на приблизне його місцезнаходження над Видубичами. Михайлівський храм на Видубичах достатньо чітко визначає місце Всеволожа монастиря. Локалізація ж Красного двору більш ускладнена. Над Видубицькою долиною є кілька зручних пагорбів, на кожному з яких міг знаходитись князівський двір, але ніяких залишок від споруд там не знайдено. Дослідники різних часів чисто довільно розташовували князівську резиденцію головним чином на південному від монастиря пагорбі. П. Троцький вважав, що праворуч (південь — І. М.) від церкви стояв тоді і палац Всеволода — Красний двір [1865, с. 151—152].

М. Берлінський намагався локалізувати місцезнаходження Красного двору Всеволода, вважаючи «що цей палац існував над Дніпром з лівого, або північного, боку самого монастиря» [1820, с. 172—173]. На його думку, палац був дерев'яним, тому що крім слідів «жилих місць» будь які кам'яні залишки відсутні. Через чотири роки О. Писарев повідомив, що «жилі сліди» Красного двору залишилися «на піднесенному пагорбі з правого (!) боку Видубицького монастиря» [1824, с. 159]. М. Закревський віддав перевагу розташуванню Красного двору на північному пагорбі.

У 1961 р. С. Р. Кілієвич шурфовкою південного від Видубицького монастиря пагорба довела відсутність будь-яких слідів поселення часів Київської Русі.

У 1969 р. під час розвідок на північному від Видубицького монастиря пагорбі В. Д. Дяденко знайшов фрагменти кераміки XII—XIII ст.: шматочки шифера, плінфи, розчину з цем'янки [1970, с. 14]. Наявність давньоруського матеріалу дозволила йому ототожнювати цей пагорб з місцем літописного Красного двору.

У 1971 р. на північно-східній околиці Центрального ботанічного саду АН України нами проведені археологічні розкопки. Об'єктом дослідження обрано мис, що підноситься над рівнем Дніпра приблизно на 70 м і стрімко обривається у бік ріки. Його площа становить близько 5 га. З трьох боків мис обмежено стрімкими схилами і лише в місці з'єднання з основним плато він має вузький перехийок завдовжки близько 100 м. Розташований поміж Наводницькою (сучасний бульвар Дружби народів) та Видубицькою долиною, за своїм топографічним розташуван-

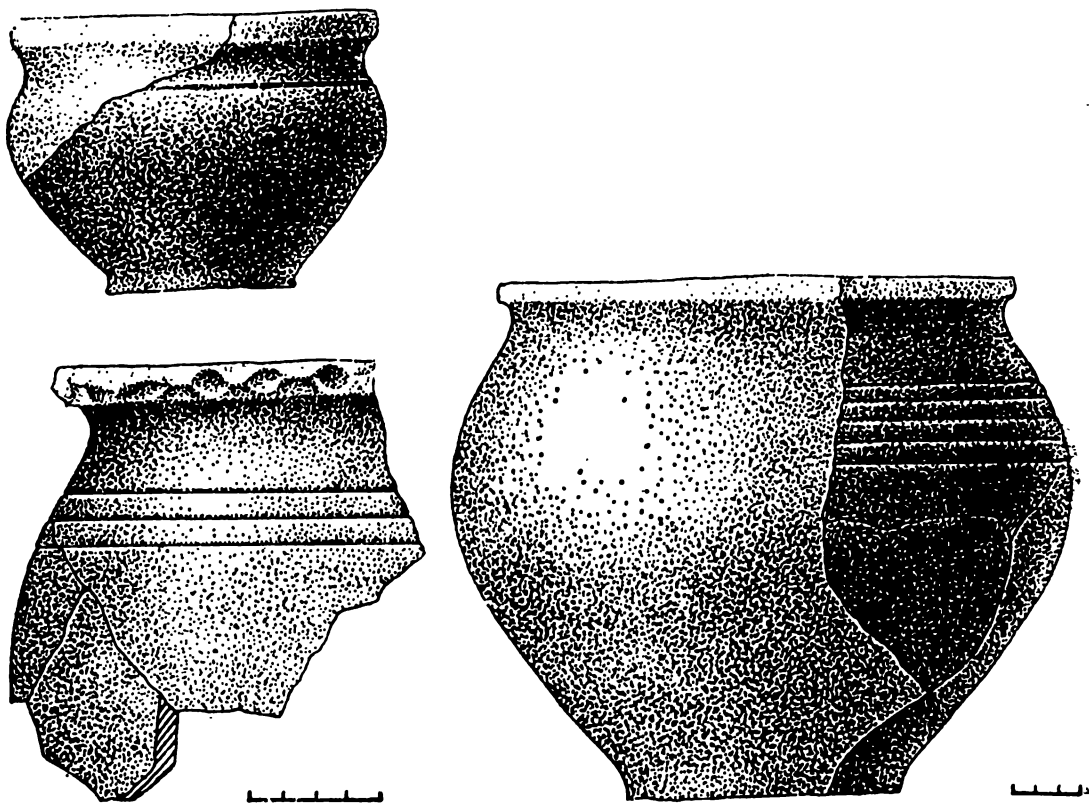

Рис. 8. Кераміка, виявлена на Красному дворі.

ням мис панує над оточуючою місцевістю, що і визначило будівництво тут укріпленого поселення. Вся територія мису розділена на дві майже однакові за площею різновисокі частини: нижню, що розташована ближче до Дніпра (мис Чайки) та верхню. Перша нижче другої на 10 м.

Найбільший інтерес у плані пошуків Красного двору становить верхній майданчик мису, що займає територію близько 2 га. Без сумніву, вона, крім природної стрімкості схилів, мала самостійні оборонні споруди: вал та частокіл. Зрозуміло, їх залишки до наших часів не збереглися. Напевно можна твердити, що в районі перешийка проходили рів і вал, що відділяли мис від основного плато. Рів простежено лише на глибину 4,5 м. В шурфах і траншеях по всій площі верхньої укріпленої частини трапляється кераміка давньоруського часу. Найцікавішим є розкоп, закладений у північній частині мису. В ньому знайдено великий завал фрагментів плінфи і вапняково-цем'янового розчину. Товщина більшості фрагментів плінфи — 3, іноді 4 см. Серед них виявлено пасок, утворений від затирання розчину цем'янки утопленого ряду кладки. Товщина паска 14 см, він акуратно підрізаний зверху та знизу.

Ця деталь і ряд інших спостережень дають можливість твердити, що залишки будівельного матеріалу є фрагментами стіни якоїсь споруди, викладеної в техніці змішаної

кладки, характерної для київського зодчества X—XI ст. Зауважимо, що будівельні залишки XI ст. перемішані з керамікою XVII ст. Все це також трапляється у конструкції розташованої недалеко гончарної печі XVI—XVII ст. Складається враження, що ці залишки потрапили сюди із стародавніх руїн, розміщених поруч, і використовувались як будівельний матеріал мешканцями Видубицької околиці.

За хімічним складом ці залишки ідентичні будівельному матеріалу, з якого зведено головне ядро Михайлівського храму Видубицького монастиря. Це є доказом того, що споруду, збудовану «на холму иже есть Видобечь», закладено одночасно з монастирським храмом і, можливо, будувала його та сама артіль. Про значущість кам'яної споруди можна судити з того, що її стіни були розписані в техніці фрески, про що свідчить фрагмент кладки з залишками штукатурки і слідами фрески [Мовчан, 1975, с. 87—89]. Немає сумніву в тому, що залишки цього будівельного матеріалу належали руїнам князівського палацу Всеволода Ярославича на Красному дворі. Зручне положення мису, звідки добре видно Видубицький монастир (родовий), та Наводницьку гавань, наявність слідів оборонних споруд (залишки рову) підтверджують думку про можливість існування саме тут літописного Красного двору, збудованого за часів Всеволода. Цілком можливо, що це був не тільки князівський двір, а й важливий оборонний пункт, який захищав монастир, переправу через Дніпро та південні підступи до центрального ядра Києва. Важливість цієї фортеці для Києва підтверджує той факт, що після погрому Красного двору половцями у 1096 р. його знову відбудували.

Якийсь князівський двір існував у XII ст. на острові проти Видубицького монастиря. Тут у 1149 р. під час переговорів київського князя Ізяслава Мстиславича з Ростиславом Юр'евичем «стояше Изяслав противу святому Михайле Выдобиче в острове» [ПСРЛ, т. 2, стб. 372]. Про існування в районі Видубичів островного князівського двору (можливо, табору) свідчить і літописна стаття 1240 р. В ній розповідається про повернення князя Михайла до зруйнованого ордами Батия Києва. Оселився він не в місті, де були зруйновані князівські палаци, а «живяше под Киевом во острове» [ПСРЛ, т. 2, стб. 789].

Ще один двір, який належав Юрію Долгорукому на правах вотчини, розташовувався за Дніпром. Після смерті його володаря у Києві спалахнуло повстання противників князя, які «розграбиша егоже звашеть сам Раем» [ПСРЛ, т. 2, стб. 489]. Ані двір, що знаходився на острові, ані за-

дніпровська резиденція, яка зветься Раєм, археологічно не зафіксовані.

Суперечливі твердження дослідників викликає питання, де саме знаходився «Новий» князівський двір. Він двічі, дуже лаконічно, згадується у літописах під 1194 і 1197 рр. На думку М. В. Закревського, Новий двір виник «замість древнього Ярославового палацу біля сього часу, на старому місці, біля церкви Василя, на Старому місті» [1860, т. 2, с. 840]. М. І. Петров вважав, що Новий двір слід шукати в межах «міста Володимира» [1896, с. 127]. Д. І. Іловайський дійшов висновку, що це був родовий двір Ольговичів, який розташовувався поблизу їх вотчого Кирилівського монастиря [1916, т. 1, с. 239].

Заперечуючи можливість існування Нового двору в районі Кирилівського монастиря, М. К. Каргер вважав неймовірним всупереч багаторічній традиції заміну в 90-х роках XII ст. Великого Ярославового двору Новим [1958, с. 272—273]. П. Раппопорт висловив припущення, що «Новий» двір розміщувався на Копиревому кінці, а відкрита П. О. Лашкарьовим і М. К. Каргером церква на вул. Смирнова-Ласточкина могла бути церквою Василя, яку збудував Рюрик Ростиславич у 1197 р. [1962, с. 65]. Такої ж думки дотримувався Ю. С. Асєєв [1969 б, с. 102]. П. П. Толочко, аналізуючи літописну статтю 1194 р., дійшов висновку, що Новий двір знаходився десь поблизу Кирилівського монастиря. Заперечуючи М. К. Каргеру про неможливість будівництва Рюриком Ростиславичем на фамільному дворі Ольговичів храму, дослідник вважає, що Рюрик, який одержав у спадщину після смерті Святослава Всеволодовича великий князівський стіл, мав змогу успадкувати і його заміську резиденцію [1983, с. 203—204].

Приєднуючись до думки Д. І. Іловайського і П. П. Толочка, додамо, що проведені нами археологічні дослідження на схід від Кирилівської церкви, засвідчують наявність там культурного шару тільки XII ст. У давньоруський час цей мис, пануючий над Почайнівсько-Дніпровською долиною, мав значно більшу площу. Під впливом сил природи і людської діяльності його стрімкі схили обвалились, зруйнувавши і частину верхньої території. Сліди будь-яких кам'яних споруд тут не знайдено. Можливо, їх у цій заміській резиденції й не було. Літописні дані 1197 р. «Того же лета созда великыи... князь Рюрик церковь сего Василя, во имя свое, в Кыеве на Новом дворе» [ПСРЛ, т. 2, стб. 707] не вказують на характер цього храму. Його цілком могли спорудити з дерева.

ПРЕДСЛАВИНЕ

По берегах Либеді розташовувалися села й слободи, безпосередньо пов'язані з містом, і які відігравали певну роль у його житті. Ці населені пункти згадуються в літописах у зв'язку з різними подіями, але ніяких даних про їх конкретну локалізацію писемні джерела не мають. Одним з либідських сіл було Предславине, згадка про яке відноситься до 980 р. Літописець сповіщає, що Володимир Святославич поселив тут свою дружину Рогнеду. Володимир, який на той час був новгородським князем, приєднав до своїх володінь Полоцьке князівство [Шахматов, 1908, с. 245—251]. Під час цих подій Полоцький князь Рогволод загинув, а переможець силою взяв собі дружиною дочку Рогволода Рогнеду. Після того, як Володимир у 980 р. захопив київський престол, її було привезено у Київ. Літопис розповідає, що у Рогнеди було чотири сини і дві дочки [ПСРЛ, т. 2, стб. 67]. Одну з дочок звали Предслава, ім'ям якої і названо село, де жила Рогнеда з дітьми [Толочко, 1976, с. 90]. Літопис, дуже лаконічно сповіщає про це «Рогънедь же посади на Лыбеди, идеже есть ныне селце Передславино» [ПСРЛ, т. 2, стб. 67]. Можливо, тут наприкінці X ст. існував заміський двір Володимира Святославича. Пізніше, після невдалого замаху Рогнеди на життя Володимира, київський князь, порадившись з боярами, відправив її разом зі своїм старшим сином Ізяславом Володимировичем у Полоцьку землю.

Єдиної думки стосовно того, де саме розташовувалося літописне Предславине, немає. Вказівки літопису, що воно розташоване на Либеді, деякою мірою полегшують рішення цього питання, але відповідь можуть дати лише археологічні дослідження.

Обстеження либідської ділянки, проведені в останні роки, дали хоча й невеликий, але важливий для локалізації літописного Предславина матеріал. Першу спробу визначити місцезрештування цього села на основі археологічних даних зробив П. П. Толочко. Він висловив припущення, що знайдені в районі залізничної станції Караваєві дачі залишки поселення X—XII ст. є літописне Предславине [1970, с. 152].

Однак найважливіші матеріали, що наближають до вирішення питання щодо локалізації Предславина, здобуті археологічними розкопками у 1976 р. Вони проведені на вул. Червоноармійській на будівельному майданчику, де зводився будинок товариства «Знання» [Мовчан, Моця, 1977, с. 340].

З'ясовано, що поселення розташовувалося на першій надзаплавній терасі лівого берега Либеді на відстані від річища ріки близько 400—500 м. Розкопками виявлено залишки двох жител, одно з яких датується початком IX ст., а друге — XII ст. Обидва житла заглиблені в материк на 40 см.

Житло № 2 (початок XI ст.) має квадратну в плані форму (3,2×3,2 м); в кутку заглибленої частини — залишки глинобитної печі. За своєю конструкцією житло № 2 слід відносити до наземних зрубних будівель з підклітом. У заповненні заглибленої частини житла знайдено кераміку початку XI ст., вироби з металу, шиферне прясло: У шарі над житлом № 2 зустрічається археологічний матеріал X—XII ст.

Житло № 2 розміщене в 1 м від будівлі № 1. Така близькість пояснюється різницею часу їх зведення. Житло № 1 датується XII ст. Його заглиблена частина, прямокутна в плані, мала розміри 3,6×2,2 м. Ніяких слідів, що вказували б на стовпову конструкцію, виявити не вдалося. Можливо, це житло було зрубним, а незначне заглиблення в материк свідчить про існування підкліта. Підтверджує це й піч у кутку житла, знайдена не *in situ*, а впавшою згори після зруйнування будівлі. У заповненні житла зустрічається кераміка, що датується виключно XII ст. Крім неї у житлі знайдено кістяну пластинку (зубочистку), залізний ніж, розвал амфори, кістки тварин.

Привертають увагу стійкі домобудівні традиції, що зберігаються понад 300 років. Археологічний матеріал засвідчує безперервність життя на поселенні з кінця X по XII ст., а, можливо, й XIII ст. Розкопками розкрито незначну площу, але знайдені матеріали вказують на інтенсивність використання цієї ділянки протягом тривалого часу.

Як бачимо, дослідження по вул. Червоноармійській засвідчують, що у 2 км від історичного ядра Києва, на лівому березі Либеді, протягом 300 років існувало поселення. Наявність великої кількості візантійської амфорної тари дає можливість припускати, що у X—XII ст. тут існувала багата заміська садиба.

З усіх відомих давньоруських пунктів, розташованих на Либеді, це поселення найбільше підходить для отожднення його з літописним селом Предславиним [Мовчан, 178, с. 106]. Воно знаходиться по дорозі, що веде до стародавнього Василева, заснованого Володимиром Святославичем, і далі на південь до міст Пороського оборонного рубежу. Говорити про розміри либідського пункта

важко, тому що забудова сучасного міста не дає можливості простежити зону поширення археологічного матеріалу.

Аналіз писемних і археологічних джерел дає змогу розділити заміські двори на два типи: перші (Берестове, Угорське) — виконували функції офіційних князівських резиденцій; другі — належали різним князям на правах вотчини. В соціальному плані заміські князівські резиденції є продовженням київського дитинця.

Частина дворів, що займали ключові позиції міської околиці, ймовірно відігравали певну роль в системі оборони Києва. Зрозуміло, всі вони представляли собою добре укріплені гнізда, що є характерним для феодальних замків.

Розділ МОНАСТИРСЬКІ 3 САДИБИ

Важливу роль у соціальній структурі стародавнього Києва відігравали церковні двори й монастирські садиби. Перші розташовувалися на території Верхнього міста і його посадах. Монастирі — лише на Горі та міських околицях. Для розміщення їх садиб більш зручними були міські околиці. Великі площі давали змогу розвиватися монастирям з культовими, житловими та господарськими будівлями. З 11 київських монастирів, заснованих у XI—XII ст., шість розташовувалися на міській околиці. В наступні часи вони переросли у найбільші монастирі Києва і проіснували значно довше, ніж ті, що розміщувалися у Верхньому місті.

Одержуючи підтримку з боку князів та боярства, монастирі володіли землею разом з залежними людьми [Шапов, 1972, с. 86]. Сюди стікались прибутки, завдяки чому вони перетворювались на великі феодалні одиниці. Накопичені багатства давали змогу запрошувати для зведення монастирських споруд кращих майстрів. Архітектура храмів київських монастирів стає взірцем для зведення культових споруд в інших землях Давньої Русі у XI—XII ст. Розвивались монументальний і особливо станковий живопис, створювались чудові твори скульптури, прикладного мистецтва.

Заміські монастирі, що виникли як релігійні центри, одночасно концентрують в цих нових для Русі установах освічену частину суспільства. Печерський та Видубицький монастирі перетворилися на центри літописання. Тут працювали видатні давньоруські автори: Нестор, Нікон, Сильвестр, Моїсей. У цих осередках писались, переписувались і перекладались численні книги, що являли собою значну цінність. В монастирях виникають найбільші бібліотеки Русі.

ПЕЧЕРСЬКИЙ МОНАСТИР

Печерський монастир є першим монастирем Київської Русі. Він виник через кілька десятиліть після офіційного прийняття на Русі християнства і згодом набув загальноруського значення. Монастир стає центром ідеології давньоруської держави. Звідси вийшли видатні діячі церкви, які відігравали головну роль у формуванні ідеологічних уявлень на Русі. У Печерському монастирі концентрувались сили, що виступали проти церковно-політичного впливу Візантії. Тут створювались житія місцевих святих, канонізація яких була одним з головних засобів у боротьбі проти експансіоністської політики митрополитів-греків.

Як великий феодал, Печерський монастир займав помітне місце в соціально-економічному житті не тільки Києва, а й всієї держави.

Накопичення значних коштів дали змогу монастирю розпочати велике кам'яне будівництво, запрошувати майстрів для розпису стін та оздоблення інтер'єрів культових споруд. Тут працювали: найвідоміший художник Київської Русі — Алімпій, видатні історики — Нікон, Нестор — творці унікальних літописів, де викладено не лише сучасну їм історію держави, а й зроблено екскурс у попередні століття.

Печерський монастир, який виник у першій половині XI ст., в 4 км на південь від центральної частини Києва, зайняв пагорби і урочища правого берега Дніпра поряд з князівським селом Берестове. Топографія місцевості визначила його своєрідну архітектурно-планувальну структуру, що поділила монастир на Верхню і Нижню частини. На верхньому плато Печерського узвишшя розташувались головні споруди монастиря, а в глибокій долині — два лабіринти печер, від яких монастир і одержав свою назву. Площа, яку займав Печерський монастир наприкінці XI ст., становила близько 20 га.

Головним джерелом з історії Києво-Печерського монастиря є: літописний звод, створений Ніконом Печерським у 1072—1073 рр.; «Повість времінних літ» та «Житіє Феодосія» — написані Нестором; «Києво-Печерський Патерик» й інші житія лаврських святих. У цих джерелах досить повно відбито історію монастиря, але не завжди об'єктивно.

Для відтворення історії Печерського монастиря важливу роль відіграють археологічні джерела, здобуті за останні роки. Вони дають змогу повніше висвітлити бага-

Рис. 9. Києво-Печерський монастир. Загальний вигляд.

тограннє життя цього центру: церковне, культурне, економічне.

Археологічні дослідження території Печерського монастиря розпочато лише після Великої Вітчизняної війни. Першим дослідником став В. А. Богусевич, який у 1951 р. відкрив залишки кам'яної монастирської огорожі, зведеної наприкінці XII ст. Важливим для розуміння організації будівельної і ремісничої справи на Русі стало відкриття В. А. Богусевичем на території Лаври майстерні по виготовленню скла і смальти. Розбірка руїн і дослідження залишків Успенського собору, зруйнованого у 1941 р., дали важливі свідчення по вивченню не тільки цього конкретного пам'ятника, а й розвитку давньоруського зодчества кінця XI ст.

У 1978—1979 рр. у Ближніх печерах нами проведені археологічні дослідження, аналіз результатів яких подано нижче. В останні роки археологічні дослідження на території Печерського монастиря здійснюються під керівництвом В. О. Харламова.

Дослідженню Києво-Печерського монастиря присвячено велику за обсягом літературу. В ній головним чином подано історію його виникнення, робиться спроба дати опис і характеристику окремих пам'яток. Інколи в літературі розглядаються питання історико-топографічної

структури монастиря, до того ж окремі з них торкаються в основному його пізньосередньовічного періоду.

У 1826 р. вийшла праця Є. Болховітінова «Описание Киево-Печерской Лавры». Захоплений пошуками різноманітних писемних джерел з історії монастиря, автор подає опис різнохарактерних документів, не намагаючись розкрити історичний зміст фактів, про які повідомляли ці документи.

На III Археологічному з'їзді, який відбувся у 1874 р. в Києві, прочитано доповідь П. О. Лопкарьова, присвячену вивченню київської архітектури X—XIII ст., у тому числі й Успенського собору Печерського монастиря [1878, с. 263—282]. Цікаві спостереження зроблені П. Г. Лебединцевим у праці «Киево-Печерская Лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии» [1886].

Аналіз різних архітектурних деталей Успенського собору під час його чергових ремонтів зроблено в працях П. О. Лопкарьова [1898] і В. Н. Ніколаєва [1902].

В наш час Києво-Печерському заповіднику присвячено праці, де вміщено результати досліджень, отриманих під час ремонтно-реставраційних робіт [Логвин, 1958; Асеев, 1969, 1982; Килессо, 1975; Холостенко, 1975, 1976].

Історія виникнення монастиря викладена у зводі Нікона у зв'язку з першою спробою поставити на керівництво руською церквою митрополита Іларіона. В ньому розповідається, що «прозвутер» церкви Апостолів у княжому селі Берестове на ім'я Іларіон «мужь благ и книжен», віддалившись з Берестового на горбистий берег Дніпра, посеред великого лісу «ископа ту печерку малу», здійснюючи в ній таємно пустельницьку молитву.

У 1051 р. Ярослав поставив Іларіона митрополитом, після чого той залишив печеру на дніпровських схилах («а си печерка тако остата»). Згодом у цій «печерке» з'явився новий пустельник — Антоній. Серед перших його прихильників був Нікон, майбутній складач початкової історії Печерського монастиря і редактор Літописного зводу 1073 р. [Приселков, 1913, с. 166].

Через певний час розпочався конфлікт між новим монастирем та князем Ізяславом. Причиною став постриг у ченці без відома князя під ім'ям Варлаама сина першого його боярина Івана. У результаті конфлікту Нікон змушений був залишити Київ і піти у Тмутаракань.

Після Нікона і Антоній практично відійшов від керівництва монастирем. Очолив обитель нещодавно пострижений у ченці Варлаам. Згодом Ізяслав перевів останнього

з Печерського монастиря ігуменом у свій Дмитріївський монастир, а Печерський очолив Феодосій.

На початку 60-х років XI ст. великий князь Ізяслав Ярославич подарував монастирю гору над печерами, а «игумен же и братиа заложиша церковь велику и монастирь, оградаша столпием и келиа поставиша многы, и церковь поставиша и украсиша иконами. И оттоле нача зватися Печерський монастырь...» [Патерик..., с. 13].

На початку 70-х років XI ст. монастир знову конфліктує з князем. Цього разу вже із Святославом, який разом із Всеволодом вигнав з Києва Ізяслава. Поступаючись проханням печерської братії і київської знаті, Феодосій згодом помирився з князем, що пішло на користь монастирю. Святослав дав гроші на закладення нового кам'яного монастирського собору.

Як згадувалося вище, за архітектурно-планувальною структурою монастир згодом поділився на нижню та верхню частини. Верхня плоска частина Печерського плато відійшла до обителі у другій половині XI ст. і тут з 70-х років розпочалося інтенсивне будівництво кам'яних споруд.

У літописі під 1073 р. говориться про закладення нового кам'яного храму: «Того ж лета основана бусть церковь Печерская Святославом князем, сыном Ярославлись, игуменом Феодосьем, епископом Михаилом, митрополиту Георгиеви тогда сущю в Грецах, а Святославу в Кыеве сидящю» [ПСРЛ, т. 2, стб. 173]. Вже під 1075 р. літопис сповіщає, що «поцата бысть церкви Печерская над основаньем Стефаном игуменомъ, из основанья бо Феодосий поча, а на основаньи Стефан, поча, и кончана бысть на третье лето, месяца июля в 1 день» [Там же, стб. 189]. Тут повідомляється, що продовжив будівництво Стефан. Справа в тому, що 3 травня 1074 р., через рік після закладання храму, Феодосій помер, а ігуменство Печерського монастиря прийняв Стефан, який за повідомленням Нестора згодом завершив будівництво «в мало лет».

Літописне повідомлення про закінчення будівництва «на третье лето» тлумачилося в історіографії по різному. Автори по своєму трактували дату завершення зведення собору. У літописі під 1075 р. говориться про новий період будівництва храму після смерті Феодосія. На третє літо, тобто через два роки після відновлення будівельних робіт 1075 р.; в липні 1077 р. будівництво завершено. Саме так розуміли літописний текст більшість дослідників, які писали про Печерський монастир — митрополит Самуїл [Краткое описание..., 1805, с. 14—15], Є. Болховітінов

[1826, с. 10], П. Г. Лебединцев [1886, с. 34], М. І. Петров [1896, с. 74], М. К. Каргер [1961, с. 341].

Іншої точки зору дотримувався М. Д. Приселков. На його думку дату «кончено бысть на третье лето» слід відраховувати від 1073 р., тоді будівництво храму було завершено у 1075 р. [1913, с. 218—219].

Храм, побудований у 1077 р., ще 12 років, тобто до 1089 р., стояв неосвяченим. З приводу такого тривалого неосвячення храму висловлено ряд міркувань. Найцікавішою, з нашого погляду, є думка М. Д. Приселкова, який пояснює затримку освячення храму конфліктами між монастирем і кафедрою київської митрополії. З 1077 або 1078 рр. ігуменом Печерського монастиря після вигнання Стефана став Нікон, котрий повернувся з Тмутаракані. Ймовірно, Нікон хотів одночасно з освяченням храму домогтися офіційної канонізації Феодосія, фундатора нової церкви. Київська митрополія, що знаходилася в руках греків, не давала своєї згоди на його офіційну канонізацію. Не бажаючи роз'єднувати питання про освячення монастирського храму від офіційного визнання його фундатора, Нікон затримав освячення споруди. Тільки після смерті Нікона у 1088 р. новий ігумен Іоан роз'єднав питання про канонізацію Феодосія і освячення храму, яке й відбулось у 1089 р. [Приселков, 1913, с. 231].

Успенському собору Печерського монастиря присвячена велика за обсягом література. Цей видатний пам'ятник давньоруської архітектури дав новий напрямок, новий тип архітектурної споруди.

До недавнього часу, крім численних відомостей стосовно різноманітних ремонтів, перебудов і оздоблення храму, свідчень про його архітектуру (насамперед первісну) майже не було. Дослідження Успенського собору ускладнювалося тим, що він протягом своєї багатовікової історії неодноразово перебудовувався і його найдавніше ядро губилось десь всередині численних добудов і реставрацій. За умов діючого собору проводити які-небудь архітектурно-археологічні пошуки було практично неможливо. Більшість дослідників вважало, що від храму після монгольської навали нічого не залишилось. Його відбудову відносили до 1470 р. [Болховитинов, 1931, с. 11; СМІТК, отд. 2, с. 28—29].

Після оголошення Печерського монастиря державним заповідником (1926 р.) з'явилася можливість провести в Успенському соборі архітектурні дослідження. Вони були розпочаті І. В. Моргилевським, але перервані Великою

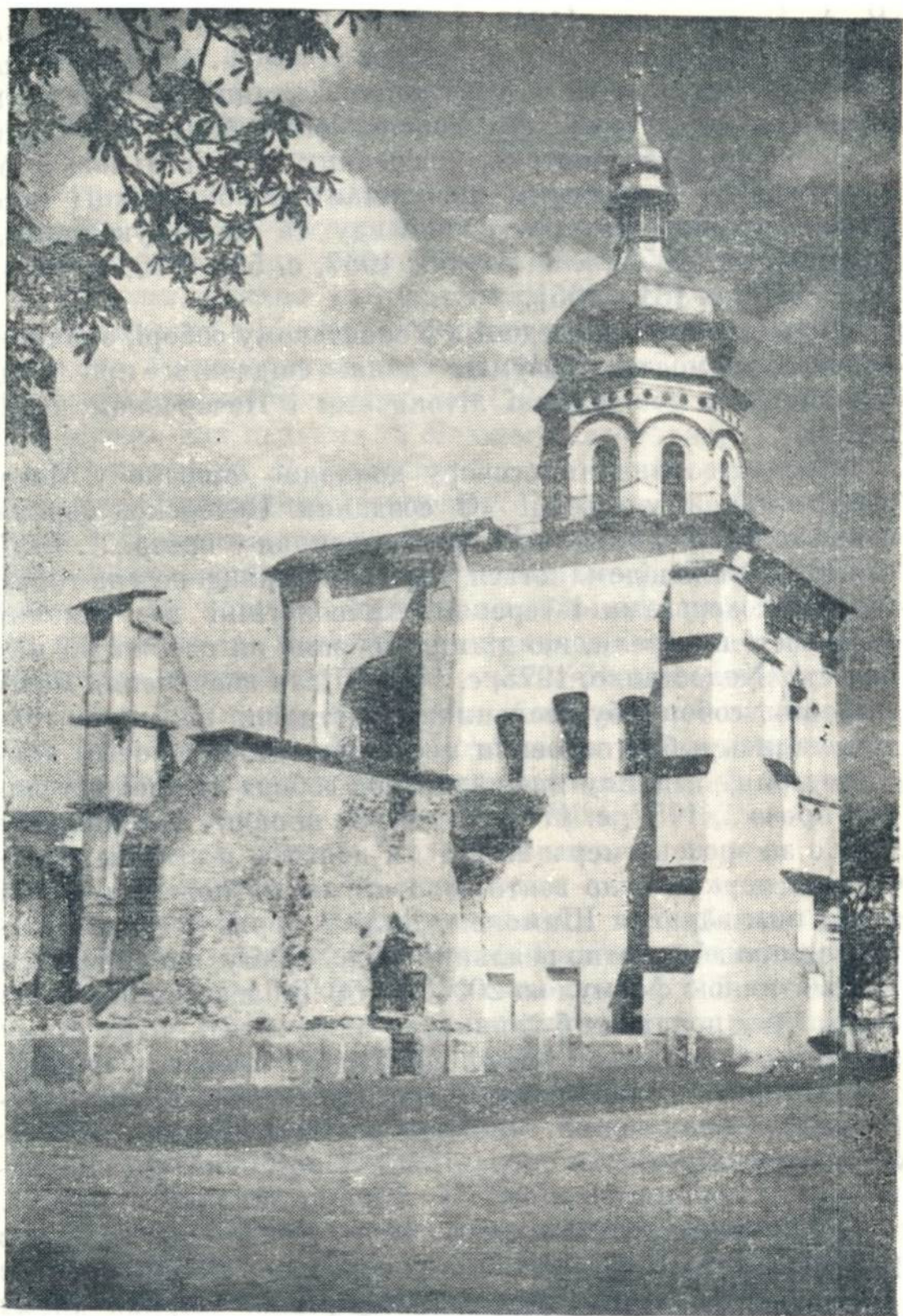

Рис. 10. Залишки Успенського собору Печерського монастиря.

Вітчизняною війною. За роки тимчасової окупації міста цей унікальний пам'ятник світової культури було зірвано.

Після закінчення війни розпочалося вивчення руїн Успенського собору. Початок цим роботам поклала експедиція Інституту археології АН України, очолювана

В. А. Богусевичем [1948, с. 205]. Наступні дослідження проводились експедиціями різних установ, незмінним керівником яких був М. В. Холостенко. Останньому належить провідна роль у вивченні Успенського собору. Дослідник відповів на багато питань, пов'язаних з будівельною історією храму, важливими проблемами реконструкції його первісного архітектурного вигляду та конструктивними прийомами [1955, с. 341—358; 1967, с. 58; 1975, с. 107—170; 1976, с. 131—165].

Дослідження, проведені в Успенському соборі, значною мірою допомогли зрозуміти деякі свідчення про його будівництво, повідомлені літописами і Печерським патериком.

Процес закладання собору докладно описано у Патерику, а також у легенді «О создании Печерской церкви святыя богородицы» [Художественная проза..., 1957, с. 170]. Тут повідомляється, що храм закладено «на горе», що заріс деревами і тереном. Археологічні дослідження місцевості показали, що ділянку обрано на необжитій місцевості [Холостенко, 1975, с. 142]. Після визначення місця зведення собору будівельники, «...ставши на месте том, помолились и благословили место, измерили золотым поясом ширину и длину площадки под собор» [Художественная проза..., 1957, с. 177]. У даному випадку нас цікавить те, що за зразок «меры широты и долготы и высоты» майбутньої церкви було взято золотий пасок, пожертвований перед цим варягом Шимоном. Далі у формі легенди говориться про абсолютно реальний образ храму, що виразився математичною формулою $20 \times 30 \times 50$. Звідси випливає, що зодчі перед початком будівництва мали досить чітку схему майбутньої споруди. Звісно, це був не проект у нашому розумінні, а загальна схема у графічному зображенні, котра давала визначення основних розмірів будівлі, обумовлювала послідовність операції по її розбивці, що виконувалася за допомогою мірила (у даному випадку — паска).

Аналізуючи розміри храму, М. В. Холостенко визначив розміри мірила, покладеного в основу розбивки споруди [1975, с. 144—146]. Загальна внутрішня ширина храму становить 21,62 м. За писемними джерелами цей розмір дорівнює «20 поясы», звідки розмір «пояса» складає 108 см, тобто половину давньоруської косої сажени, що дорівнює 216 см. Промірювання розмірів підкупольного квадрата показало, що вони також кратні цій мірі, складаючи 8 пасків ($8 \times 108 = 8,64$ м). Довжина храму згідно з формулою складає 30 пасків ($108 \times 30 = 32,40$ м). Цьому повністю відповідає в натурі внутрішній розмір будівлі — від внут-

рішньої стіни центральної апсиди до внутрішньої лопатки західної стіни [Холостенко, 1975, с. 145].

Аналіз розмірів інших частин пам'ятника дав можливість М. В. Холостенко визначити основну одиницю виміру, що складала половину косої сажени, тобто 108 см. Попередня схема майбутньої споруди переносилась на будівельний майданчик за допомогою вимірювальної жердини та мотузки шляхом найпростіших побудов на місцевості, як це описано в Патерику: князь «измерил место, где быть церкви» и «положиша поасом». Приписка «гласу с неба» формули пропорційності храму ($20 \times 30 \times 50$) зроблено церковниками для надання їй більшого авторитету.

На думку М. В. Холостенка, деякі майстри, що зводили собор Богородиці Печерського монастиря, були запрошені з Константинополя і, можливо, з Афона, але основний склад корпорації будівельників був з місцевих майстрів, про що свідчать будівельно-технічні прийоми, знаки на плінфі та ін. Цікавий грехрядковий напис, що фрагментарно зберігся на плінфі, знайдений при розборці руїн собору у цегляному блоці. При його читанні висловлювались різні здогадки. М. В. Холостенко вважав, що напис, після формовки цеглини, продряпано сербом або хорватом, що брали участь у будівництві храму [1975, с. 148]. С. К. Кілессо вбачав у будівельнику болгарина [1975, с. 22]. На думку С. О. Висоцького напис виконано киянином, можливо, «плінфотворителем», котрий вмів писати і зробив на тільки-но сформованій плінфі напис, порівнюючи будівництво собору з посадкою лози [1985, с. 58—59].

Майстри-будівельники для спорудження храму такого масштабу запрошували численних кваліфікованих ремісників різних спеціальностей: «древodelов», «плінфотворителей», «камнетесцев», «гончаров» та ін., а також підсобних робітників, насамперед з середовища монастирських людей [1975, с. 147—148].

При розбиранні руїн проведено спостереження багатьох конструктивних деталей пам'ятника. Насамперед, певний інтерес становить фундамент. Перед початком будівництва храму під всю його площу викопано неглибокий котлован (30—50 см), про що у формі легенди повідомляє Патерик. Після цього копались стрічкові рови. Глибина залягання фундаменту від підшви до обрізу — 183 см. Спочатку фундаментний рів заповнювався великим камінням у розпір. Після цього старанно укладалась бутова кладка, на вирівняну поверхню якої клалась перша дерев'яна перев'язь, а потім здійснювалась сама кладка стін [Холостенко, 1975, с. 115—116]. Кладка основних стін велась

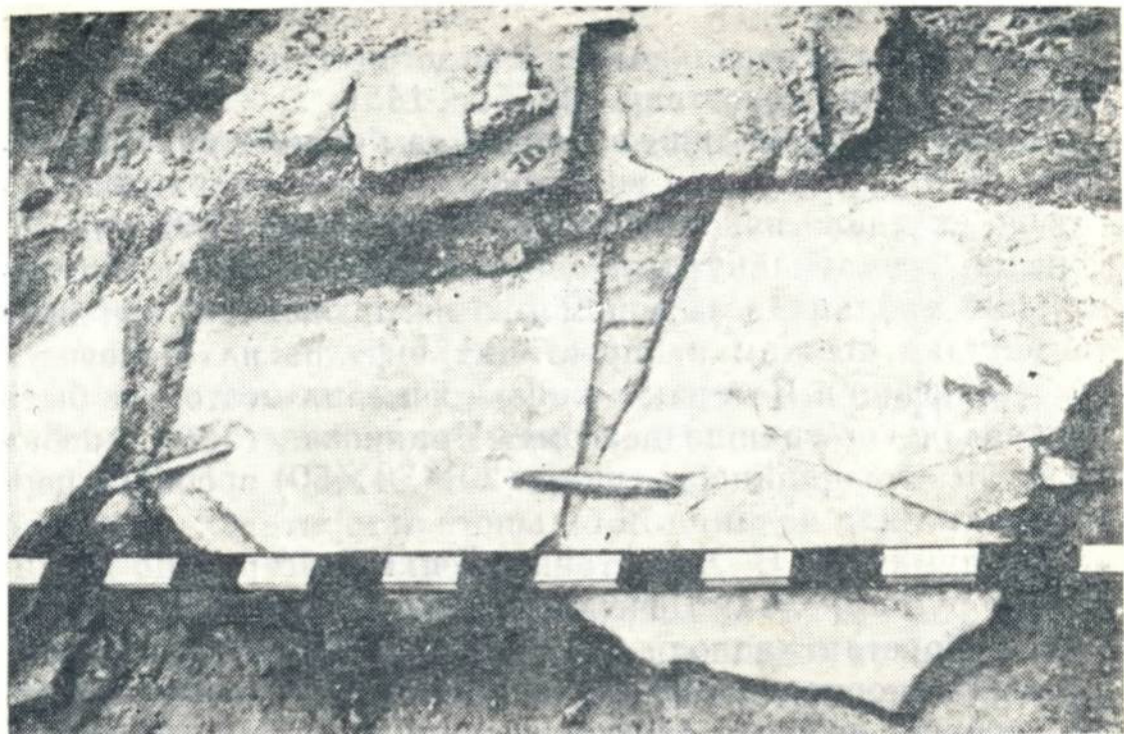

Рис. 11. Успенський собор. Кладка з анкерними кріпленнями.

способом «у ящик», тобто спочатку на висоту 50—70 см зводилась внутрішня та зовнішня площина стіни, а простір між ними заповнювався бутом з каміння, битої плінфи тощо. Облицювання стін виконувалось у техніці змішаної кладки з чергуванням шарів кам'яної кладки і рядів плінфи [Холостенко, 1955, с. 341, рис. 10]. Особливістю кладки стін споруди є широке використання як в облицюванні, так і, особливо в забутовці, валунного каміння. Останній у великій кількості зустрічався в Києві і, зокрема, на місці спорудження храму; виходи на поверхню та морені відкладення в ярах. Намагаючись максимально використати цей дешевий будівельний матеріал, муляри при кладці «в ящик» досить рідко пускали наскрізний (на всю товщину стіни) зв'язуючий плінфований ряд, що негативно відбивалося на міцності стін. Це далось взнаки під час невеликих землетрусів.

Верхи храму і, особливо, фігурні його частини (паруси, склепіння, підпружні арки, перемички вікон тощо) мурувались чистою плінфою, кладкою «з утопленим рядом» без використання каміння [Холостенко, 1975, с. 111].

Оздоблення зовнішніх площин стін виконувалося у два етапи. Спочатку робилася «чорнова» кладка на вапняковому розчині з великими фракціями цеглянки. Вона виконувалась з підрізкою розчину тільки до рівня утопленого ряду. Заглиблення, утворені між висунутими рядами плінфи і рядами бутової кладки, заповнювались розчином під

час другого «облицювального» етапу. При цьому розчин мав інший характер — як наповнювач використовувалась дрібна цем'янка. Поверхня «оздоблювального» розчину старанно зтиралась, а при підході до виступаючих рядів плінф злегка підрізувалась, посилюючи ефект «декору» фасаду [Холостенко, 1975, с. 112].

При обстеженні залишків стін простежено порядок організації будівельних робіт. Кладка стін велась із зовнішніх і внутрішніх риштувань, що складалися з вертикальних стояків, з'єднаних між собою і з горизонтальними в'язами — пальцями. Пальці риштувань закладались у товщу стіни з круглих колод діаметром 18—20 см. Більшість колод проходила через усю товщину стіни, а їх кінці використовувалися для зовнішніх та внутрішніх риштувань.

Важливим у дослідженні собору є детальне вивчення плінф. Статистичною обробкою величезної кількості давньоруської цегли встановлено, що будівельниками використано 13 комплектів плінф. Склад і характер цих наборів свідчать, що при їх формуванні заздалегідь враховувалась загальна конфігурація будівлі і всілякі декоративні деталі [Холостенко, 1975, с. 116—118].

Під час спорудження храму широко використовувалась будівельна кераміка у вигляді корчаг-амфор і глечиків з широкими шийками. Вони застосовувалися як голоснико-резонатори у стібах і парусах споруди, а також як спеціальна основа при закладці п'ят парусів купольно-парусних склепінь під хорами і парусів головного куполу собору.

Дослідження дали можливість відповісти на ряд запитань, що стосуються інтер'єру Успенського храму. Одне з них — будова підлоги, що викладена шиферними плитами шириною від 30 до 75 см і довжиною від 120—152 до 213—216 см. Можливо це обумовлювалося бажанням максимально використати привозний матеріал, добутий у кар'єрах під Овручем. Виявлені розкопками у центральній частині храму численні фрагменти плит з мозаїчними вставками свідчать, що орнаментована частина займала лише підкупольний простір, а решту підлоги викладено з простих, гладенько відшліфованих плит. Про пишне внутрішнє оздоблення храму свідчать літописи. Печерський патерик та розповіді мандрівників, котрі бачили залишки собору що збереглися після пожежі 1718 р. Під час розкопок в кількох місцях храму виявлено смальту в різниці. Вона ідентична смальті, що походить з скло-смальтової майстерні на території колишнього митрополичого саду Лаври [Богусевич, 1957, с. 134—144]. Смальтою інкрустували підлогу та настінні композиції. Про стиль

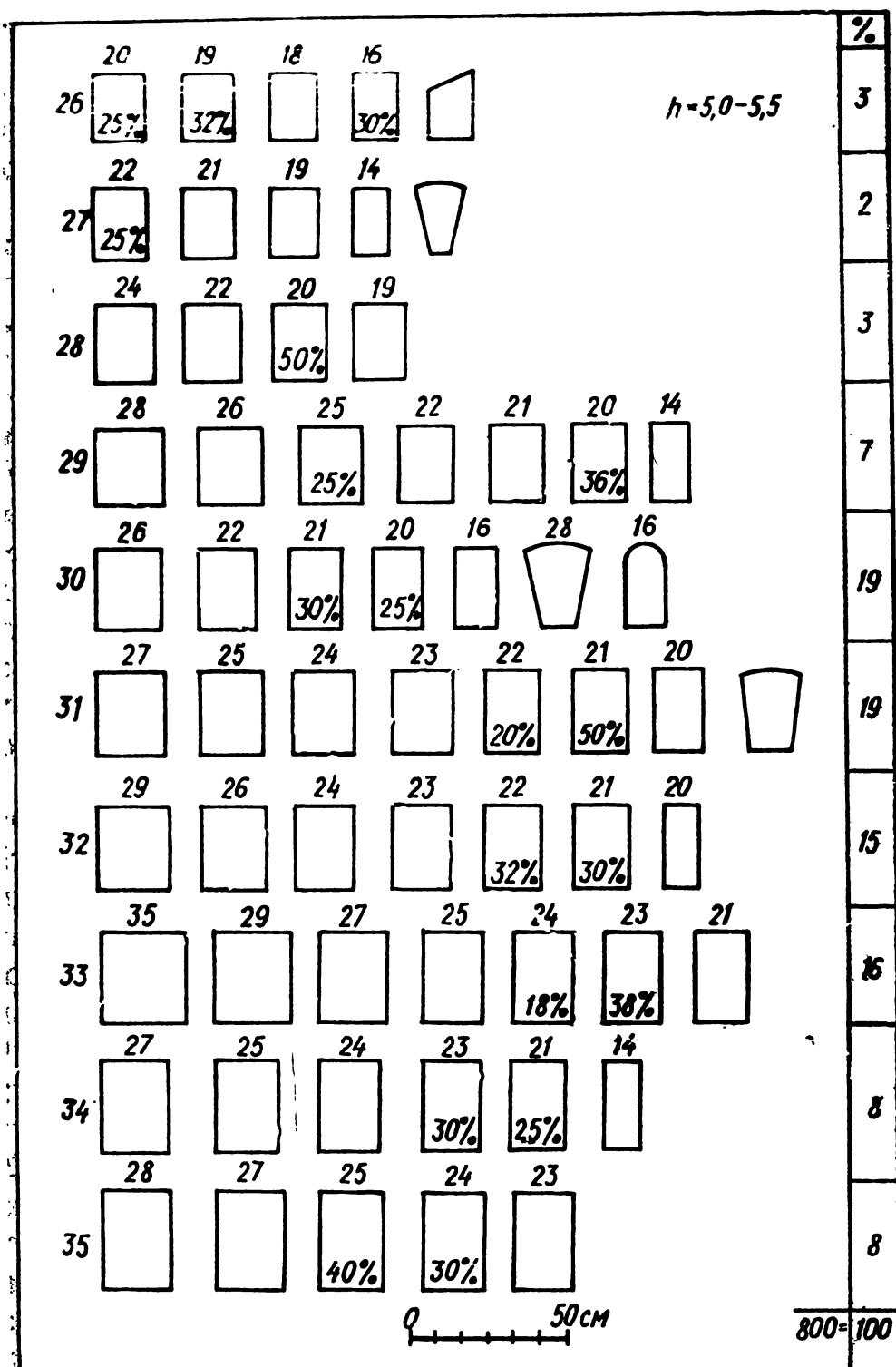

Рис. 12. Асортимент плінфи Успенського собору.

настінних мозаїк поки що немає ніяких даних, але історичні джерела свідчать, що в кінці центральної апсиди знаходилося мозаїчне зображення Богородиці «Оранти» з двома ангелами по боках. Це мозаїчне панно постраждало ще під час землетрусу 1230 р.

Значну частину собору було декоровано фресковим розписом. Розкопками виявлені численні, але невеликі за

розмірами, фрагменти фресок. Один із них, знайдений безпосередньо на стіні за закладкою XIII ст., виконано на штукатурці, нанесеній на поверхню облицювального розчину, по якому попередньо зроблені насічки. Цей факт свідчить, що храм розписувався не відразу після закінчення його будівництва, а значно пізніше.

Внутрішнє оздоблення храму доповнювали шиферні різблені плити, фрагменти яких неодноразово зустрічались під час розбирання руїн та розкопок пам'ятника.

Одним з невирішених питань в Успенському соборі Печерського монастиря було: як саме влаштовувалися сходи на хори. Існуючий хід на хори через Іоано-Предтечинську церкву виконано у XVII ст. Для вирішення цього питання біля південно-західного кута собору закладено шурф. В ньому виявлено фундаменти й залишки стін XI ст. від сходової вежі на хори. Стратиграфія розкопу свідчить, що сходи зруйновано у давнину, мабуть під час землетрусу 1230 р., і після цього не відновлювались [Холостенко, 1975, с. 161—163].

З подібним трактуванням ходу на «полаті» не згоден Ю. С. Асєєв, котрий в розкопаній будівлі вбачає залишки однієї з усипальниць, що розміщувалися навколо храму. Сходи на хори, на думку Ю. С. Асєєва, знаходились з північного боку собору. Одним з доказів є той факт, що Іоано-Предтечинську хрещальню, споруджену на рубежі XI—XII ст., збудовано не впритул до північної стіни, як звичайно ставили подібні споруди (наприклад, у Спаському соборі в Чернігові), а поруч зі сходами [Асєєв, 1982, с. 86].

Важливим для розуміння первісного вигляду собору є дослідження Іоано-Предтечинської церкви, що входила до комплексу Успенського собору. Вона являла собою невеликий храм — боковий вівтар, що розташовувався біля північно-західного кута собору. Розкопки 1970—1972 рр., а також дослідження й обміри І. В. Моргилевського, дали важливий матеріал для відтворення первісного вигляду цієї споруди. Одержані дані показують, що в першому ярусі церква-хрещальня являла собою невеликий чотирьохстовпний

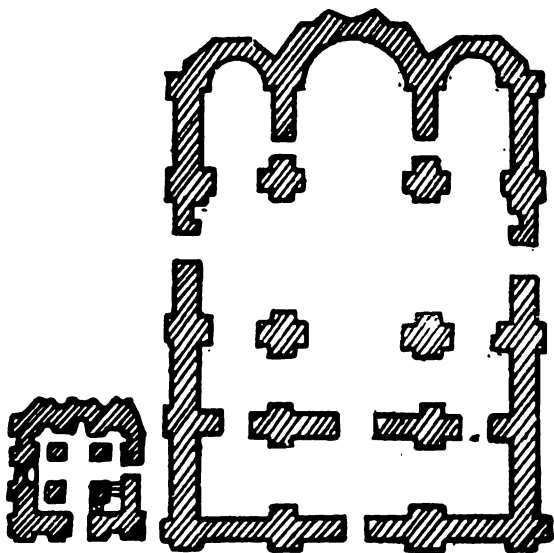

Рис. 13. План Успенського собору Печерського монастиря.

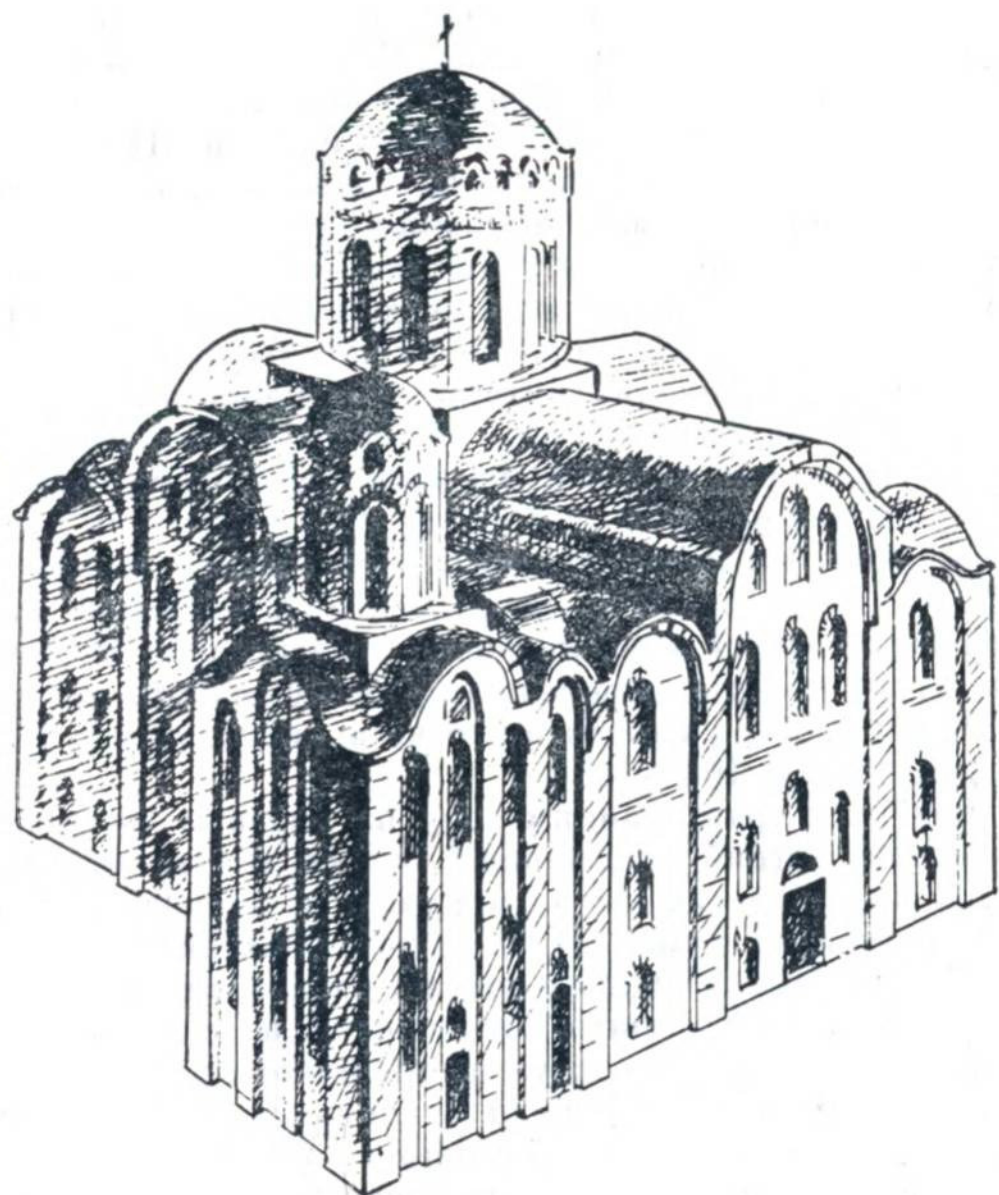

Рис. 14. Успенський собор Печерського монастиря (реконструкція Ю. С. Асєєва).

храм з трьома слабо вираженими апсидами. Між хрещатими стовпами першого ярусу на подіумі знаходилась хрещальня. Розкопками встановлено, що в давнину церква мала підвал, який у XIX ст. було з'єднано з підвалом в північній частині нартекса Успенського собору. Завершувалась Іоано-Предтечинська церква одним барабаном бані, деталі якої добре простежені під час розкопок [Холостенко, 1976, с. 132—136].

Багаторічні дослідження руїн Успенського собору дали можливість М. В. Холостенку відтворити не лише стародавній план, а й виконати реконструкцію первісних форм собору.

В давнину собор являв собою шестистовпний, тринефний, триапсидний храм з чітко вираженим нартексом та П-подібними хорами.

Внутрішній простір собору розчленовано чотирма хрещатими в плані стовпами на дев'ять взаємопов'язаних приміщень. Завдяки тому, що хори розміщені з обох боків над нефами, всередині досить чітко видно просторовий хрест. Виразно він читається і із зовні, оскільки коробові склепіння, що перекривали його відгалудження, помітно піднімалися над боковими. Деяку динамічність статичній композиції будівлі надавали припідняті над фасадом споруди закомари. Фасади собору розчленовано плоскими пілястрами. Вікна і двері мали напівциркульні завершення. Новою рисою для давньоруської архітектури є двоступінчасті перспективні портали, що завершувалися напівциркульною аркою. Над входними дверима собору розміщувався тимпан. Всі три гранчасті апсиди собору завершувались меандровим фризом і опоясуючим орнаментом з трикутних зубчатих кронштейнів. Подібний орнамент не зустрічався раніше у давньоруських будівлях [Асеев, 1982, с. 88].

Успенський собор, що став головним композиційним центром всього архітектурного ансамблю Печерського монастиря, був взірцевою будівлею давньоруської архітектури другої половини XI — початку XII ст. Прямих аналогій Успенському собору у візантійській архітектурі немає, оскільки вона суттєво відрізняється від давньоруського зодчества цього періоду. Тип Успенського собору став еталоном, на основі якого створювалась архітектура монастирських храмів у XII ст. не лише в Києві, а й у всій Київській Русі. Наприкінці XI ст. повністю сформувалась Печерська архітектурна школа, майстри якої на початку XII ст. зводили кам'яні будівлі в Печерському монастирі [Асеев, 1982, с. 93].

Під 1108 р. літопис говорить про закінчення будівництва трапезної палати Печерського монастиря: «И трапезницю кончаша Печерскаго монастыря при Фектисте игумене юже заложи повельньемъ Глебовом» [ПСРЛ, т. 2, стб. 259]. У 1984 р. недалеко від південно-західного кута Успенського собору виявлено залишки кам'яної давньоруської будови. Західна стіна, а також частина північної та південної, викладені з цегли. Кладка збереглася на висоті до 1 м. Техніка змішаної кладки із западаючим (утопленим) рядом з плінфи розміром $36-32 \times 28 \times 4$ см та гранітних валунів на цем'янковому розчині свідчить, що споруду зведено не пізніше першої чверті XII ст. Характерний для будівель XI ст. утоплений ряд плінфи ретельно заглажено і підрізано знизу та зверху. На де-

яких фрагментах зовнішнього облицювання є давньоруські графіті.

Будівля орієнтована довгою віссю захід-схід. Ширина споруди 8,3 м. Внутрішні розміри її західної камери 6,3×3,1 м. Приміщення, на думку автора розкопок, могло мати вигляд лоджій, про що свідчать п'ять наскрізних прорізів, виявлених на досліджених ділянках стін [Харламов, 1986, с. 320]. Розкопками простежено три будівельні періоди, що пов'язуються з пожежею 1110 р. та землетрусом 1230 р. В будівлі та навколо неї знайдено керамічний посуд XII ст., кістки тварин та осетрових риб.

Досліджену споруду з певною вірогідністю можна ототожнити з залишками давньоруської кам'яної трапезної Києво-Печерського монастиря [Харламов, 1986, с. 320].

У 1109 р. біля південного фасаду Успенського собору було зведено кам'яну «божницю» (каплицю), де поховано дочку Всеволода Євпраксію [ПСРЛ, т. 2, стб. 260].

У 1106—1108 рр. після постригу в Печерський монастир під ім'ям Миколи Святоші чернігівський князь Святослав Давидович на власні кошти збудував так звані «Святі ворота» з Троїцькою надбрамною церквою [Патерик, 1911, с. 83]. Ця брама збереглася донині й у давнину служила парадним в'їздом до монастиря. До них спочатку примикав дерев'яний частокіл, зведений навколо монастиря в середині XII ст., а наприкінці XII ст., за ігумена Василя, навколо Печерського монастиря споруджується кам'яний мур.

Фортифікаційне значення брами незначне, хоча в її розміщенні відбилася прагнення оборони монастирської фортеці. Підхід до брами з зовнішнього боку, розташованого між виступами стін, дозволяв прострілювати цей простір [Асеев, Богусевич, 1951, с. 43; Раппопорт, 1956, с. 126]. Думку, що в давнину головні брами монастиря мали трьохарочний проїзд, вперше висловив П. О. Лашкарьов, який спостерігав за спорудою під час ремонту. Він стверджував, що «по обидва боки поздовжнього з заходу на схід ходу брами в давній час було по три арки з відкритими прорізами [1898, с. 214].

Реконструюючи первісний вигляд брами з Троїцькою церквою, М. Т. Преображенський також зобразив три прорізи арок вниз [Пам'ятники..., 1897, табл. 1]. Однак існує думка, що бокові прорізи закладено з самого початку і належали до службових приміщень [Раппопорт, 1956, с. 126; прим. № 1; Асеев, 1956, с. 68].

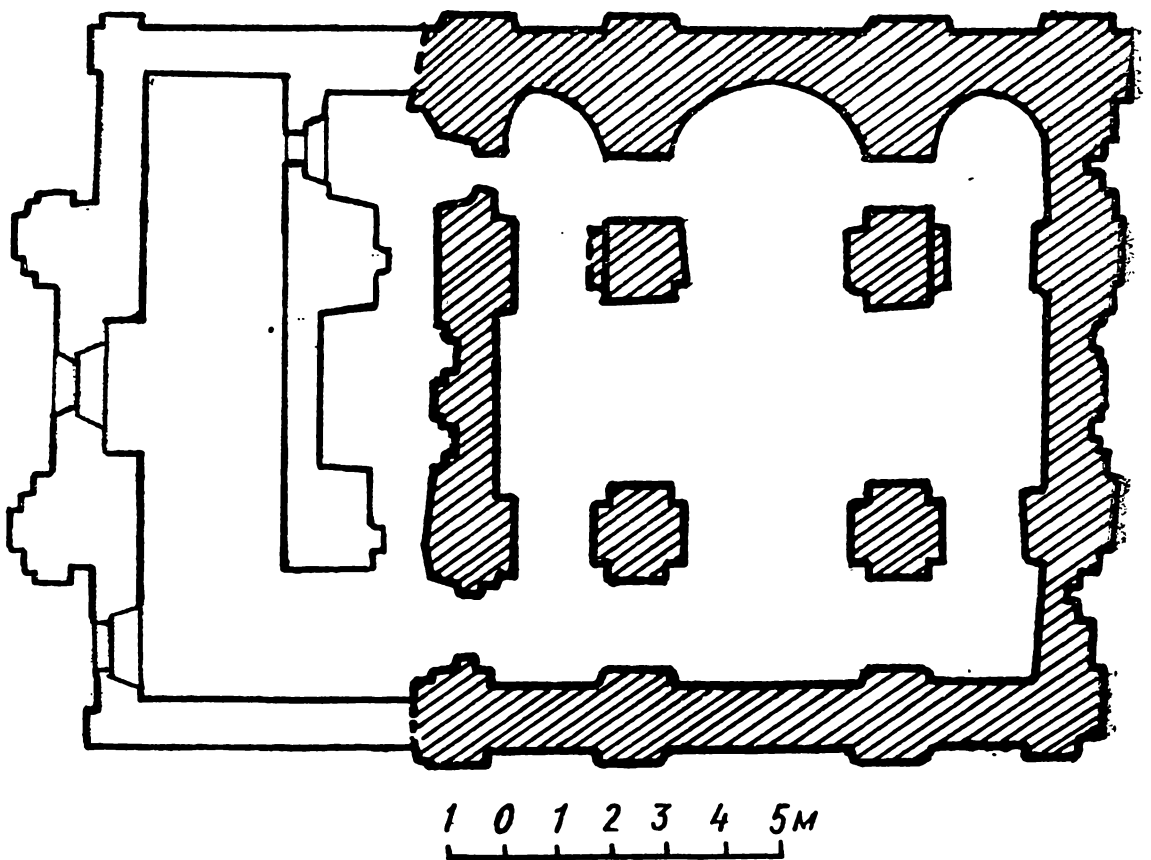

Рис. 15. План Троїцької надбрамної церкви (за обмірами І. В. Моргилевського).

Літературні відомості про трьохстовпність в'їзду спростовано реставраційними роботами 1957—1958 рр. Ними встановлено, що вхід до монастиря завжди мав лише один проріз, розташований в центральній частині, а у бокових приміщеннях розміщувалася сторожа [Килессо, 1975, с. 41].

Верхня частина споруди являє квадратну в плані чотирихстовпну церкву з трьома апсидами, відкритими в товщі східної стіни. Чотири хрещатих у плані стовпи підтримують, через парусну систему, купол на високому барабані. Барабан церкви давній, перекладено заново лише купол. Є зміни і у формі вікон, що за твердженням П. О. Лашкарьова первісно були обрамовані «зубчастими арками» [1898, с. 214]. Вибіркові зондажі на південному фасаді будівлі дозволили з'ясувати техніку кладки цієї споруди. Надбрамна церква і самі брами виконані у техніці змішаної кладки, характерної для київського зодчества Х—ХІ ст.

Після Вітчизняної війни відомості про давній архітектурний ансамбль Печерського монастиря поповнилися новими даними, одержаними в результаті археологічних досліджень. У 1951 р. в саду заповідника виявлено залиш-

Рис. 16. Троїцька надбрамна церква (реконструкція Ю. С. Асєєва).

ки стародавнього муру, що огороджував у XII ст. Печерський монастир. Розкопано кілька невеликих ділянок протяжністю 135 м.

Досліджено місце, де мур стикувався з південно-західною лопаткою брамної вежі [Асєєв, Богусевич, 1951, с. 40—43; Богусевич, 1959, с. 108—112].

Авторами розкопок встановлено, що фундаменти оборонного муру являли собою два паралельних рови, виритих на глибину до 70 см, ширина кожного з них близько 80 см. Загальна ширина ровів, забутованих рваним камінням (граніт, піщаник) та битою плінфою, становила 2,56 м. Верхня частина фундаменту являла собою вирівняний майданчик по всій ширині ровів і проміжка між ними. По фундаментах ровів йшов мур у вигляді двох облицювань у дві цеглини, а проміжок між ними заповнювався битою плінфою на вапняково-цем'янковому розчині. Облицювальні стіни відступали від зовнішнього краю фундаменту, утворюючи обріз шириною 28 см, тому ширина (товщина) стіни мала 2 м. Кладка стін місцями збереглась висотою на три ряди плінф (до 28 см). Плінфа світло-

жовтого або червоно-жовтого кольорів, її середні розміри — $19,5 \times 23,5 \times 25,6$ — $28,8 \times 3,9$ — $4,2$ см. Вона є характерною для київського зодчества другої половини XII ст. [Асеев, Богусевич, 1951, с. 40—41].

Дата зведення монастирської огорожі встановлюється не лише за аналізом будівельного матеріалу та технікою кладки, а й за писемними джерелами. У посланні Кирила Туровського печерському ігумену Василю (1192—1197 рр.) говориться: «Тебе же (Василю.— *І. М.*) даровал бог не только церковь устроить (у Києві на Щекавиці — *І. М.*), но и создать каменную ограду вокруг монастыря, где жилища святых и дворы преподобных» [Асеев, Богусевич, 1951, с. 42]. Про стародавній кам'яний мур, що оточував Печерський монастир, згадується і в Київському синописі. І. Гізель пише, що стародавній мур знищений ордами монголо-татарських завойовників [Синопис..., с. 125]. Описуючи ці події, він повідомляв: «Нечестивии варвары овнами или таранами стены каменные монастырския столкши и до основания сокрушивши». Правда, І. Гізель нерідко перебільшує, описуючи руйнування татарами монастиря. Навряд чи була така необхідність руйнувати вщент всі його мурі. Але сам факт штурму монастиря за допомогою стінобитних знарядь свідчить про значну роль монастиря-фортеці в оборонній системі міста. Наявність у Печерському монастирі, з самого початку його існування, оборонних споруд, де братія «...монастырь оградиша столпьем» [ПСРЛ, т. 2, стб. 147], свідчить про значну увагу організаторів монастиря до спорудження оборонних укріплень навколо обителі.

На нижній території монастиря збереглося два лабіринти — Ближні та Дальні печери. Таку назву вони одержали від розміщення по відношенню до Успенського собору.

До виникнення Дальніх печер тут існували Варяжські. Незабаром, зі збільшенням братії, тісну печеру, викопану Іларіоном, збільшили, влаштувавши в ній келії та підземну церкву. Виник монастир, названий Печерним, а згодом — Печерським.

Серед монастирської братії був Антоній, відомий своїми мандрівками до Афона. Будучи ігуменом монастиря, він залишає обитель і переходить на ближню гору, де викопує нову печеру. Його учні — ченці, поступово розширюють її. Так, згідно писемних джерел, виникли Ближні печери.

Виникнувши у середині XI ст., два підземних лабіринти протягом багатьох століть розширюються і згодом пере-

творюються на місце проживання печерних пустельників, та у своєрідне кладовище й об'єкт поклоніння богомольців. Зараз протяжність Ближніх печер 228, а Дальніх — 280 м. Вони вириті в товщі піщанику на глибині від 5 до 20 м від сучасної поверхні. Підземні лабіринти здавна привертали увагу дослідників, але діючий монастир не дозволяв провести там об'єктивні наукові пошуки.

У 30-ті роки, після організації державного музею-заповідника, була зроблена спроба дослідження печер, але їх результати не збереглися. У 1978—1979 рр. загоном Київської археологічної експедиції під керівництвом автора цих рядків разом зі співробітниками Києво-Печерського заповідника в Ближніх печерах проведено археологічні дослідження. Комплексно вивчалися підземна архітектура, археологічні та антропологічні матеріали. Ставилося завдання виявити всі стародавні порожнини, відкрити кріпти, вікна затворників, поховальні ніші-локули, дослідити поховання під підлогою, виявити наявні в печерах написи, розкрити уцілілі ділянки живопису.

Виявлено новий, раніше невідомий у печерах обряд, коли померлого закопували під підлогу лабіринту. Всього виявлено 17 таких поховань, 14 з них — у дерев'яних гробницях. У дев'яти випадках останні виготовлено з соснових колод великого діаметра. Верхня їх частина відколювалась у вигляді дошки, що служила віком труни, а в нижній, товстій частині, видовбувалась порожнина для тіла небіжчика. Усі 14 поховань у дерев'яних гробницях повністю або частково муміфіковані. В 11 гробницях усередині лежав пісок, що, ймовірно, сприяв муміфікації людського тіла.

Поховання під підлогою розташовувалися в найдавнішій частині печерного коридора в заглибленнях, викопаних у піщанику. Не виключено, що це були найдавніші поховання Ближніх печер. Пізніше поховання були перекриті, як і вся площа проходу і підлоги підземних церков, спеціально виготовленою для цих потреб великоформатною брущатою цеглою. Поверх цегляної вимостки насипано пісок, на який у 1826 р. укладено й понині існуючі чавунні плити. Зазначимо, що місця поховань під підлогою позначені великими відкутими цвяхами, вставленими в щілини цегляної вимостки. На чавунних плитах і стінах печери ніяких слідів, що вказували б на наявність поховання, не було.

Решта поховань, а вони складали переважну більшість, здійснювалась у стінах печерного лабіринту. Досліджен-

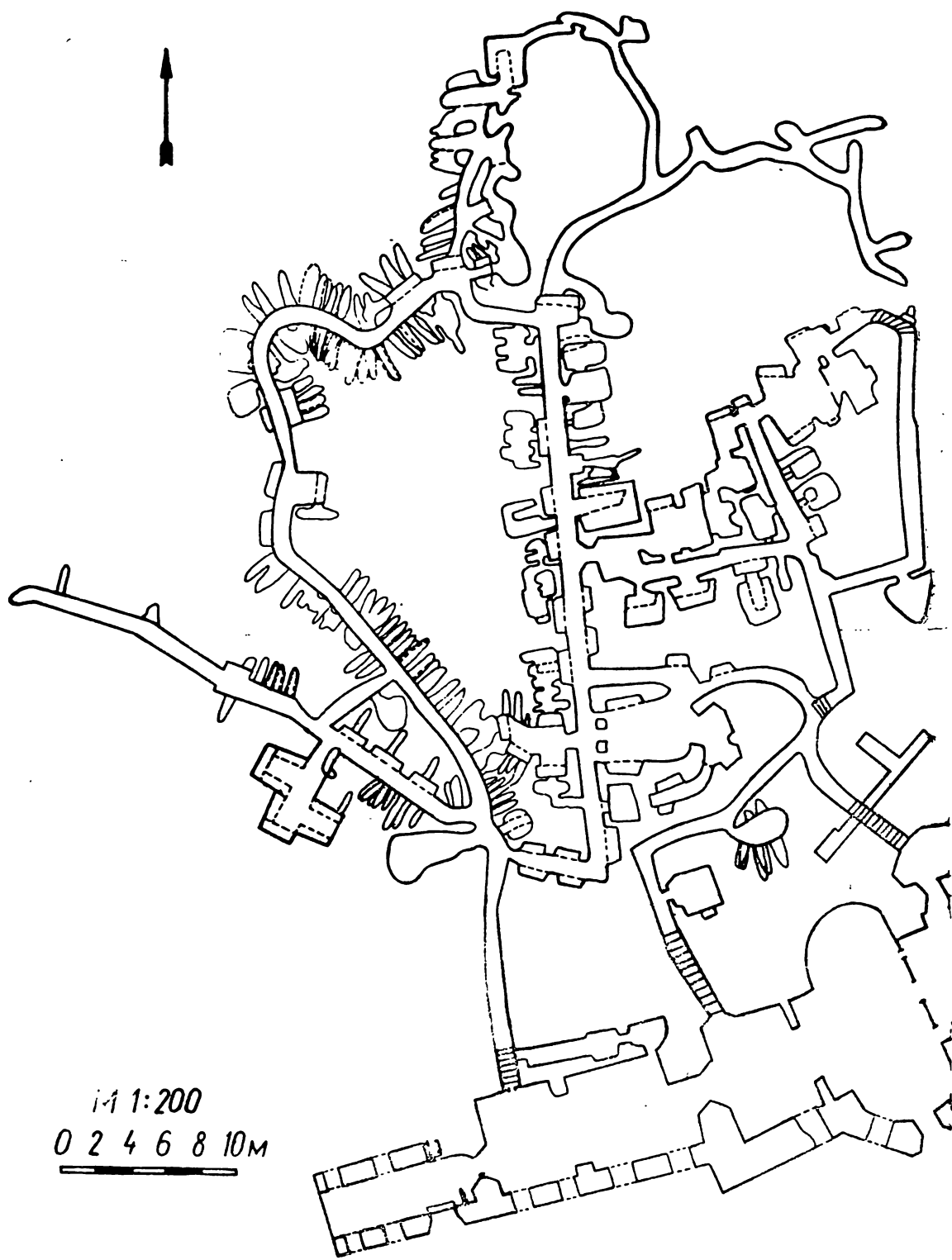

Рис. 17. План Ближніх печер Печерського монастиря.

нями в різних районах Ближніх печер виявлено близько 180 порожнин штучного походження. Більшість з них є поховальними нішами — локулами — розрахованими на захоронення одного померлого. Виявлено 133 локули, що розташовувались у стінах в один, два, а іноді і в три яруси. Менш численну групу підземних приміщень (16 порожнин) складають кріпти, що, судячи з усього, первісно використовувались для групових поховань, а пізніше інко-

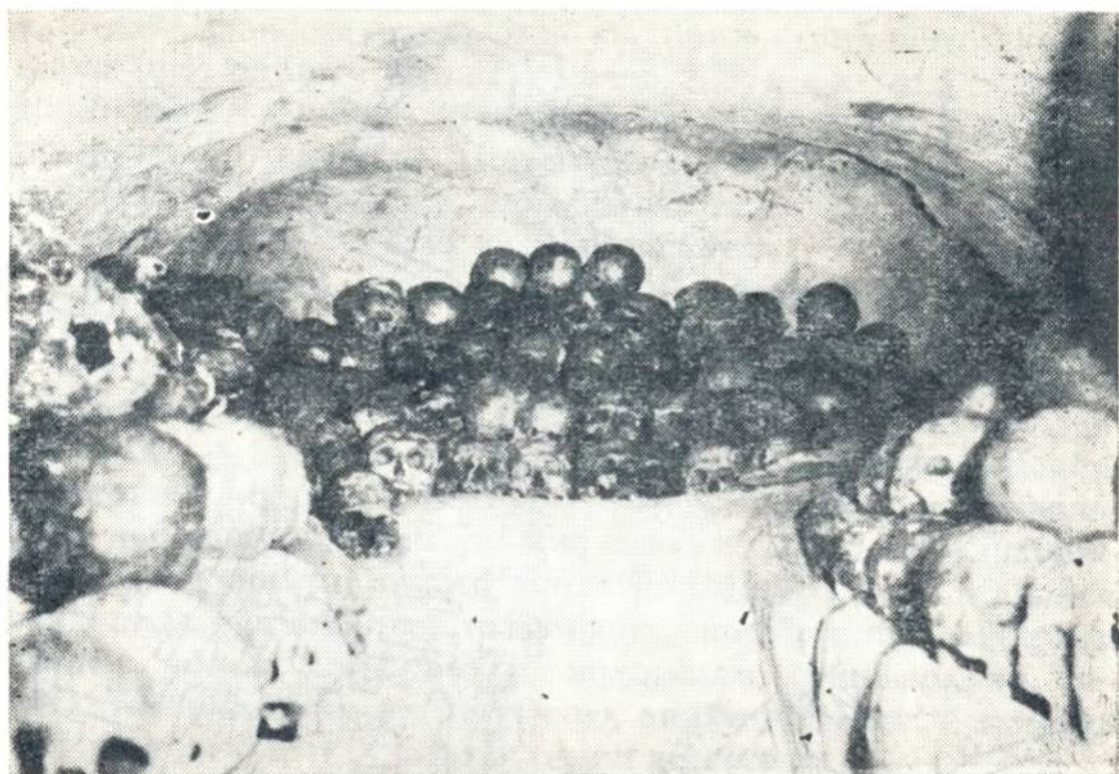

Рис. 18. Ближні печери. Поховальна кріпта.

ли перетворювалися на приміщення, куди скидалися кістки при вивільненні старих локул для нових поховань. Певну кількість складають різні порожнини, утворені обвалами, руйнуванням раніше існуючих локул, кріпт, що втратили первісну форму.

Дослідженнями встановлено, що в Ближніх печерах знаходилось 170 локул і кріпт, де поховано 212 небіжчиків. Наявність остеологічних залишок, скинутих у кріпти в неанатомічному стані, свідчить, що кількість похованих в лабіринті була в кілька разів більша, а наявні локули і кріпти використовувалися для поховань багаторазово.

Така обмежена кількість локул визначається конструкцією підземелля. Збільшення їх числа призвело б до послаблення стін, на які розподілялось навантаження склепінь, і викликало б неминучий обвал печери.

Спосіб поховання в нішах-локулах, викопаних перпендикулярно по відношенню до самого проходу, запозичено з більш давніх печер Афона й Криму. Поховання в одиночних нішах-локулах і кріптах з кількома лежанками для поховань відомі в ранньохристиянських римських катакомбах, а також у згаданих афонських та кримських печерах. Можливо, вони й послужили взірцем для створення підземного кладовища в Печерському монастирі.

На влаштування лабіринтів, ймовірно, також вплинуло знайомство Антонія зі способом поховання угодників у печерах Криму та Афона, де він побував до створення Ближніх печер Печерського монастиря.

Аркусолії, де померлого клали вздовж стіни, з'явилися в Ближніх печерах, мабуть, не раніше XVII ст. [Каманин, 1914, с. 76]. Подібна форма ніш відсутня в печерах Криму.

Існування в Ближніх печерах так званих келій затворників, до перетворення їх в місця поховань, ставиться ями під сумнів. Ретельне обстеження лежанок у кріптах показало, що вони використовувались виключно для розміщення там небіжчика. Ровик і валик, зроблений по краю лежанки, не мали слідів затертості. Якщо би ці приміщення використовувались для проживання затворників, то, зрозуміло, не збереглися б так добре оброблені краї лежанок.

При дослідженні печер виявлено дві раніше невідомі стародавні ділянки печерного лабіринту. Одна з них розміщується поруч з колодою Меркурія. Вхід на цю ділянку виявлено в аркусолії, зроблену пізніше для установа гробниці з мощами Пімена Многоболезного. Виявлений давній хід нібито продовжував вулицю, що вела від Введенської церкви і церкви Варлаама на схід. Довжина ходу 65,1 м, ширина 1—1,5, висота близько 1 м. Хід прокладено в обвалі повторно, але в основному йде вздовж первісного, про що свідчать вириті в моноліті однолежанкові кріпти, до яких і прокладався аварійний хід. В 9,5 м від початку ходу є відгалуження вліво довжиною 11,5 м. В ньому виявлено дві однолежанкові кріпти. Поховань і знахідок не виявлено. Мабуть, поховання, які тут знаходились, після обвалу перенесено до іншого місця в Ближніх печерах.

У 16,5 м від входу, у виявленому нами новому районі печер, знаходилась давня підземна церква, зруйнована зсувом гори. Стіни храму (довжиною 6 м) облицьовано кладкою з плінфи на глиняному розчині. Розміри цегли аналогічні розмірам плінф Успенського собору. Дослідженнями доведено відсутність повторного використання будівельних матеріалів. На склепіннях підземного приміщення збереглися незначні фрагменти розпису у вигляді орнаментальних мотивів і хрестів, виконаних мінеральними фарбами безпосередньо по гладко затертому піщанику. Повністю архітектуру і внутрішнє оздоблення підземної церкви виявити не вдалося через аварійність досліджува-

Рис. 19. Ближні печери. Залишки кладки підземного храму.

ної ділянки. Виявлена в церкві плінфа дає можливість датувати підземну споруду кінцем XI ст. Це найдавніший храм з чотирьох споруд Ближніх печер, три з яких існують й досі.

У дослідженому храмі, судячи з усього, в давнину зберігалися якісь монастирські святині. Про це свідчить про-ритий сюди після зсуву хід, спорудження якого пов'язане

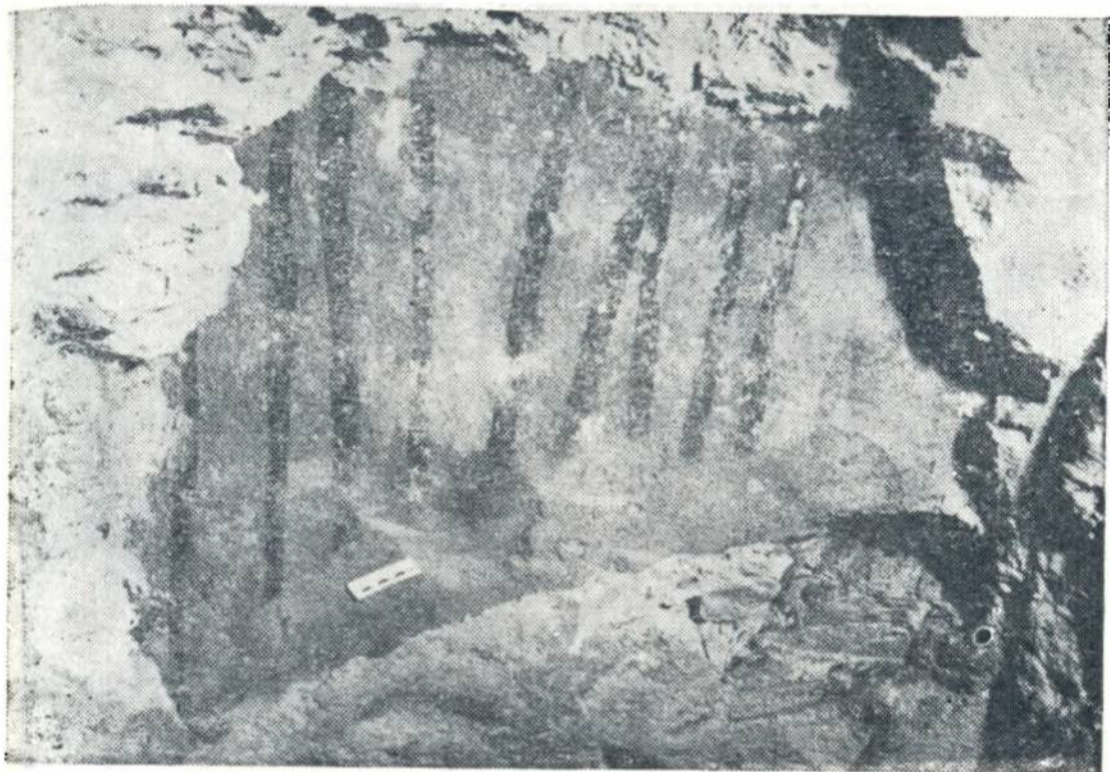

Рис. 20. Близні печери. Залишки розписів підземного храму.

з великим ризиком для життя та трудомісткою роботою.

Значний інтерес становить друга стародавня ділянка печер, що починається в аркосолії, де зараз знаходиться гробниця Нестора-літописця. Його загальна довжина 76,5 м. Цей хід, закладений цеглою, відгалужувався в північний бік від головного печерного коридора. Обслідування показало, що його довжина близько 14 м, ширина коливається від 1 до 2,5 м; в західній і східній стінах розміщено 12 локул і 5 кріпт. Зі східного боку помітні сліди великого обвалу, пов'язаного, можливо, зі зсувом під час сильного землетрусу 1617 р. Крайнім північним приміщенням цієї частини печерного лабіринту є прямокутна в плані з напівциркульним склепінням кріпта довжиною 2,6 та шириною 2,2 м. По боках трьох її стін розташовано лежанки, призначені для трьох гробниць. В північно-східному куті приміщення є вузький двометровий лаз, що закінчується тупиком. Антропологічний матеріал, виявлений на цій ділянці, мав сліди музейних інвентарних номерів 30-х років. Як бачимо, ця частина печери була відома співробітникам заповідника довоєнного часу.

Найцікавішими знахідками на цій ділянці є вперше відкриті написи-графіті, виконані відвідувачами, головним чином, у першій чверті XVII ст. Серед них російські, укра-

Рис. 21. Ближні печери. Напис 1150 р.

їнські, польські та один вірменський. В інших місцях Дальніх і Ближніх печер їх виявити не вдалося. Це пояснюється численними ремонтами печерних коридорів, де набіли вапна закривали графіті і решту інших слідів, залишених відвідувачами в давнину. Можна лише здогадуватись, що стіни печер ще в домонгольський час мали графіті, доказом чому є виявлені нашими дослідженнями під набілами сліди написів давньоруського часу.

Серед відкритих епіграфічних пам'яток виключний інтерес становить великий давньоруський датований напис, виявлений перед входом до згаданої прямокутної кріпти в трьома лежанками — крайнім північним приміщенням дослідженої частини лабіринту. Вхід до кріпти, висотою 1,2 м, оформлено у вигляді декоративної арочки-нішки. В ній на досить твердому коалізованому піщанику, що добре піддається обробці, чудовим, каліграфічним почерком виконано напис. Текст складається з шести рядків, але четвертий, особливо п'ятий і шостий, сильно пошкоджені обвалом. На рівні першого і другого рядка на поверхні стіни помітні сліди розліновки, що передувала написанню тексту. Привертає увагу надзвичайна майстерність виконання напису: розміри літер висотою 2,5 см, а також чіткість та їх рельєфність, підкреслено червоною фарбою в заглибленні літер.

Напис починається хрестом, так званим хризмоном, що ставився середньовічними писцями на початку тексту й ніби закликав Бога допомогти тому, хто пише, в його нелегкій справі. Такі хрести перед текстом поставлено на Тмутараканському камені при багатьох графіті Софійського собору в Києві [Высоцкий, Мовчан, 1984, с. 193]. Далі в написі йде традиційне «В лето», що вводить дату в текст. Дата читається як 6658 від створення світу, що при редукуванні дає 1150 р. Після дати йде текст «ископахом место се на полож [ени] е тел [а] — — — — — и м [ир праху его]». В дужках вміщено уявні літери, втрачені в тексті.

В написі повідомляється рік спорудження кріпти для поховання якоїсь особи, ім'я якої не вціліло через псування двох останніх рядків запису. Перед входом в деякі інші кріпти помітні слабкі сліди аналогічних записів. Правда, залишки літер там не читаються, але сліди від них є. Можливо, що подібні пояснювальні або пам'ятні написи у XII ст. робились і над іншими кріптами, причому виконувались вони не з ініціативи самих писців, як графіті, а за вказівкою чи замовленням монастирських властей. Розглянутий запис є одним з уцілілих в печерах офіційних написів, зроблених за вказівкою ігумена монастиря.

За змістом напис світський. Він нагадує конкретністю повідомлення запис на Тмутараканському камені або на так званому Стерженському хресті, поставленому у 1133 р. новгородцем Іваном Павловичем у верхів'ях р. Волги [Рыбаков, 1964, с. 28].

У всіх трьох вказаних написах дається інформація про конкретні справи: князь Гліб міряв протоку по льоду; Іван Павлович почав копати річку і поставив хрест; печерські ченці викопали кріпту для поховання свого собрата або якоїсь іншої особи. Лишається загадкою, чому напис присвячено лише одній особі, тоді як кріпта розрахована на поховання трьох.

Відкритий в Ближніх печерах напис 1150 р. являє собою чудовий зразок давньоруської писемності. Це досить рідкісний, випадково вцілілий офіційний запис, один з багатьох, котрими в давнину позначались кріпти та локули Києво-Печерського монастиря. Виконаний каліграфічним почерком з великим художнім смаком, напис проливає світло ще на один маловідомий бік розвитку писемної культури Київської Русі XII ст.

Археологічні дослідження, проведені на території Києво-Печерського заповідника за останні роки, зробили суттєвий внесок у вивчення історії найдавнішого на Русі Печерського монастиря. Відкриття кам'яної стіни, простеже-

ної на відстані 135 м, дало можливість по-новому розглядати характер будівництва оборонних споруд київської околиці кінця XII ст. Зведений навколо монастиря могутній кам'яний мур свідчить про те, що ближня південна околиця була не лише значним релігійним, економічним і культурним центром стародавнього Києва, але й відігравала певну роль в обороні найближчих підступів до міста.

Виявлена розкопками склоробна майстерня дала нові відомості про організацію ремісничого виробництва в Києві, спростувавши думку щодо імпорту смальти на Русь з Візантії.

Найцінніші дані одержані під час дослідження Успенського собору (В. А. Богусевич, М. В. Холостенко). Вони відповіли на ряд питань не лише по конструкції споруди та будівельних прийомах кінця XI ст., а й надали в розпорядження науки дані по реконструкції первісного архітектурного вигляду собору.

Археологічні дослідження, проведені 1978—1979 рр. у Ближніх печерах, дозволили по-новому розглянути унікальну пам'ятку підземної архітектури. Загальна довжина лабіринту разом з локулами та кріптами складає понад 600 м. В ньому виявлено підземну церкву кінця XI ст. з настінними розписами. Вивчення архітектури підземних приміщень дало можливість простежити поховальний обряд в печерах, датувати та класифікувати поховальні споруди. Виключно важливе значення для визначення функцій печерного лабіринту мало виявлення в одній з найдавніших ділянок датованого напису, що є чудовим пам'ятником писемності давньоруського часу.

ВИДУБИЦЬКИЙ МОНАСТИР

В 3 км південніше Печерського монастиря знаходиться стародавнє урочище Видубичі, що неодноразово згадується в літописах. Першу спробу пояснити назву місцевості і заснування Видубицького монастиря зробили київські літописці XVII ст. У хроніці ігумена Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича, складеної у другій половині XVII ст., записано переказ «О знищеню божниц в Києве от Владимира, о крещении русском и о постановленю церквей...». В ньому говориться про будівельну діяльність Володимира Святославича та стосовно обставин будівництва Михайлівського Видубицького монастиря. Розповідаючи про повалення за

Рис. 22. Видубицький монастир. Загальний вигляд.

наказом князя Володимира язичницьких кумирів, автор хроніки наводить такий переказ: «Повесть теж есть старих тая, же гды едного болвана волокли з горы утопити в Днепр и били по чреву... и гды того болвана утопили, плынул вниз, а неверни, идучи берегом, плакали и звали, мо-вячи: «Выдыбай, наш Господару, Боже, выдыбай», то есть выплыви. А той болван выдыбал албо выплыл аж там на берег, где тепер монастыр Выдубицкий; и названо тое место тым урочищем от выдубаня Выдыбичи албо Выдубичи» *.

Достовірність цього джерела викликає сумнів. Напевно, тут не що інше, як спроба авторів XVII ст. пояснити назву урочища Видубичі та одноіменного монастиря, котрий в давнину називався Всеволожим.

Є й інші версії щодо пояснення назви урочища. Є Є. Голубинський вважав, що Видубичі — це перевізна пристань, куди «видибали», тобто причалювали до берега човни [1904, с. 126]. Не позбавлена певної логіки й думка про те, що прилегла до монастиря місцевість, що в дав-

---

* Хроніка Софоновича дійшла до нас у двох списках, що зберігаються у Рукописному відділі публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна у С.-Петербурзі (перший — Дрєвлєхранилище Погодипа, 1476; другий — Собрание гр. Толстого, Г, IV, 215). З цієї хроніки переказ внесено у третє видання Синопису, надрукованого в Києво-Печерській друкарні у 1680 р. В першому виданні Синопису, надрукованого в 1674 р., подібно до другого, надрукованого у 1678 р., вставки з хроніки Софоновича відсутні.

ньоруський час мала назву Звіринець, була місцем полювання киян.

Перше достовірне повідомлення про Видубицький монастир відноситься до 1070 р. Під ним «Повість времінних літ» повідомляє про закладку церкви св. Михайла у Всеволожевім монастирі [ПВЛ, с. 116; ПСРЛ, т. 1, стб. 174]. В Іпатіївському літописі повідомлення про закладку у Всеволожевім монастирі доповнене уточненням «на Выдобычи» [ПСРЛ, т. 2, стб. 164].

На думку деяких дослідників, Видубицький монастир існував і до побудови Михайлівської церкви. Вони намагалися знайти підтвердження цьому в літописній фразі: що нову кам'яну соборну церкву закладено в уже існуючому монастирі. С. Голубев вважав князя Всеволода не засновником, а оновлювачем Видубицького монастиря та будівельником нового храму св. Михаїла [1913, с. 19]. Заснування монастиря він відносив до діяльності Володимира Святого, хоча й піддавав сумніву повідомлення київських літописців XVII ст. Розмірковування про красу та зручність місцевості, наявність тут переправи через Дніпро, існування великої кількості церков у Києві, здогадка про вірогідність знаходження тут язичеського капища та інше, навряд чи можна вважати серйозним аргументом на користь заснування тут монастиря в перші роки християнства на Русі.

На наш погляд, абсолютно правильне одне з вагомих доказів існування в цьому районі Видубицького монастиря з 70-х років XI ст. навів М. К. Каргер [1950, с. 142], який звернув увагу на літописну статтю 1096 р. В цьому повідомленні розкривається особливий характер монастиря. У 1096 р. на південні околиці Києва несподівано напали половецькі орди хана Боняка, які спустошили та спалили монастирі Печерський, Кловський, Германич. «Тогда же, — додає літописець, — зажгоша и дворъ Красный, егоже поставилъ благовѣрный князь Всеволодъ на холму, иже есть надъ Выдобычъ» [ПСРЛ, т. 2, стб. 223]. М. Каргер підкреслює, що існування поруч з Всеволожим Видубицьким монастирем княжого Красного двору, котрий поставив князь Всеволод, не залишає сумнівів у тому, що цей монастир, як і ряд великих монастирів Києва XI—XII ст., був вотчим (родовим) княжим монастирем.

Таким чином, говорити про існування на Видубичах монастиря раніше 70-х років XI ст. немає ніяких підстав. Підтверджує це й відсутність на його території будь-яких археологічних матеріалів, що засвідчували ранішу дату заснування Видубицького монастиря.

В наступному літописному повідомленні йдеться про освячення храму Архангела Михаїла у 1088 р. «В лето 6596. Священа бысть церкви святаго Михаила монастыря Всеволожа, митрополитомъ Иоаномъ и епископы Лукою, Исаемъ, а игуменьство тогда держашу того монастыря Лазореви» [ПСРЛ, т. 2, стб. 199].

Вісімнадцятирічний період, який відокремлював початок будівництва храму від його освячення, здається надто довгим. Висловлювалися припущення про тривале будівництво храму, оскільки ніяких прямих вказівок на об'єктивні чи суб'єктивні причини затримки освячення немає. Проведені у 1972 р. археологічні дослідження в Михайлівській церкві Видубицького монастиря показали, що храм будувався у два прийоми. Спочатку було зведено основний масив споруди, а потім добудовувався нартекс з внутрішньою вежею, де містилися сходи на хори. Західну частину храму прибудовано до 1088 р., про що свідчить ряд фактів. Важко сказати, чому замовник будівництва Всеволод Ярославич змінив свій первісний задум, значно збільшивши об'єм споруди. Можливо, це рішення було подиктоване новим державним станом Всеволода Ярославича, який 1073 р., після смерті свого брата Ізяслава, зайняв київський стіл.

У XI—XIII ст. монастир на Видубичах згадується в літописах неодноразово у зв'язку з різними подіями, але особливий інтерес становлять статті 1199 та 1200 рр. Вони мають безпосереднє відношення до історії будівництва монастиря.

Михайлівський храм зведено на терасі високої кручі, біля підніжжя якої протікає Дніпро. За останнє століття ріка віддалилась від берега більш як на півкілометра, хоча ще на початку XIX ст. її русло пролягало безпосередньо біля монастиря [Закревский, 1868, с. 229]. Стрімкість схилів, де стоїть Михайлівський храм, добре охарактеризував Павло Алеппський, що відвідав Київ у 1655 р. Він писав: «Туди (у Видубицький монастир.— *І. М.*) ведуть дві дороги: одна берегом Дніпра по великій кручі: по ній можна їхати лише верхи; інша — великим об'їздом по горах, серед гаїв з плодових дерев». Описуючи сам монастир, він додає: «Ми вийшли поглянути на берег ріки. Висота така, що просто острах бере, коли дивишся зверху вниз; навряд чи хто зможе бачити це без потрясіння» [СМИТК, 1874, ч. 2, с. 178—179].

Дніпро, рік за роком руйнуючи берег, наближався до будівлі. Наприкінці XII ст. розмив досяг загрозливого ста-

новица. Не виключено, що руйнація кручі відбувалась не лише водою, а й посилилась землетрусом, описаним Іпатіївським літописом під 1195 р.: «Тое же зимы по Федоровѣ недѣлѣ во вторникѣ в 9 часа потрясеса земля по всеи области Киевской и по Кыеву церкви каменныя и деревяныя колѣбахуся» [ПСРЛ, т. 2, стб. 690].

Саме це, ймовірно, і змусило князя Рюрика Ростиславича здійснити значні інженерно-будівельні роботи по зміцненню берега біля Видубицького монастиря. В літописі докладно розповідається про незвичайну споруду, що викликала глибоке зацікавлення і захоплення сучасників сміливістю технічного рішення. «Того бо лѣта (1198/9.—*І. М.*), месяца иуля во 10 день... заложи стѣну камену подъ церковью святого Михаила у Днепра, йже на Выдобычи. Они же мнозе не дерзьнуша помыслити отъ древних» [ПСРЛ, т. 2, стб. 708—709].

Пануюча в історичній літературі думка про час спорудження стіни на Видубичах заснована на повідомленні Іпатіївського списку київського зводу кінця XII ст. В Хлебниковському списку подія про закладку стіни Михайлівського Видубицького монастиря в Києві є під 6706 (1198/9) р. В результаті втручання пізнішого хронологізатора одна літописна стаття під 6706 р. розбита на три різні, наслідком чого повідомлення про закладку стіни опинилося під 6707 (1199) р. [Бережков, 1963, с. 209].

В статті Іпатіївського списку під 6708 р. вміщено повідомлення про завершення будівництва стіни Михайлівського Видубицького монастиря. В Хлебниковському списку це повідомлення читається в статті 6706 (1198/9) р. відразу за повідомленням про закладку стіни. Пізніший хронологізатор, робота якого дійшла до нас в Іпатіївському списку, не врахував березневого початку року, а вважав його вересневим, що й призвело до перенесення часу завершення будівництва стіни до 6708 р. [Бережков, 1963, с. 210—211]. Таким чином, будівництво підпірної стіни на Видубичах велось не 1 рік і 2,5 місяці, як вважалося раніше, а всього з 10 липня по 24 вересня 1199 р.

Відзначаючи особливі заслуги Рюрика Ростиславича, літописець докоряє попередніх князів, які не додумались до такого будівництва. Належно оцінений внесок зодчого Петра Милонег. Літописець не скупиться на похвалу, називаючи його майстром, художником. «Изобрете бо подобна делу и художника и во своих си приятелех, именем Милонег, Петр же по крещению... и тако яться данию на

тощю во собьлюдение честного храма» [ПСРЛ, т. 2, стб. 711]. Ця будівля служила підпірною стіною стрімкого берега, на якому стояла Михайлівська церква. Про необхідність такої споруди говорить і той факт що побудована вона була у надто стислі строки. Всього два з половиною місяці знадобилося для завершення грандіозного на той час будівництва. У тому ж 1199 р. «свѣрши стѣну ту месяца сентября в 24 день» [ПСРЛ, т. 2, стб. 711].

Побудова грандіозних київських храмів не викликала таких захоплюючих відгуків літописців, як стіна Милонег. На урочисте відкриття нової споруди прибули князь Рюрик Ростиславич з княгинею, сини Ростислав з дружиною, Володимир і дочка Предслава. На честь цієї події князь «сотвори пир не мал и трапезу со приготовлениемъ и накорми игумены и со калугеры всеми и всякого чина церковнаго», а також обдарував кожного з присутніх «от первых даже и до последних». Під час урочистої літургії ігумен Видубицького монастиря Моїсей виголосив пишні слова вдячності, адресовані князю.

З промови ігумена видно, що сміливістю задуму і виконанням стіна зодчого Милонег викликала захоплення киян та гостей міста, які дивились на неї як на диво. З тексту похвали князю пррступають риси, що характеризують цю незвичайну споруду. Стіна була досить широкою і здіймалася над рівнем землі так, що відвідувачі монастиря милувалися з неї Дніпром та Задніпров'ям, «очима си любезно смотрящи отвсюду веселие души привлагаще и мняться яко аера достигаще». Широка стіна підпирала кручу так, що «отселе бо не на брезе ставше, но на стене твоего создания». Ідея укріплення берега, що розмивався водами Дніпра, хвилювала багатьох і раніше — «мнози бо прежде насъ бывшей желати видити яже мы видихомъ и не вѣдѣша и слышати не сподобишася» [ПСРЛ, т. 2, стб. 712].

На жаль, стіна Милонег не витримала напору стихії. Поступово весняні повені Дніпра підмили її і вона разом з відваленою східною частиною Михайлівського храму впала в ріку. Коли це відбулося, сказати важко, оскільки писемні джерела про цю подію не повідомляють. На думку М. О. Максимовича, стіну Милонег зруйновано татарами, котрі «не шкодували праці та рук, крушили величезні твердині, без допомоги вогню та пороху» [Максимович, 1877, с. 248]. Однак це здається мало вірогідним.

На початку XII ст. Видубицький монастир стає одним з центрів літописання. Це пов'язано з діяльністю ігумена Сильвестра, автора редакції «Повісті времінних літ», Про

нього ми знаємо дуже мало. Відомо, що у 1115 р. він був учасником урочистостей у Вишгороді, при перенесенні трун Бориса і Гліба. У 1116 р. Сильвестром закінчено редакцію «Повісті времінних літ»: «Игемень Силивестръ святаго Михаила написах книги си лѣтописецъ, надѣяся от бога милость приняти, при князи Володимирѣ, княжащю ему Къевѣ, а мнѣ в то время игуменящю у святаго Михаила в 6624 (1116) г. индикта 9 лета; а иже чтемъ книги сия, то буди ми въ молитвахъ» [ПВЛ, ч. 1, 1950, с. 188]. У 1118 р. Сильвестр став єпископом у Переяславі, змінивши на цій посаді Лазаря, який також був до 1105 р. ігуменом Видубицького монастиря. Майже чверть століття єпископську кафедру у Переяславі утримували вихідці з Видубицького монастиря. Помер Сильвестр у Переяславі 1123 р. у 70-річному віці.

Окремі літописні повідомлення свідчать, що Видубицький монастир продовжував функціонувати і після розгрому Києва ордами Батия. У 1250 р. його відвідав князь Данило Галицький. «И приде Къеву обдержашу Къевъ Ярославу бояриномъ своимъ Еиковичемъ Дмитромъ и пришед в домъ архистратига Михаила, рекомый Выдобичъ» [ПСРЛ, т. 2, стб. 806]. Це остання літописна згадка про монастир.

Із усіх давніх споруд на Видубичах до наших днів зберігся лише Михайлівський храм, який і лишається об'єктом вивчення багатьох дослідників давньоруської архітектури. Ними неодноразово робилася спроба відтворити графічний вигляд церкви. Проте, не маючи в своєму розпорядженні археологічних матеріалів, вони приходили до помилкових висновків [Лашкарев, 1898, с. 139; Слюсарев, 1892, с. 413; Шероцький, 1917, с. 309]. Широке дослідження храму здійснене М. К. Каргером. Під час розкопок 1945 р. розкрито всю площу між апсидною стіною храму та краєм гори.

Крім того, виявлено давні прибудови до північної і південної стін споруди. Роботи, проведені по вивченню східної частини церкви, дозволили М. К. Каргеру спростувати намагання багатьох дослідників реконструювати первісний вигляд собору як невеликої чотиристовпної споруди укороченого типу [1950, с. 166].

Дослідженнями М. К. Каргера з'ясовано, що Михайлівський собор Видубицького монастиря являв собою споруду, характерною рисою якої було продовження по вісі схід — захід композиції плану, що надавало йому, до певної міри, базилікальних форм. Ці особливості плану будівлі дозволили автору розкопок співставити Михайлівський храм не

Рис. 23. Михайлівський храм Видубицького монастиря. Вигляд з півдня.

з малими палацовими храмами Володимиро-Суздальської землі, а з великими та оригінальними спорудами Південної Русі — Спаським собором у Чернігові та церквою Бориса і Гліба у Вишгороді [1961, с. 310].

Достовірність реконструкції М. К. Каргера викликала сумнів у М. І. Брунова [1953, с. 303], однак ясність у це питання внесли лише нові дослідження пам'ятника, здійснені нами у 1972 р. Розкопки, проведені всередині храму, дали деякі відповіді на ряд питань, пов'язаних з реконструкцією первісного вигляду споруди, його конструктивними особливостями [Мовчан, 1975, с. 95—102].

У наш час Михайлівський храм має вигляд кубу з однією банею і трьома нефами, одною апсидою і трохи виступаючою на північному фасаді вежею, де в сходи на другий поверх.

Кладка стін західного (зберігся майже повністю), південного і північного фасадів, що збереглися до рівня п'ят закомар, являє собою характерну для київського зодчества XI ст. змішану кладку з чергуванням рядів, вимурованих з великих природних каменів (граніт, червоний кварцит), на вапняково-цементно-вапняковому розчині, і рядів плінфи на розчині майже однакової товщини з цеглою. При цьому горизонтальні ряди плінфи, через один, трохи заглиблювалися у товщу стіни, а проміжки, що утворювалися між виступаючими рядами плінфи, заповнювалися розчином, старанно підрізалися зверху і знизу та відшліфовувалися. Завдяки цьому на фасадах утворювалося смугасте облицювання стін.

На західному фасаді збереглася ділянка, де видно, як давньоруські майстри виправляли свою помилку. Під час мурування стіни трапилося так, що на фасаді утворилася невелика западина, яку муляри замазали розчином. Однак щоби не зіпсувати загального вигляду смугастості фасаду, вони мотузкою видавили в розчині лінії, що імітували утоплені та виступаючі ряди кладки. В міру зведення стін кількість і розміри природних каменів у кладці зменшувались, поступаючись місцем муруванню з цегли. Такий конструктивний прийом створював враження полегшеного верху будівлі, надаючи їй стрункості.

Обриси та профілювання ніш і прорізів вікон повністю зберегли свої первісні форми, підкоряючись загальній композиції фасадів.

Апсидна частина, а також східні пілястри північної та південної стін вимуровані з цегли XVIII ст. розміром 28×14×7 см на вапняковому розчині. Цю частину храму відновлено під час його реставрації у 1766—1769 рр. Тоді ж зведено й нові склепіння, баню, на давніх стінах додано новий багатоуступчастий карниз, що ніби зрізає первісні закомарні завершення фасадів. Стіни опоряджено розчином, а барабан бані та нові стіни набули рис барочної декоративної обробки. Хори над нартексом продовжено так, що споруда стала двоповерховою. Всі ці роботи виконано під керівництвом архітектора М. Юрасова [Тиманович, 1959, с. 138—139]. У такому вигляді Михайлівський храм Видубицького монастиря дійшов до наших днів. В останні роки реставратори під керівництвом архітектора Р. П. Бикової звільнили стародавні фасади від пізньої штукатур-

ки, повернули вікнам та західному порталу первісні пропорції та вигляд.

Під час розкопок 1972 р. досліджено фундаменти внутрішньої частини споруди. Всі вони, крім нартекса, являють собою суцільну стрічку, з'єднану в перев'язку з північною та південною стінами. Відмінною рисою фундаментів Видубицького храму є відсутність вапняково-цем'яного розчину, характерного для київського будівництва того часу.

При закладенні стрічкових фундаментів спочатку копали рови на глибину 1,5 м. Їх заповнювали бутовим камінням на вапняковому розчині сірого кольору з домішкою річкового піску. Фундаментні стрічки виведено над денною поверхнею на 30 см; їх ширина 1,7 м. Перш, ніж розпочати мурування, стіни, виступаючі над поверхнею частини фундаменту, покривались шаром добре загладженого міцного розчину вапна з піском.

Високу міцність розчину з великим вмістом наповнювача (70—80 %) пояснити важко. Можливо, розчин укладався шарами з наступним ретельним трамбуванням кожного шару. Поверхня останнього, можливо, посипалася піском, щоби під час трамбування розчин не прилипав. Хімічний аналіз, виконаний науково-дослідною лабораторією Інституту «Укрпроектреставрація», показав, що між шарами розчину розміщувався шар піску, збіднений вапном. Цей вирівнюючий шар заходить під кладку стін будівлі та спускається по боках фундаментів на глибину до 30 см. Така конструктивна особливість фундаментів спостерігається на всіх стрічках.

М. К. Каргер звернув увагу, що на загладженій поверхні фундаментів продряпувалася граф'я, що вказувала будівельникам товщину та напрямок стін майбутньої споруди [1961, с. 302]. При закладанні фундаменту в місцях їх перев'язів клали дерев'яні колоди, що виконували роль зв'язуючих конструкцій. На глибині 80 см від поверхні фундаменту виявлено відбитки колод діаметром 36 см, розколотих на дві половини й пласким боком покладених вниз, з'єднуючи поперечні стрічки фундаментів з поздовжніми [Мовчан, 1975, с. 99—100].

Цікаві спостереження зроблено під час дослідження фундаментів західної частини собору. Вони мають виняткове значення не тільки для з'ясування конструктивних особливостей будівлі, а й для реконструкції процесу будівництва Михайлівського храму і, головне, для відтворення його первісного вигляду.

Рис. 24. Михайлівська церква. Залишки стіни первісного західного фасаду.

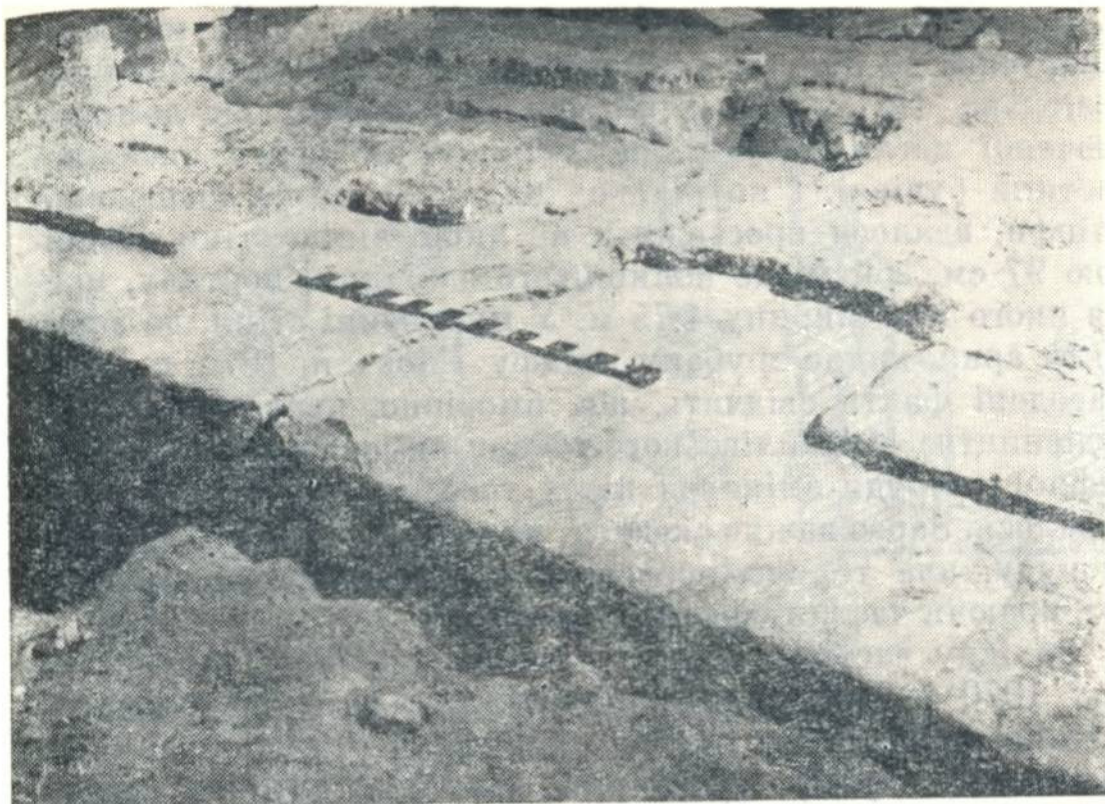

Рис. 25. Михайлівська церква. Фундамент між нартексом і основним ядром храму.

Поперечна стрічка фундаментів, що відокремлює західну частину (нартекс) від основного ядра споруди, має ширину 3,05 м, але, як з'ясувалося під час детального дослідження, він складається з двох паралельних стрічок, змурованих впритул одна до одної. Стрічка, що міститься під основним масивом споруди, має ширину 1,8 м, а прибудована західна частина фундаменту — 1,25 м. Остання вимурувана в тій самій техніці, що й основний фундамент, але добавлена пізніше. На це вказує відсутність перев'язки в кладці фундаменту. Більше того, кладка стін основної частини будівлі і стіни нартексу вимурувані також без перев'язки. Між ними, як на фасаді, так і всередині споруди, помітна щілина близько 1 см. Поверхня стіни основного масиву споруди ретельно оброблена. Добре помітна зашліфованість розчину, підрізка полоси, утвореної затиранням вапняково-цем'янковим розчином утопленого ряду. Якби стіни зводились одночасно, то, звичайно, такої скрупульозної обробки їх не було б. Шурф, закладений на південному фасаді в місці стику прибудови, показав, що зовнішній фундамент також домуровано без перев'язок в основним об'ємом будівлі.

Відомі випадки, коли деякі частини будівлі зводили без перев'язки, виходячи з міркувань майбутньої просадки та деформації споруди. У даному випадку це спростовує-

ться тим, що стіна, де зараз розміщена арка, що веде з нартекса до центральної частини собору, у свій час була розібрана. По відбитках плінфи, у рожевому від домішок товченої цегли розчині, що скріплював цеглу наземної частини будівлі, і по кількох рядах частково збереженої плінфи, вдалося простежити не лише лінію стіни товщиною 97 см, а й місце колишнього західного portalу, проріз якого мав ширину 1,75 м. У муруванні стіни, де зараз п'яти арки, видно зрубану плінфу [Мовчан, 1975, с. 101]. Наведені факти свідчать, що, ймовірно, первісний задум будівництва Михайлівського собору як шестистовпної тринефної споруди змінився після того, як будівництво розпочалося. Зараз важко сказати, на яку висоту було зведено споруду, але те, що первісний задум довелося змінити, розбираючи частину фасаду, очевидно.

Західну частину собору з вежею і хорами добудовано між 1070 і 1088 рр. Це підтверджує не лише однакова техніка кладки обох частин споруди, а й тинькування та розпис стін храму, зроблених одночасно. Таким чином, після прибудови до споруди нартексу, над яким розміщувалися хори, Михайлівська церква одержала незвичайну подовжену композицію плану і стала шестистовпною, але в додатковим об'ємом.

До цієї прибудови собор невеликого розміру (шириною 13 та довжиною 19 м з апсидами) міркувався як шестистовпний хрестовокупольний храм складного типу з досить унікальною для давньоруської архітектури особливістю: підкупольний квадрат розміщувався не в третьому, як звичайно (наприклад, в Успенському соборі Печерського монастиря), а в другому розчленуванні, тобто центральний купол на одне розчленування був зсунутий на захід [Асеев, 1982, с. 105—106]. Привертає увагу та особливість плану, що бокові нефи собору досить вузькі, майже у 2,5 рази вужчі від центрального нефу.

Як зазначалося, здійснена Всеволодом Ярославичем перебудова собору, можливо, пояснюється зміною політичного стану князя. Тому Всеволод хотів надати храму риси придворного собору. Із заходу на всю висоту фасаду збудовано широкий нартекс з хрещальнею (?) у нижній частині. З лівого його боку знаходилась кругла у плані вежа зі сходами на другий ярус. Полаті, розміщені над центральною частиною нартексу, мабуть, були місцем перебування князя під час богослужіння.

З південно-східного боку до собору було добудоване прямокутне в плані приміщення, яке, судячи за могутнім фундаментом, мало форму вежі [Каргер, 1961, с. 308—

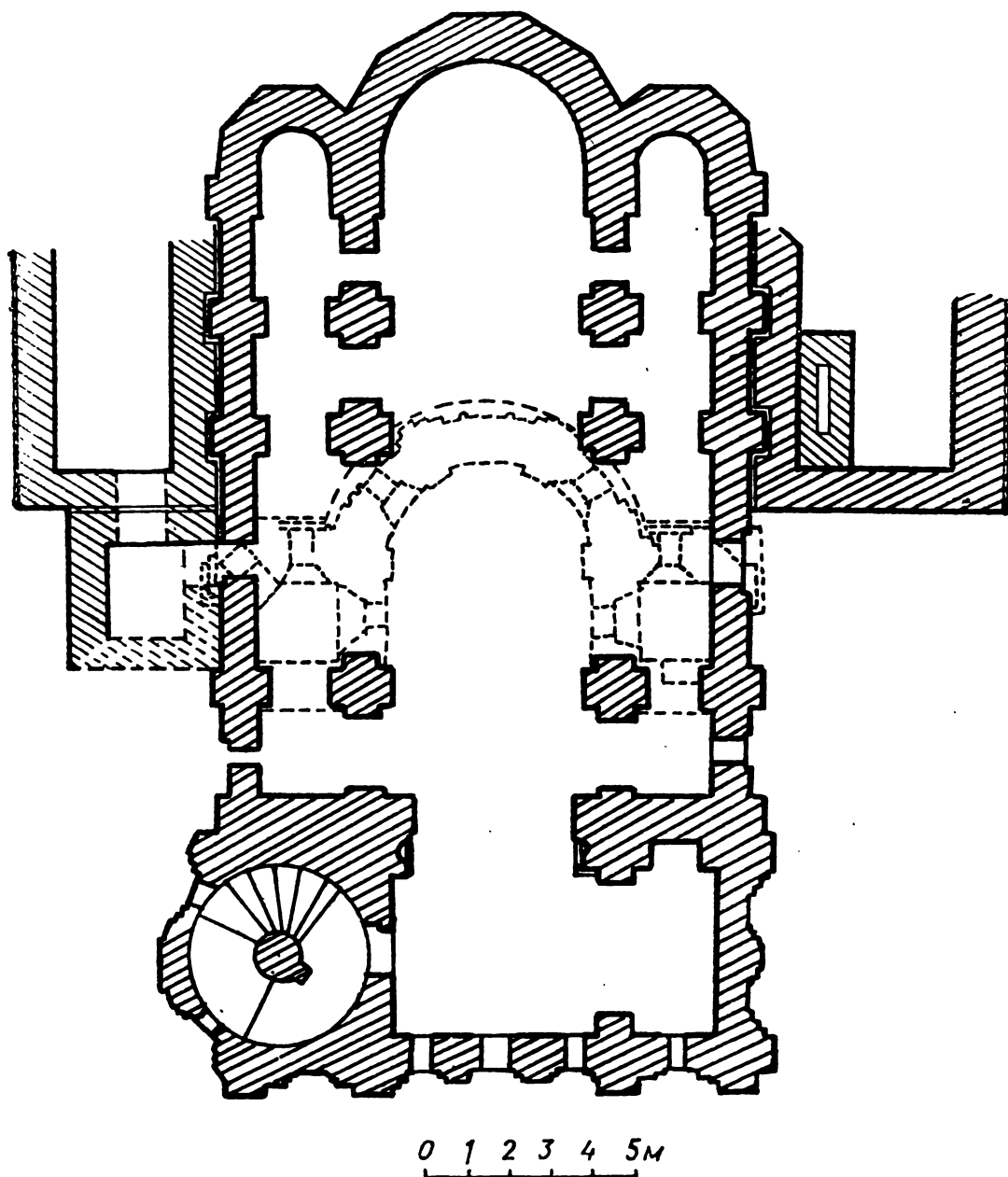

Рис. 26. Михайлівська церква. План першого ярусу (реконструкція М. К. Каргера).

309]. З півночі розкопками 1945 р. виявлено прибудови, що, ймовірно, правили за склепи-усипальниці.

Здійснена Ю. С. Асєєвим реконструкція зовнішнього вигляду Видубицького храму має певною мірою гіпотетичний характер. Вона основана на реконструйованому М. К. Каргером плані стародавнього собору. Припускається, що вежа зі сходами на хори могла завершуватися конусоподібною покрівлею; а асиметрична композиція центральної частини — зрівноважувалась об'ємом південно-східної вежоподібною прибудови та низькими північними усипальницями. Завершувався собор одним великим барабаном купола, оскільки бокові главки можна було б розмістити лише над крайніми східними просторовими ділян-

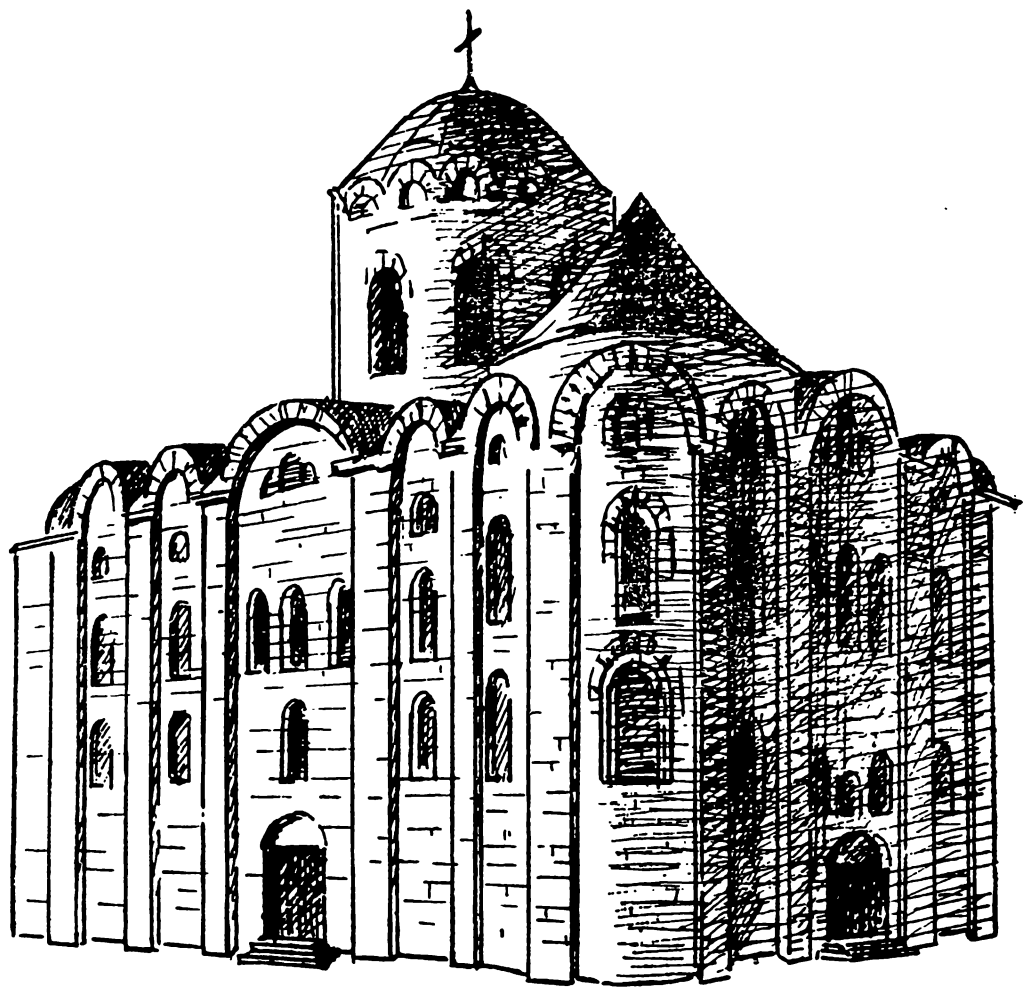

Рис. 27. Михайлівська церква Видубицького монастиря (реконструкція Ю. С. Асєєва).

ками, але вони були б досить непропорційними по відношенню до центрального куполу. Не зважаючи на порівняно невеликі розміри, собор і зараз справляє враження монументальної споруди.

Для реконструкції інтер'єру Михайлівської церкви єдиним джерелом є розкопки 1972 р. Одним з важливих завдань у дослідженні стало — з'ясування її первісної підлоги. Стародавня підлога не збереглася. Вона була повністю розібрана, а залишки винесені з приміщення під час якогось чергового ремонту. Мабуть, перший такий ремонт (повна заміна) підлоги припадає десь на XIII—XIV ст. Про це свідчать знахідки кераміки цього часу, виявлені в різних місцях храму на рівні первісної підлоги.

Основою підлоги XI ст. була добре утрамбована земля з залишками будівельного сміття. Товщина підсипки становила 25—30 см; її виведено до рівня обрізів фундаментів, тобто до основи стін. Зверху підсипки, по всій площі храму, виявлено значну кількість сколів шиферних плит. Не викликає сумніву, що первісна підлога була вистелена

шиферними плитами необхідних розмірів. Розкопки виявили п'ять різних форматів, які, певно, не вичерпують усіх можливих варіантів. Знайдені плити при товщині 6 см мали такі розміри: 102×68 см; 100×33 ; 103×45 ; 130×46 ; 80×60 см. Шифер укладали безпосередньо на утрамбовану підсипку, а в тих місцях, де плити клалися над поперечними або поздовжніми стрічками фундаментів та їх обрізами, вони укладалися на тонкий шар вапняково-цем'яного розчину.

В різних місцях храму виявлено велику кількість смальти від підлоги, але найбільше її знайдено в районі первісного підкупольного простору. Найчастіше трапляється смальта зеленого, жовтого, вишневого, чорного та білого кольорів. Ці основні кольори мають різні відтінки, варіювання яких складало багату мозаїчну палітру. В кількох місцях знайдено фрагменти мозаїки, що являли собою застиглий вапняково-цем'янковий розчин з вдавненими в нього у певній послідовності шматочками смальти, що утворювали геометричний орнамент.

Для декорування підлоги мозаїкою в Михайлівській церкві застосовувався широко відомий у ті часи спосіб — у шиферних плитах видовбувалися заглиблення (залежно від малюнка), а потім вони заповнювалися смальтою, закріпленою вапняково-цем'янковим розчином.

Виявлений у нартексі поблизу південної стіни фрагмент мозаїки заслуговує на особливу увагу, оскільки він не лише констатує факт наявності мозаїчної підлоги в храмі, а й розкриває ще один прийом декорування підлоги. Цей фрагмент являв собою смугу вапняково-цем'якового розчину шириною 12 см, де з торцевих боків помітні відбитки шиферних плит. Товщина застиглого розчину становить близько 7 см. Поверх нього викладено з смальти геометричний орнамент. Знахідка засвідчує, що при влаштуванні підлоги шиферні плити в окремих місцях підганялися щільно одна до одної, а іноді між ними залишався якийсь простір (у даному випадку 12 см), який заливався вапняково-цем'янковим розчином і декорувався шматочками смальти.

Концентрація знахідок смальти у підкупольному просторі, а також поблизу хрещатих стовпів та стін, свідчить, що підлога в храмі була комбінованою. В тих місцях, де вона несла більше навантаження, викладалися рівні шиферні плити, а в центрі, під стовпами і стінами — робилися мозаїчні вставки. Підкреслюючи важливість центральної частини храму, майстри робили особливий акцент на декоруванні підлоги підкупольного простору. Тут знайдено шиферну плиту розміром 80×60 см, розмічену так, що

Рис. 28. Михайлівська церква. Фрагмент шиферної плити, підготовленої для мозаїчної інкрустації.

частина площі її становить чверть кола. Якщо скласти чотири таких плити, то виходить коло, заповнене мозаїчною вставкою. Поєднання темно-рожевих плит з мозаїками створювало складний килимово-орнаментальний малюнок, інкрустований різнобарвною смальтою трикутної, квадратної, прямокутної та ромбовидної форм. Укладкою підлоги завершувалося внутрішнє оздоблення Михайлівського собору. Спочатку розписувалися фресками стіни,

а вже потім укладалася підлога. У нартексі в північно-західному куті храму добре видно місце, де вапняково-цем'янковий розчин, на який клали плити підлоги, на 6—8 см заходить на нижню частину фресок.

Шифер, як матеріал, що добре піддається обробці, широко використовувався для виготовлення парапетів хор, передвітарної перепони. У кількох місцях Михайлівської церкви ви-

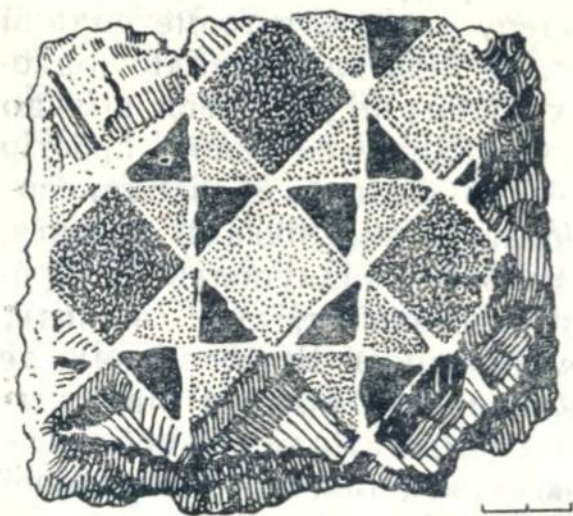

Рис. 29. Михайлівська церква. Фрагмент мозаїчної підлоги.

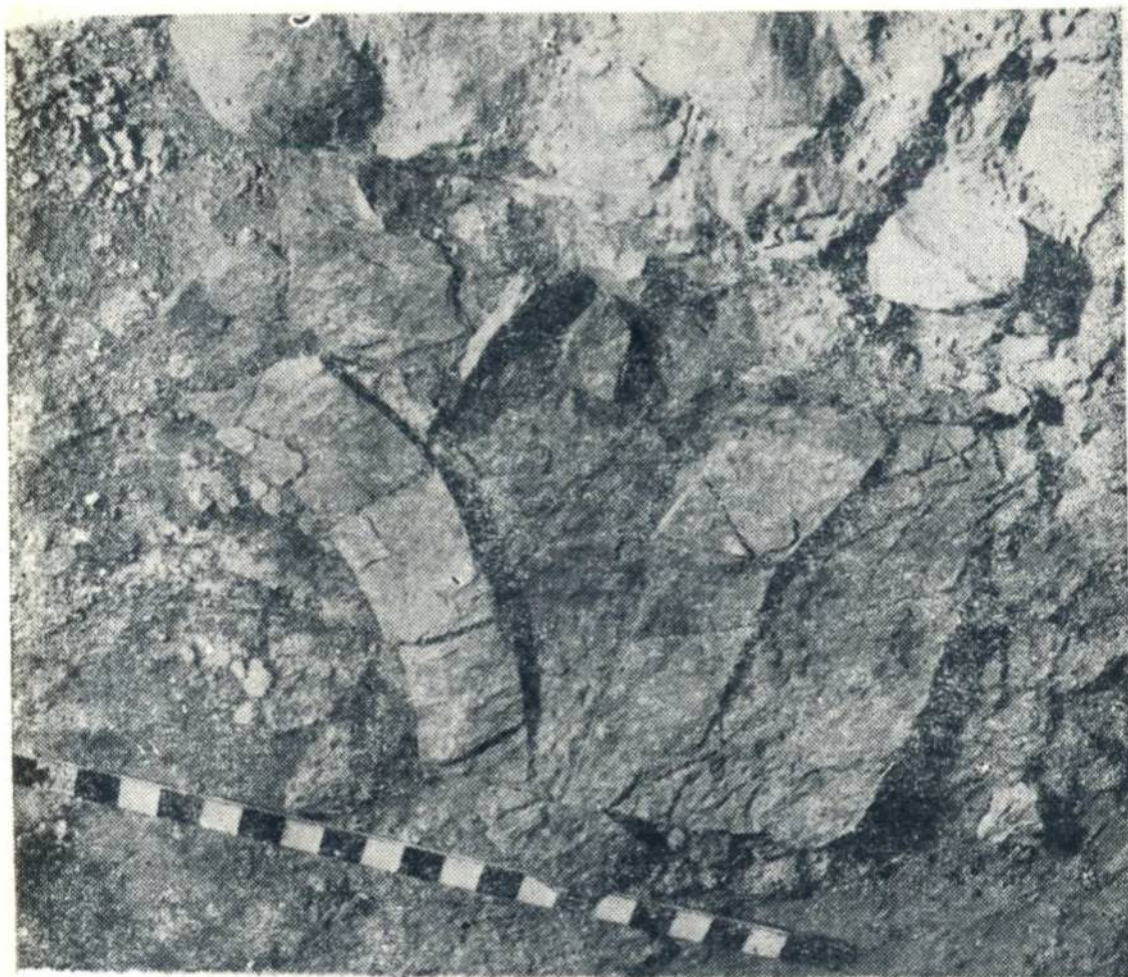

Рис. 30. Михайлівська церква. Залишки шиферної плити для підлоги.

явлено фрагменти різблених шиферних плит із зображенням рослинного орнаменту. Привертає увагу плавність ліній, вишуканість підбору орнаменту та старанність обробки плити.

Важливим елементом внутрішнього оздоблення церкви св. Михайла на Видубичах є настінний живопис. У XI ст. всі стіни, склепіння, стовпи храму було розписано фресками. Майже весь давній живопис загинув під час обвалу східної частини споруди та запустіння храму. Фреска збереглася лише на південній стіні нартексу, але вона записана темперними фарбами художниками XVII ст.

Писемні джерела не називають Михайлівську церкву місцем поховання. Але, як і всяка церковна споруда того часу, вона неодмінно служила усипальницею. Про це свідчать прибудови на північному та південному фасадах, що відігравали роль склепів-усипальниць.

Під час розкопок в південно-західному куті нартексу під підлогою виявлено саркофаг з шиферу. Він розташовувався на глибині 45 см від обрізу фундаменту. Гробницю виготовлено з добре оброблених шиферних плит; вона

Рис. 31. Михайлівська церква. Шиферний саркофаг.

мала розміри $1,97 \times 0,77 \times 0,77$ см. Зверху її перекривала суцільна шиферна плита, що підтримувалася трьома поперечними залізними чотиригранними прутами. Всередині гробниці на добре обробленій південній стінці продряпано гострим предметом малюнки. Добре розрізняються зображення птаха, звіра з повернутою назад головою, хрести,

літери, два погрудних зображення людей тощо. За накресленням літер гробницю можна датувати XII ст. Саркофаг, без сумніву, відноситься до давньоруського часу, але повторно використовувався у XVII ст. Це підтверджується знахідкою поруч з гробницею на рівні її віка людського кістяка у перемішаному стані. Можливо, що раніше поховання лежало в саркофазі, але при повторному використанні його викинули. Решта поховань, виявлених розкопками, датується пізньосередньовічним часом.

Значний інтерес становить давньоруський напис у два рядки, що зберігся на північному фасаді Михайлівської церкви. Б. О. Рибаків, а слідом за ним С. О. Висоцький вважають, що він зроблений ігуменом Печерського, пізніше Кловського монастирів — Стефаном. Пізніше Стефана призначають на єпископську кафедру Володимира-Волинського [Рибаків, 1947, с. 54, прим. 4; Висоцький, 1985, с. 44—48]. На думку С. О. Висоцького, цей напис з'явився між 1074 і 1094 рр.

ЗВІРИНЕЦЬКІ ПЕЧЕРИ

1882 р. на південній околиці Києва поблизу Видубицького монастиря відкрито раніше невідомі печери давньоруського часу. Місцевість, де їх виявлено, здавна мала назву Звіринець, тому й печери увійшли до історичної літератури як Звіринецькі.

На жаль, цим важливим пам'ятником дослідники зацікавилися через 30 років після його відкриття, коли численний інформативний матеріал був безповоротно втрачений. За визнанням І. М. Каманіна, який через кілька десятиліть видав книгу про Звіринецькі печери, ці лабіринти довгий час залишалися без догляду [1914, с. 25]. Земля, під якою розміщувалися Звіринецькі печери, належала тоді військово-інженерному управлінню. Останнє певною мірою врятувало пам'ятник від повного пограбування. За розпорядженням комендантського правління вхід у печеру було засипано.

У 1911 р. схил зсунувся і відкрилися два нові ходи до печери. Заново відкриті лабіринти на Звиринці привернули увагу громадськості Києва. У 1912 р. дослідження пам'ятки доручено київським археологам О. Д. Ертелю та С. П. Вельміну. Головне завдання полягало в складанні натурного плану печер, огляді поховань, що збереглися, виявленні написів на стінах лабіринту, інтерпретація знайдених речей тощо.

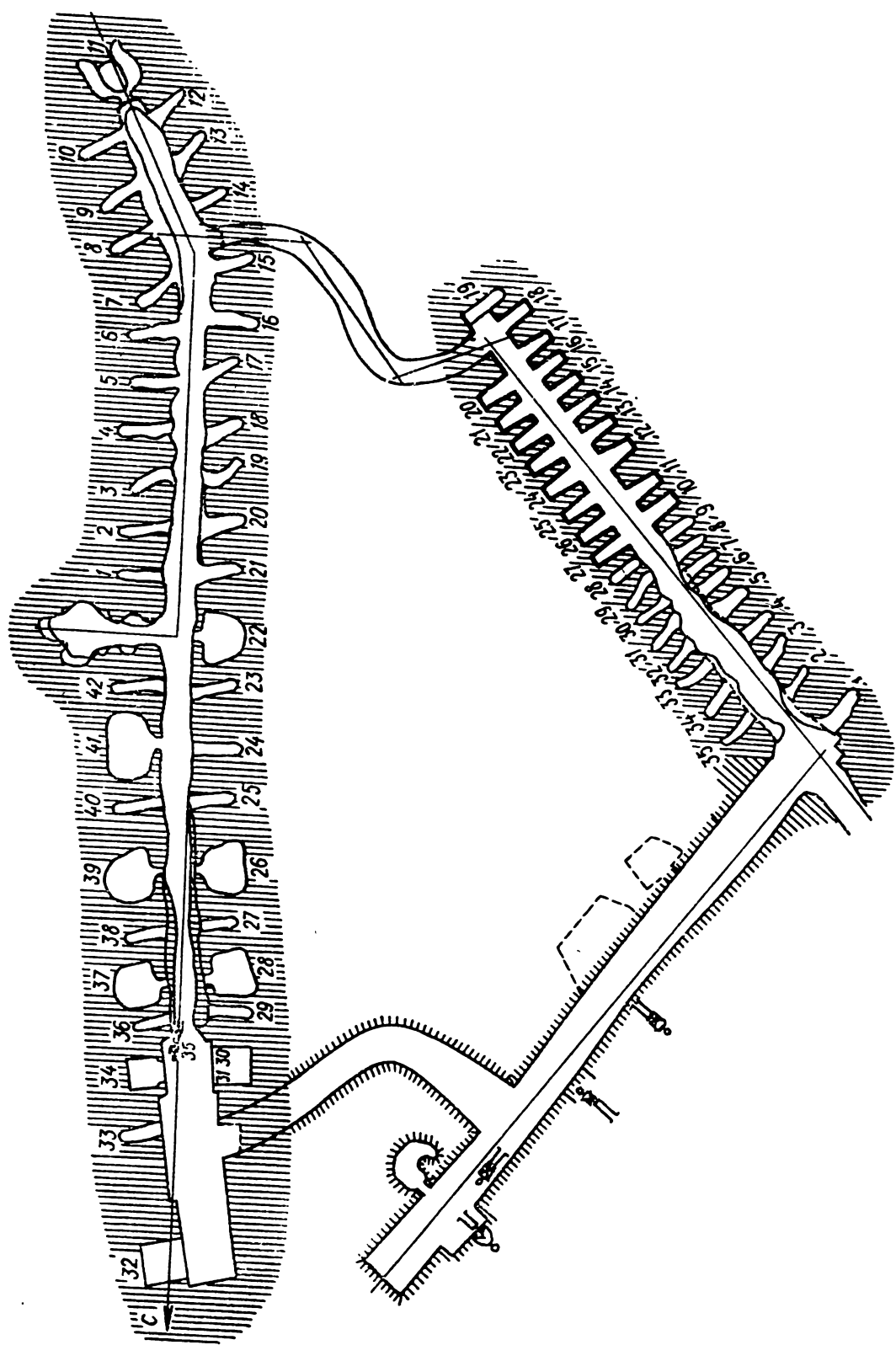

Рис. 32. План Звіринецьких печер.

Звіринецькі печери мали чотири стародавні вулиці. Перша й найцікавіша галерея тягнеться з півночі на південний схід на 54,35 м: ширина — 1,25, висота — 1,8—2 м. Майже у центрі, в східній стіні, вирито церкву довжиною 4,5 м, шириною біля входу 0,8, а в районі жертовника — 2,2 м. У церкві влаштовано престол та жертовник, а також нішу для посудин. Окрім храму в ній виявлено 10 великих кріпт з масовими похованнями, а також 30 одиночних піп-локул, розміщених перпендикулярно до проходу галереї. Одне поховання містилося в східній стіні, в ніші, розміщеній вздовж галереї. Привертають увагу три великі кріпти з масовими похованнями висотою від 1,8 до 2 м. Можливо, ці приміщення спочатку служили келіями, де жили ченці-пустельники, а пізніше — перетворилися на звичайні поховальні приміщення.

Друга велика галерея тягнеться з південного сходу на захід на 26,2 м. Висота і ширина її така сама, як і першого коридора. Тут всього 35 поховальних піп-локул: в одній стіні 18, а в іншій — 16. Одне поховання знаходилося в аркосолії, розміщеній в торці галереї. Обидва ходи у 1912 р. майже повністю обкладено цеглою для зміцнення склепінь. оскільки саме над цією частиною лабіринту збудували надпечерну церкву. Для зручності кругового обходу печер ці коридори тоді ж з'єднано наново проритим ходом довжиною 16,2 м.

Третя велика галерея тягнеться з заходу на північний схід. Вона є прямим продовженням другої галереї, де знаходились одиночні поховання, утворюючи з нею тупий кут 97°. Цей коридор дослідники печер назвали «вулицею з недослідженими похованнями». Його довжина 32,4 м, ширина і висота такі самі, що і в решті лабіринтів. Тут збереглися дві великі кріпти, а також одиночні поховання, що залишилися недослідженими. Через аварійність цієї ділянки в багатьох місцях відбулися обвали, тому проведення археологічних досліджень вимагає спеціальних робіт по кріпленню склепінь.

Четверта ділянка печер — це хід, що веде від третьої галереї («вулиця недосліджених печер») до першої (де знаходиться церква). Його викопано в давнину — довжина 15,45 м. Поховань і ніяких заглиблень в стінах не виявлено.

Таким чином, з усіх чотирьох ділянок Звіринецьких печер для сучасних дослідників найперспективнішою є лише третя галерея, що не вивчалася.

Дослідження, проведені в Звіринецьких печерах О. Д. Ертелем та С. П. Вельміним, встановили давнє походження підземного лабіринту. Питання про час виник-

нення печер на південній околиці стародавнього Києва є одним з найскладніших. Писемні джерела жодним словом не згадують про ці підземелля. І. М. Каманін, який підсумовував результати дослідження печер на Звіринці, вважав, що вони виникли у 988 р., тобто відразу після офіційного введення християнства на Русі [1914, с. 130].

Відомо, що стародавній Печерський монастир виник в середині XI ст. Зараз у нас немає ніяких підстав стверджувати більш глибоку давнину Звіринецьких печер порівняно з Печерським монастирем. Швидше можна говорити про одночасність або навіть пізніше виникнення печер на Видубицькій околиці Києва. Без сумніву, Звіринецькі печери необхідно пов'язувати з Видубицьким монастирем, хоча розташовуються вони, по відношенню до основних споруд останнього, на відстані 700—800 м на північний захід. Деякі дослідники шукали підтвердження своїм поглядам в літописному повідомленні про закладку у 1070 р. церкви св. Михайла на Видубичах [ПСРЛ, т. 2, стб. 164].

В статті дійсно говориться про побудову церкви в монастирі, тобто існування його ніби передуює закладці кам'яного храму. Однак в тій же статті монастир називається Всеволожим, тобто по імені фундатора Всеволода Ярославича. Ще більшу ясність щодо характеру монастиря на Видубичах вносить літописне повідомлення 1096 р. Тому однозначно напрошується висновок щодо фамільного характеру Видубицького монастиря, заснованого Всеволодом Ярославичем. Можливо, появу печер в цьому районі необхідно пов'язувати з виникненням Всеволожа монастиря. Принаймні, ми не бачимо жодного вагомого аргументу на користь ранішої дати виникнення тут печерного монастиря. Головна помилка в ранній даті печер на Звіринці полягає в невірній інтерпретації І. М. Каманіним виявлених у печерах графіті [1914, с. 92, 93].

Написи, виявлені у першій галереї, вже публікувалися [Каманін, 1914, с. 84—93; Толочко, 1976, с. 143]. Нове читання деяких з них, а точніше їх передаткування, здійснено С. О. Висоцьким. На його думку, список звіринецьких ігуменів, начертаний над жертовником підземної церкви, необхідно датувати першою половиною XIII ст.

Два інших написи, в яких згадується ігумен Климент, як вважає С. О. Висоцький, виконано раніше, ніж загальний список Звіринецьких ігуменів. Хоча характер почерку цих написів близький списку ігуменів, але він недбаліший. Оскільки в загальному списку після Климента йде Мануїл, то можна дійти висновку, що список ігуменів написано

після смерті Климента, а його місце посів Мануїл [1985, с. 52—53].

Крім настінних графіті до пам'ятників давньоруської епіграфіки слід віднести написи на шкіряних чернечих поясах, знайдених в нішах при похованих. Це смужка шкіри, на якій штемпелем видавлено євангельські сюжети, взяті в рамку; в таку саму рамку, але менших розмірів, вміщено пояснювальний напис до кожного сюжету. На одному з поясів досить добре читаються десять сюжетів і пояснювальні написи до них. Серед них: сцени «Стрітєння», «Хрещення», «Воскресіння Лазаря», «Вхід в Ієрусалим», «Спас», «Розп'яття Христа» тощо.

Зображення свят на поясах виконано у досить давній манері. М. І. Петров порівнював їх з подібними зображеннями на фресках Софії Київської, а також з іншими давніми малюнками й припускав можливість віднесення цих поясів до домонгольського часу [1913, с. 16]. І. М. Каманін датує пояси із Звіринських печер XI ст., але одночасно не виключає й пізнішу дату [1914, с. 99]. Мідні штемпелі для тиснення на шкірі могли дійсно існувати не лише десятки, а й сотню років.

До поясів кріпились параманди, тобто хрести, які ченці носили на спині. Ці хрести, знайдені у великій кількості у Звіринських печерах, привертають увагу насамперед як чудові зразки прикладного мистецтва. Всі вони плетені з шкіряних ремінців. По вигадливості візерунка, витонченості малюнка плетені хрести-параманди нагадують заставки давньоруських рукописів. Усі ці вироби з шкіри можна датувати XI—XIII ст.

Серед інших знахідок в Звіринських печерах є цікавою металева іконка із зображенням Богоматері з немовлям та єпископська панагія. Обидва ці предмети знайдено в ніші ігумена Климента. Іконку виконано на залізній платівці овальної форми, розміром 9×7,5 см. Зверху вона вкрита білою емаллю, а по ній фарбами зображено напівфігуру Богоматері з немовлям. І. М. Каманін як аналогію звіринській іконці наводить ікону з Володимира-Волинського, внаслідок чого вважає, що зображення Богоматері в печерах на Звіринці можна датувати не пізніше XII ст. [1914, с. 101—102].

Панагію, знайдену на грудях похованого ігумена Климента, виконано з кипарисового дерева. Вона круглої форми, діаметром 6,5 см. На лицевому боці — різблене зображення Богоматері з немовлям на руках; на їх головах — корони; по чотирьох боках ікони вміщено стрічки з кінцями, що розгортаються. На стрічках — давньоруські на-

писи поганой збереженості. На зворотному боці панагії— Успіння Богородиці. І. М. Каманін розглядав панагію як реліквію, що належала Стефану— ігумену Печерського, потім Кловського монастирів, а згодом призначеного на єпископську кафедру Володимиро-Волинської землі. Згідно літописного повідомлення Стефан передав ігуменство Кловського монастиря Клименту, якому, за згодкою І. М. Каманіна, Стефан заповів панагію [1914, с. 106—107]. Можливо, в Звіринецьких печерах поховано іншого Климента, який жив значно пізніше кловського ігумена. Останнє припущення підтверджується насамперед списком ігуменів, начертаним на стіні печери, серед яких є Климент, а напис, як вже зазначалося, датується першою половиною XIII ст.

Поховальний обряд Звіринецьких печер практично нічим не відрізняється від Печерського монастиря. Перші дослідники печер Звіринця відмічали суттєву різницю в поховальному обряді з Лаврськими печерами [Каманин, 1914, с. 75]. Вони виходили з відсутності в Лаврських печерах окремих локул, викопаних перпендикулярно печерному ходу. Дослідження, проведені у 1978—1979 рр. в Близьких печерах Печерського монастиря, спростували цю думку, оскільки лише в Близьких печерах таких ніш-локул з одиночними похованнями виявилось близько 200. Наявність локул свідчить про давні традиції, запозичені з Афоського монастиря у Візантії та перших християнських печерних монастирів Криму. У Звіринецьких печерах одиночні ніші-локули переважають.

Великі кріпти, де кістки померлих складались безладно, використовувались при іншому обряді поховання, відомому на Афоні. Тут небіжчика ховали на особливому місці, за межами печер, а через три-чотири роки, коли кістки звільнялись від м'яких тканин, їх переносили до печери. Так могли ховати рядових, простих ченців, кістки яких складали у загальну нішу, а для кожної вищої духовної особи монастиря виділялася окрема локула. Подібність поховального обряду, поширеного в Криму і на Афоні, з обрядом поховання на Звіринці та Печерську свідчить про східний вплив і настільки ж глибоку давність і тих і других [Каманин, 1914, с. 81—82].

Дослідження Звіринецьких печер О. Д. Ертелем і С. П. Вельміним відкрили ще одну цікаву сторінку. Під час дослідження печер вони простежили картину, що не вкладається в розмірений ритм життя печерного монастиря. Близьче до виходу з печери в келіях і проході в різних позах лежали людські кістяки. Їх нараховувалось близь-

ко 30. Незвичне розміщення померлих наштовхнуло дослідків на думку, що в печерах у давні часи розігралася трагедія. Вважали, що Звіринецькі печери загинули у 1096 р., коли на околиці Києва напали половецькі орди хана Боняка. Останні захисники, щоб запобігти смерті або полону, сховалися у печеру. Втративши надію взяти їх живими, вороги завалили вхід до печери, й люди загинули від нестачі повітря, їжі та води [Каманин, 1914, с. 51].

Таке припущення щодо загибелі печер логічне. Єдине, з чим важко погодитися, це з часом припинення їх існування. Епіграфічні знахідки в печерах свідчать, що вони існували як монастир на початку XIII ст. П. П. Толочко, не погоджуючись з висновками І. М. Каманіна, вважає, що трагедія в Звіринецьких печерах відбулася в інший час. Набіг половців був короткочасним і лише на околиці Києва. Боняку в місто зайти не вдалося. Після пограбування та підпалу південної околиці половці відійшли від міста. Після цієї події Видубицький монастир продовжував своє існування. Навряд чи монахи не розчистили б завалений вхід до печери і не поховали б тіла загиблих. Це могло відбутися лише в тому випадку, якби всі хто знав про це нещастя, загинули. У 1240 р. монголо-татари тривалий час штурмували центральну частину Києва. До цього вони знищили його околиці. Саме в цей час і могла відбутися описана трагедія [Толочко, 1976, с. 141].

Видубицька околиця, стержневим елементом якої був Всеволож монастир з кам'яним храмом, дерев'яними будівлями і лабіринтом Звіринецьких печер, доповнювалася загородним княжим Красним двором та кількома зафіксованими археологічно слободами. Останнім відводилась, головним чином, економічна функція: забезпечення не лише монастиря, княжого двору, а й Києва сільськогосподарськими продуктами та сировиною. Рибальство, полювання, бортничество, хліборобство та городництво — далеко не повний перелік занять жителів цієї південної околиці Києва. Значна частина одержуваних продуктів поступала до київського ринку.

КЛОВСЬКИЙ МОНАСТИР

На південь від центрального історичного ядра Києва, безпосередньо біля Печерського монастиря, в останній чверті XI ст. засновано Кловський монастир.

Назва місцевості Клов в історичній літературі трактується по-різному. М. Сементовський пояснював її тим, що

«по Кловському яру колись протікав струмок Клов, котрий з гори і по дну яру з клекотінням гнав у р. Либідь мутні води свої... тобто клокочучи» [1864, с. 127]. І. Каманін пов'язував з Кловом урочище Колове «...з озером, в якому за допомогою вбитих кілків затримувалась і ловилась риба» [1914, с. 63]. В. Дригалкін на основі лінгвістичного аналізу спробував довести, що назва Клов виникла ще в праслав'янський період, трансформувавшись від індоєвропейського кореня — «чистити, змивати» [1971, с. 30—31]. Важко сказати, наскільки близькі ці здогадки до дійсності.

Своїм походженням і назвою монастир зобов'язаний Стефану — ігумену Печерського монастиря. Перша згадка про Кловський Стефаніч монастир є в літописній статті 1096 р. Описуючи події, зв'язані з погромом половцями київських околиць, літописець повідомляє: «приде второе Бонякъ безбожный, шелудивый, отай, хыщникъ к Киеву внезапно, и мало в городъ не вогнаша половци, и зажога по песку около города и узвратишася на монастыре, и пожогоша манастирь Стефаничъ, деревнѣ и Герьманѣчъ» [ПВЛ, ч. 1, с. 151]. Під 1108 р. «Повість времінних літ» повідомляє про завершення будівництва храму Кловського монастиря. «В се же лѣто кончаша верхъ святыя Богородица на Кловѣ, заложенѣй Стефаном игуменом печерским» [Там же, с. 187].

Докладніші відомості щодо заснування Кловського монастиря є у Києво-Печерському патерику. На його сторінках повідомляється «Егда же Стефан игумен, деместевник, из монастыря изгнан бысть и виде преславнаа чудеса, како мастеры приидоша и икону носяше и царицино видение, еже Влахерне, поведаша,— и сего ради сам Влахернскую церковь на Клове съезда» [Патерик..., с. 9]. Далі: «Он же, присно понимаемый Стефан... съставил собе монастырь на Клове и церковь възгради в имя святыя Богородице, и нарек имя ей, по образу сущего в Коньстяньтине граде, иже Влахерне» [Там же, с. 57]. В наступних розділах згадується про те, що «досточюдный же и именный Стефан: «паки по отшествии из монастыря състави на Клове свой монастырь» [Там же, с. 60].

Будучи спочатку ігуменом Печерського монастиря, Стефан у 1075 р. розпочинає там будівництво кам'яного храму Успіння Богородиці. Згодом, як видно з «Життя Феодосия», Стефана не лише усунуто від ігуменства, а й «тако диавол ражже на гнев братию, яко же от монастыря того тыща отгнана». Причину конфронтації Стефана з Печерським монастирем, ймовірно, слід шукати в політичній ситуації, що склалася на той час у Києві. Переконливим

є висновок А. Г. Кузьміна, що десь у XI ст. діяв гурток князя Ізяслава, політичні погляди якого відзначалися прозахідними тенденціями [1977, с. 203, 205]. До гуртка, мабуть, належав і засновник Кловського монастиря Стефан, який був вельможею Ізяслава. Пізніше, ставши ігуменом Печерського монастиря, Стефан очолив партію, що об'єднувала освічених людей, таких як Нікон, Варлаам, Єфрем (пізніше Переяславський єпископ), літописець Нестор та ін. [Приселков, 1923, с. 35—36]. В подальшому, внаслідок зіткнення цієї партії з партією «регористів» («простецов», що виступили проти політичної лінії керівництва монастиря), Стефан змушений був піти з Печерського монастиря. У зв'язку з цим стає зрозумілим зауваження літописця відносно тих «мнози от боляр», котрі підтримали в подальшому Стефана.

Рік вигнання Стефана з Печерського монастиря більшість дослідників стародавнього Києва вважають за початковий рубіж заснування Кловського монастиря і початок будівництва кам'яного собору. На думку М. Закревського, Стефан лише розпочав будувати собор, але не закінчив, і половці спалили незавершену споруду [1868, т. 1, с. 386]. Його підтримав М. І. Петров [1897, с. 89]. П. П. Толочко вважає, що спорудження собору Кловського монастиря завершено до 1096 р., і половці спалили уже діючий, з завершеними основними будівлями, монастир [1970, с. 156].

Однак ні літописні джерела, ні Печерський Патерик не дають підстав твердити, що закладка кам'яного храму відбулася одночасно з заснуванням монастиря. Проте не виключено, що спочатку побудовано дерев'яний храм. В ряді редакцій Патерика говориться, що Стефан «сѣстави» монастир і «вгороди» в ньому церкву. Наведений вираз можна віднести лише до дерев'яної споруди. Можливо, в літописному вислові Іпатіївського списку «и пожгоша монастирь Стефанечъ деревнѣ и Германечъ і придоста на манастирь Печерскыи» [ПСРЛ, т. 2, стб. 222], міститься вказівка щодо характеру собору. Йдеться про дерев'яні споруди, а не про кам'яний храм, який на той час ще будувався [Асєєв, Харламов, Мовчан, 1979, с. 38].

Можна припустити, що часом закладки кам'яного храму Богородиці Кловського монастиря міг бути 1091 р. Будучи єпископом Володимирського князівства, Стефан прибув до Києва на урочистості, пов'язані з перенесенням мощів св. Феодосія Печерського. Тут були присутні вищі духовні особи, які прибули з інших князівств: Єфрем Переяславський, Іван Чернігівський, Мурин Гур'ївський, а також ігумени від київських монастирів. Гадаємо, що

Стефан не міг не скористатися репрезентованим форумом для закладки кам'яного храму. Смерть Стефана у 1094 р. і пожежа 1096 р., ймовірно, затримали будівництво храму, що завершилося лише до 1108 р. В літописі зазначається: «В се же лето кончаша верх святыя Богородица Влахерны на Клове, заложеней Стефаном епископом, бывшу ему прежде игуменом Печерського монастиря» [ПСРЛ, т. 2, стб. 260]. Наведена стаття підтверджує, що закладка кам'яного собору відбулася у той час, коли Стефан був уже єпископом Володимирським.

Наступне повідомлення про Кловський монастир відноситься до 1112 р. В ньому повідомляється: «Того же лета преставися Давид Игоревичь, месяца мая въ 25, и положено бысть тело его въ 29, а церькви святыя Богородица Влахерне на Клове» [Там же, стб. 273]. В ній певною мірою розкриваються взаємовідносини Кловського монастиря з Володимиро-Волинським князівством. Спочатку ігумена Кловського монастиря Стефана обрано на єпископську кафедру у Володимирі, а пізніше саме в Києві в Богородицькому храмі на Клові поховано Володимирського князя Давида Ігоревича. Природньо, що в цих двох фактах існує певний взаємозв'язок. П. П. Толочко не виключає можливості, що Кловський монастир був резиденцією Володимирських князів у Києві, як Видубицький — Переяславських, а Кирилівський — Чернігівських [1970, с. 156—157].

Згадується Клов в літописах ще двічі. У 1115 р. в церемонії, пов'язаній з перенесенням мощів Бориса і Гліба, брав участь ігумен Кловського монастиря Петро Кловський. Останній раз літописець згадує Клов під 1151 р. Він повідомляє про розстановку сил, що обороняли Київ від військ Юрія Долгорукого: окремі дружини «сташа от Золотых ворот по тем огородам до Лядских ворот, а отоле оли и до Клова, и до Берестоваго и до Угорських ворот, и до Днепра» [ПСРЛ, т. 2, стб. 428]. Більше ні в літописах, ні в пізніших джерелах Кловський монастир не згадується.

Питання про місцезнаходження Кловського монастиря протягом багатьох десятиліть залишалося предметом гострих дискусій. Один з перших дослідників історичної топографії стародавнього Києва М. Ф. Берлінський повідомляв на початку ХІХ ст., що при будівництві Кловського палацу (зараз в ньому знаходиться музей історії міста Києва), на захід від нього було видно руїни давнього Кловського собору [1820, с. 57, 174]. М. В. Закревський, посилаючись на те, що у ХVІІІ ст. за Кловським палацом лаврські мо-

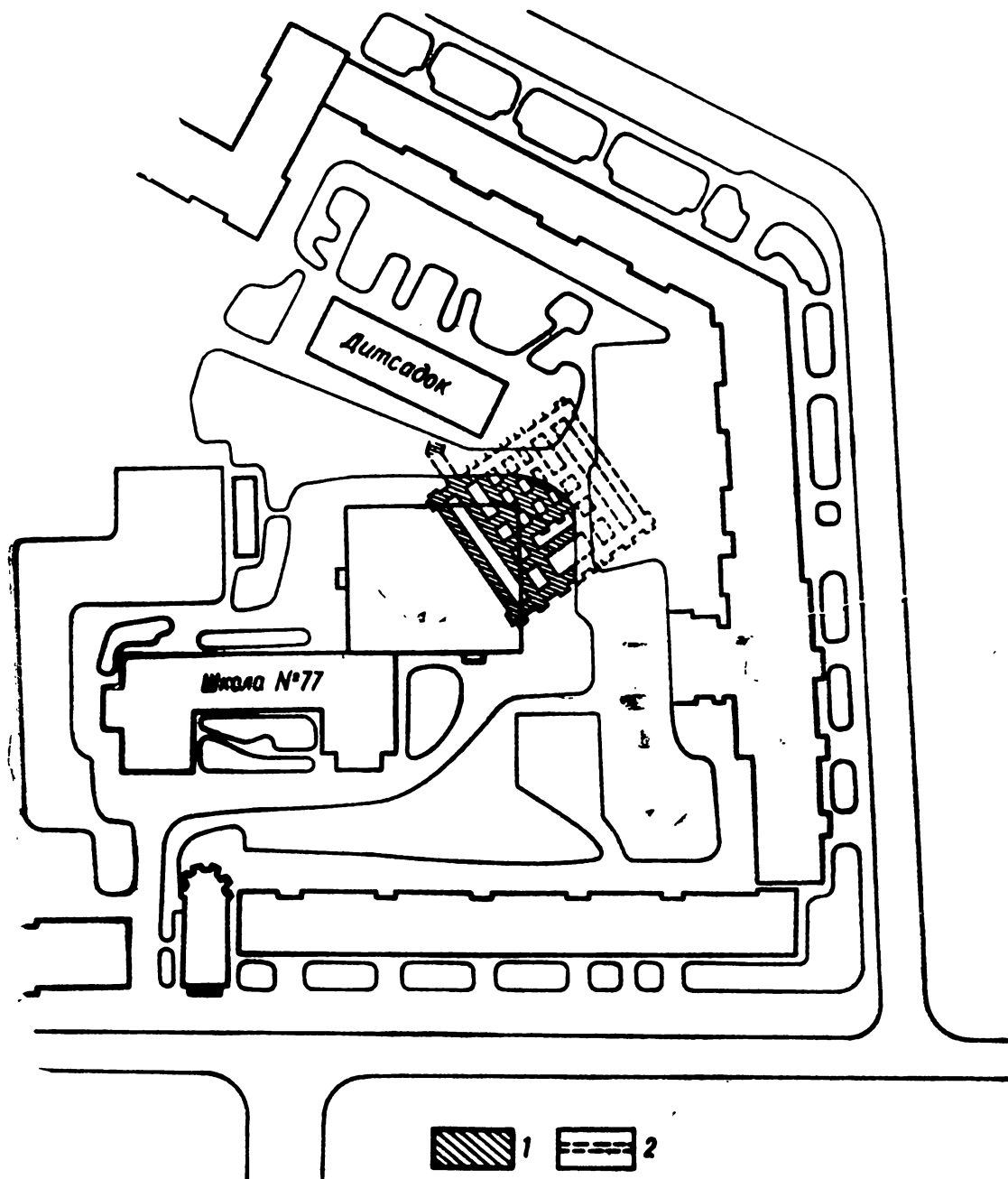

Рис. 33. Ситуаційний план розміщення храму Кловського монастиря:

1 — досліджена частина храму; 2 — уявна частина храму.

нахи побудували численні льохи, не міг погодитись з твердженням М. Ф. Берлінського [1868, т. 1, с. 387]. Дослідники кінця XIX ст. П. Г. Лебединцев і М. І. Петров твердили, що залишки фундаментів Кловського храму сховані під будівлею Кловського палацу [Лебединцев, 1879, с. 35; Петров, 1897, с. 89—90]. М. К. Каргер висловлював сумнів щодо достовірності цих здогадів [1961, с. 422].

У 1963 р. на території садиби школи № 77 по вул. Карла Лібкнехта, 27 в 150 м на південний захід від Кловського палацу будівельними роботами виявлено залишки давньоруської споруди. Досліджена П. П. Толочком ділян-

Рис. 34. Кловський монастир. Залишки фундаментів храму.

ка фундаменту і двокамерна гробниця переконливо атрибутовані як залишки собору Кловського монастиря [1970, с. 152—158].

У 1974—1975 рр. у зв'язку з майбутнім будівництвом на подвір'ї згаданої школи вдалося провести широкі розкопки [Мовчан, Харламов, 1975, с. 325—326; Мовчан, Харламов, 1976, с. 365—366; Мовчан, Харламов, 1979, с. 70—84]. Як показали розкопки, досліджена у 1963 р. невелика ділянка фундаментів — це все, що збереглося від колись грандіозного храму. На площі близько 1500 м² на глибині 2 м від сучасної поверхні виявлено фундаментальні рови, заповнені будівельними залишками, перемішаними з землею. Не лише стіни, а й фундаменти було розібрано в післямонгольський час. Дослідники, по суті, мали справу не з самими фундаментами, а лише з їх відбитками. Розкрити всю площу споруди не вдалося. Цьому завадили численні сучасні споруди. Найбільш достовірно вдалося встановити план північної, центральної і західної частин собору, а також південної та східної, де розкопки проводилися окремими шурфами. Цього виявилось достатньо, щоби відтворити план храму, а також визначити його архітектурні та конструктивні особливості, відповісти на деякі питання щодо інтер'єру, дати науково обгрунтовану реконструкцію його первісного вигляду.

Розкопками на Клові розкрито систему стрічкових фундаментів великої квадратної в плані споруди, розмірами 33×33 м (без апсид). З'ясовано, що будівельники для закладки фундаментів храму не використовували широко відомий у XI ст. спосіб — риття фундаментних ровів, які потім забутовувались камінням на вапняковому або вапняково-цем'янковому розчині. Після вибору місця і загальної орієнтації майбутнього храму тут було викопано котлован по всьому плану споруди. Після нівелювання дна на всій площі забивалися дерев'яні кілки, що ущільнювали лес під майбутньою спорудою. Кілки, довжиною 40—50 та діаметром 5—6 см, забивалися порядовою системою на відстані 40—45 см один від одного.

Подібний прийом ущільнення основи фундаментів зустрінуто під апсидною частиною і стрічками фундаментів Десятинної церкви [Каргер, 1961, с. 32]. Спосіб ущільнення основи майбутніх будівель простежено і в ряді інших київських будівель X—XI ст. Кілки під фундаментами виявлено в палацових будівлях біля Десятинної церкви: південної, дослідженої Д. В. Мілеєвим та С. П. Вельміним, а також в церкві XI ст., дослідженій у південно-західній частині Софійського заповідника [Милеев, 1911, с. 120; Каргер, 1961, с. 70, 73—75]. Таку саму систему кілків простежено під фундаментами київських Золотих воріт, причому довжина їх сягала 55—60 см, товщина 5—8, а відстань між ними 15—17 см [Висоцький, Лопушинська, Холостенко, 1976, с. 68].

На влаштованому таким чином майданчику робилась розмітка плану храму і починалося мурування стрічок фундаментів з валунів на вапняково-цем'янковому розчині. Після виведення фундаментів на рівень денної поверхні, «колодязі» між стрічками засипалися землею разом з будівельними залишками. Аналогічно виконано фундаменти апсидної частини Десятинної церкви.

Крім використання забитих вертикально в лес кілків для ущільнення основи фундаментів при спорудженні Кловського храму, застосовувались ще й дерев'яні конструкції, що повинні були зміцнювати перев'язки фундаментних стрічок. Подовж майбутньої стрічки фундаменту поміж рядами кілків укладались колоди від двох до п'яти рядів по ширині фундаменту. Колоди (діаметром до 20 см) для перев'язки скріплювались чотиригранними залізними штирями довжиною 30—35 см. Такий будівельний прийом простежено в різних частинах споруди.

Цікавою є ділянка, де зафіксовано сліди фундаменту північної апсиди. Між рядами кілків колоди укладали

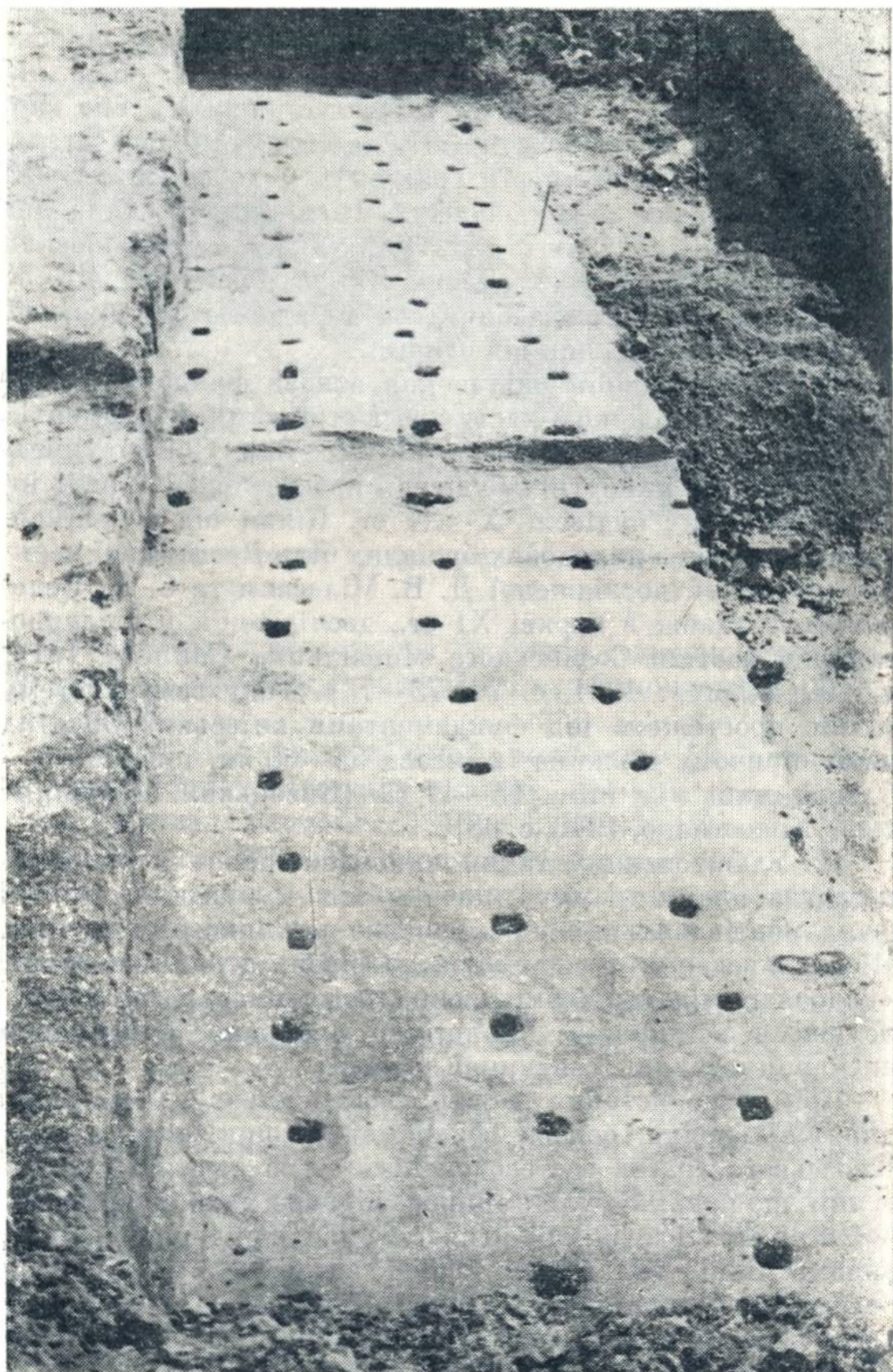

Рис. 35. Храм Кловського монастиря, Сліди кілків.

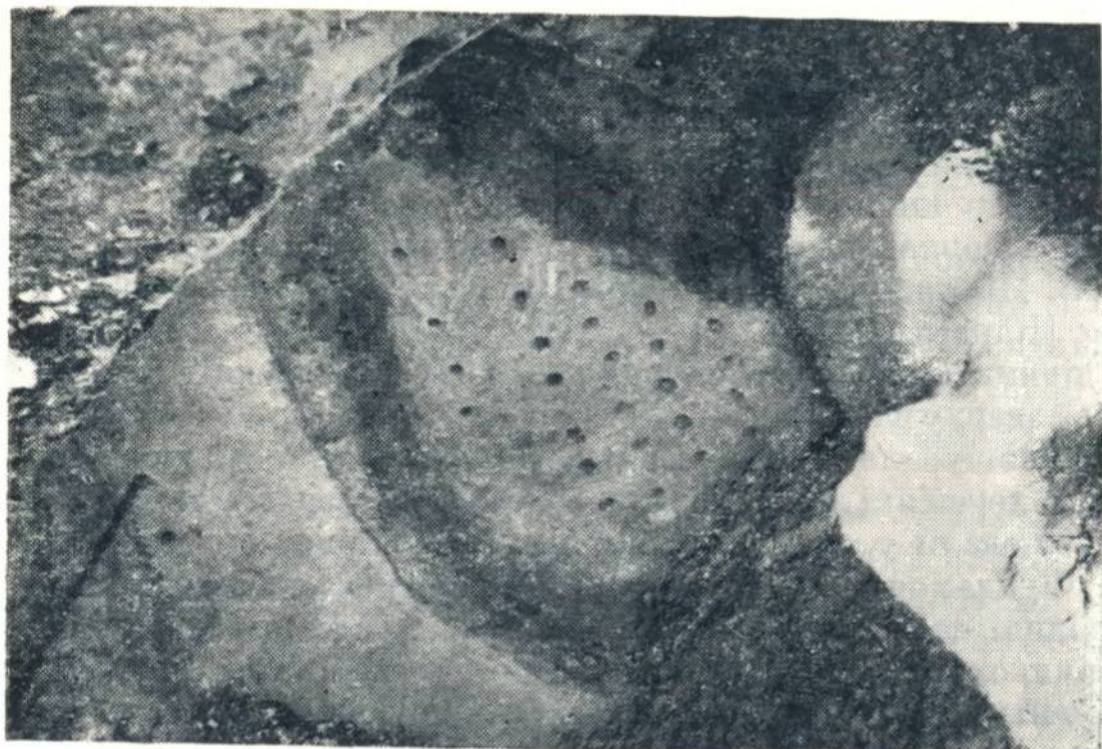

Рис. 36. Храм Кловського монастиря. Сліди кілків в апсидній частині.

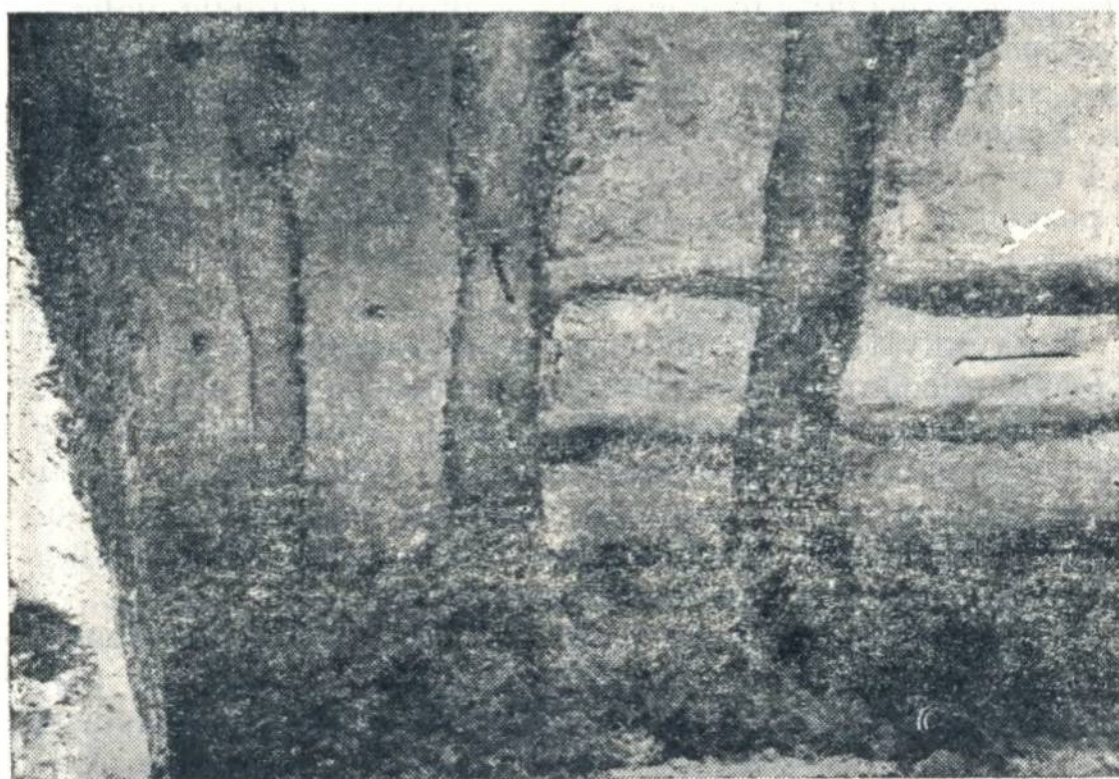

Рис. 37. Храм Кловського монастиря. Відбитки дерев'яних конструкцій у підшві фундаменту.

віялоподібно, поперек напрямку напівкола апсиди. Подібну систему виявлено під фундаментами апсид Михайлівського собору в Переяславі-Хмельницькому [Асеев, Харламов, Сикорский, 1979, с. 130]. Аналогічні конструктивні особливості з широким використанням дерева відомі в Десятинній церкві, Спасі на Берестові, храмі, дослідженому Д. В. Мілевим поблизу Софії Київської, палацових спорудах [Каргер, 1950, с. 69—72; 1961, с. 71, 73—75, 229]. При будівництві вказаних споруд дерев'яні конструкції заливалися зверху вапняково-цем'янковим розчином, що безперечно зменшувало міцність основи фундаменту. У Кловському храмі дерев'яні лежні розчином не заливалися, їх трохи заглиблювали у лес і вже над ними зводилися фундаменти.

Фундаменти, як можна переконатися за залишками західної частини храму, викладалися з великих валунів на вапняковому розчині з домішками цем'янки. Товщина фундаменту 1,8—1,9 м, глибина від денної поверхні того часу близько 1,25 м. Товщина стін при наявності обрізів фундаментів до 10 см відповідала 1,6—1,7 м. Кладка стін, можливо, здійснювалась змішаним способом. Численні уламки плінфи в розвалах і будівельних залишках, а також окремі цілі зразки засвідчують її основні розміри: $34 \times 29 \times 4$ см, що є характерним для кінця XI ст. (основний розмір плінфи Успенського собору Печерського монастиря $35 \times 28 \times 4$ см). Хімічний аналіз будівельних розчинів і плінф з розкопок Кловського монастиря показав, що за своїм складом та характером наповнювача вони близькі розчинам і цеглі Успенського собору*.

На думку П. О. Раппопорта для будівництва храму на Клові запросили бригаду візантійських зодчих, які збудували Печерський собор [1984, с. 187]. З цим важко погодитись хоча б з двох причин: по-перше дуже різні за своєю архітектурою ці дві споруди; по-друге, великий хронологічний розрив між завершенням будівництва Успенського собору і зведенням нового храму на Клові.

Матеріали, що характеризують внутрішнє оздоблення будівлі, нечисленні і дають приблизне уявлення. В різних частинах храму виявлено фрагменти двошарової фрескової штукатурки з багатою кольоровою гамою. Моzaїки Кловський собор не мав — не знайдено жодного шматочка смальти. Підлога не збереглася. Є підстави гадати, що її спочатку вистеляли плінфою, а поверх неї на

---

* Аналіз будівельних розчинів і плінфи виконано співробітниками науково-дослідної лабораторії інституту «Укрпроектреставрація» Ю. М. Стріленко і Т. Є. Нестеренко.

розчині укладалися керамічні полив'яні плитки жовтого та зеленого кольорів. Велика кількість уламків овруцького шиферу, знайденого на різних ділянках споруди, може свідчити про його використання не лише в конструкції будівлі, а й в оздобленні інтер'єру.

Особливо цікавим є план досліджуваної споруди. Він незвичайний за своїми розмірами. Для порівняння візьмо деякі відомі давньоруські будівлі Києва: Десятинна церква мала $37 \times$ (без апсид) $\times 34$ м; Софійський собор — 38×54 м; Успенський собор Печерського монастиря — 35×25 м та ін.

Співставлення Кловського собору з найбільшими храмами Києва показує їх близькість по займаній площі. Це п'ятинефна споруда, оточена з трьох боків широкими галереями. В основі плану легко виділяється його центральне ядро — восьмистовпний хрестовокупольний храм розміром 22×13 м (без апсид). Він оточений вузькими внутрішніми та широкими зовнішніми галереями. В цілому, план Кловського храму нагадує план Десятинної церкви, основу якої складає шестистовпний хрестовокупольний храм розміром 22×18 м. Пізніше, з другої половини XI ст., такий тип храму стає домінуючим у давньоруській (головним чином, у монастирській) архітектурі, що знайшло своє рафіноване вираження в типі Успенського собору Печерського монастиря, який був ніби еталоном для подальшого давньоруського зодчества.

Тип восьмистовпного храму, до якого відноситься Кловський собор, є досить рідкісним на Русі. Як аналогію йому у вітчизняній архітектурі можна назвати лише Спаський собор у Чернігові, Борисо-Глібський у Вишгороді і, можливо, Михайлівський храм Видубицького монастиря у Києві. Однак ця складна хрестовокупольна архітектура добре відома у візантійському зодчестві.

Для реконструкції плану Кловського храму досить важливою виявилась деталь, простежена у фун-

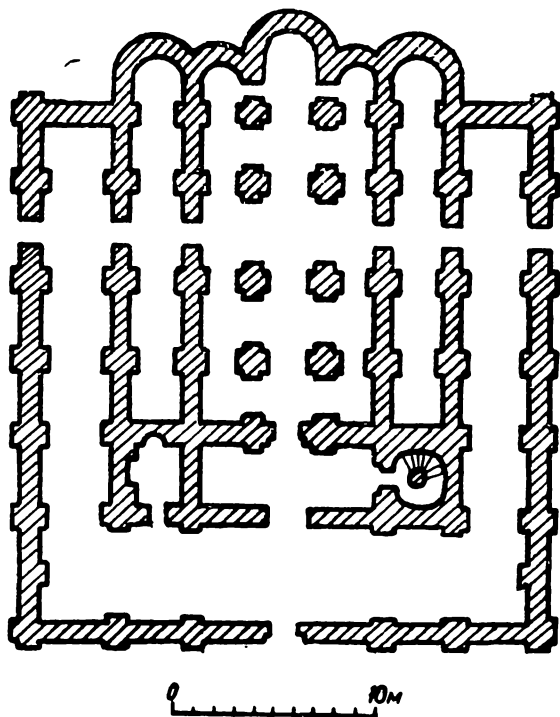

Рис. 38. Храм Кловського монастиря (реконструкція плану).

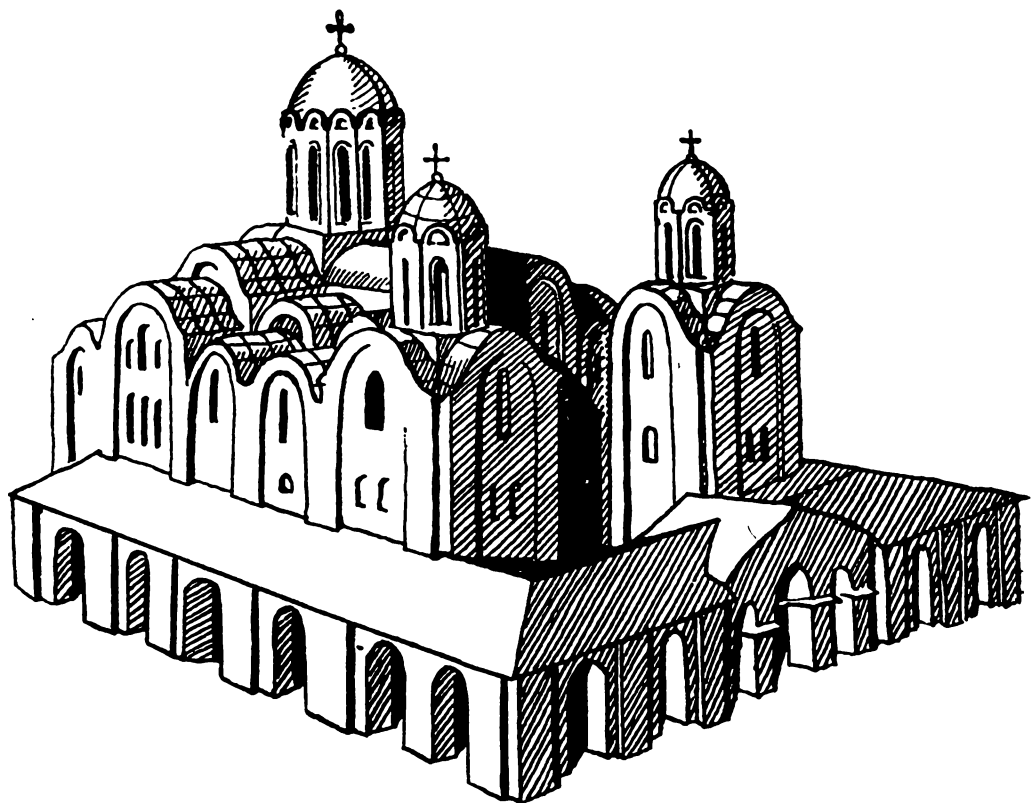

Рис. 39. Храм Кловського монастиря (реконструкція Ю. С. Асеева, І. І. Мовчана, В. О. Харламова).

даментах західної стіни основного ядра споруди: стрічки внутрішніх поздовжніх фундаментів обриваються перед витягнутими на всю ширину центрального ядра приміщеннями і вступають в нього двома лопатками. Подібні лопатки відсутні на протилежному боці приміщення, що засвідчує відсутність склепінчатого перекриття в цій частині будівлі. Це підтверджується відсутністю стрічкових перев'язів фундаментів. Не виключено, що згадане приміщення являло собою замкнуте подвір'я.

Таким чином, є підстави вважати, що в основі плану лежав восьмистовпний храм, оточений вузькими внутрішніми та широкими зовнішніми галереями [Асеев, Харламов, Мовчан, 1979, с. 42]. Купол спирався на чотири стовпи малого підкупольного простору (близько $3,1 \times 4,1$ м).

Цей варіант реконструкції храму на Клові викликав заперечення деяких дослідників. Г. Н. Логвин запропонував власний варіант реконструкції плану і розміщення підкупольного простору храму на Клові [1980, с. 73—76]. Виходячи з того, що план стрічкових фундаментів Кловського собору не звичайний для давньоруської архітектури, дослідник знаходить йому аналогії в грецькому культовому зодчестві. Маються на увазі так звані храми на восьми опорах, найпоширеніші у XI ст.: храми Никодима в Афінах (1044 р.), католикон і монастир Неа Моні на

о-ві Хіосі (близько 1044 р.), католикон монастиря Хосіос-Лукас у Фокіді (перша половина XI ст.) і церква Успіння монастиря в Дафні близько Афін (кінець XI ст.) [Полевой, 1973, с. 153—154].

На думку Г. Н. Логвина додаткові траси стрічок фундаментів Кловського собору можна пояснити лише в тому випадку, якщо він по своїй структурі належить до типу названих вище грецьких храмів на восьми опорах і тропях, на яких над квадратним залом в центрі споруди і здійснювався купол [1980, с. 73]. У грецькому зодчестві ці храми завжди великі за розмірами і майже вдвічі більші за звичайні хрестовокупольні споруди. Реконструюючи план Кловського собору так, що його купол за допомогою тропів розташовувався не на традиційних чотирьох, а восьми опорах, Г. Н. Логвин визначив розмір підкупольного простору близько 9,6 м; це найбільший за діаметром купол давньої Русі. Пізніше цю думку підтримав і П. О. Раппопорт [1984, с. 187].

Варіант реконструкції плану храму на Клові, запропонований Г. Н. Логвиним, здається цікавим і оригінальним. Однак впадає у вічі деяка його невідповідність щодо натурних даних. Якби Г. Н. Логвин при графічній реконструкції плану не додав стрічок фундаментів, які в натурі не існували, то не з'явилася б й можливість конструктивно розмістити купол собору на восьми опорах. Цей досить суттєвий нюанс не дозволяє погодитись з варіантом реконструкції Кловського собору Г. Н. Логвиним. Більш аргументованою є спроба відтворення планової структури і об'єму храму, запропонованих авторами розкопок [Асеев, Харламов, Мовчан, 1979, с. 37—45].

Немає сумніву в тому, що Кловський храм мав хори. Найвірогідніше, що сходи туди могли розташовуватися у квадратних в плані приміщеннях з боку «дворика», тобто вони ризолітами виступали на західному фасаді. Аналогічний прийом використано, наприклад, в церкві Спаса на Берестові. Подібне планування могло бути і в Кловському храмі, тобто праворуч розташовувалася сходовая вежа, а ліворуч — перший поверх займала усипальниця. Доречі, в останньому приміщенні виявлено поховання в гробниці, вимурованій з плінфи XII ст. Внутрішні галереї, що оточували центральне ядро, по ширині відповідали центральну нефу. Над ними, ймовірно, розташовувалися хори.

Північна і південна зовнішні галереї мали ширину близько 4, а західна — до 6 м. Приблизно такі самі пропорції плану галереї існували і в Десятинній церкві, де північна і південна галереї мали ширину близько 6, а за-

хідна — 8 м. Зазначимо, що галереї Кловського храму не мали стрічкової перев'язки фундаментів. Виняток становлять дві стрічки з західного боку, що відповідали напрямку північної і південної стін центрального ядра споруди. Це дає підставу припускати, що вони перекривалися не склепінням, а балками.

Апсидну частину собору Кловського храму повністю дослідити не вдалося. Виявлено лише частину апсидного напівкола, яким закінчувалася внутрішня галерея. Проте це дало можливість визначити форму і розміри центральної та бокових апсид.

Кловський храм, як і багато інших київських культових будівель, правив за усипальницю. В центральному приміщенні західної зовнішньої галереї знаходилася чотирикамерна гробниця з плінфи. Кожна з її камер оштукатурена та пофарбована червоною фарбою в техніці фрески. В північно-західному приміщенні внутрішньої галереї виявлено однокамерний саркофаг. Дві гробниці (однокамерна і двокамерна) досліджено біля західного фасаду за межами храму. Про поховання в соборі свідчать й писемні джерела.

Говорячи про архітектуру Кловського храму, необхідно відзначити його оригінальність серед інших будівель Києва кінця XI ст. Він, ймовірно, являв собою комплекс, що об'єднував різноманітні монастирські приміщення, чим нагадував візантійські та західні монастирі. Близькість плану Кловського храму до типу Десятинної церкви можна пояснити прагненням засновника монастиря підкреслити спадкоємність будівлі, присвяченій Влахернській Богоматері.

Під час розкопок на Клові недалеко від північно-західного кута храму виявлено сліди згорілої дерев'яної зрубної будівлі, що мала безпосереднє відношення до монастирських споруд. Будівля певною мірою засвідчує масову житлову забудову Києва, а також висвітлює час знищення храму Кловського монастиря. Розмір виявленої зрубної будівлі 3,2×3 м. Сам будинок зберігає на два вінці (дерево збереглося фрагментарно завдяки обвугленості). У двох кутах простежено рубку «в обло» з колод діаметром 16—18 см. Привертає увагу своєрідний будівельний прийом при зведенні будинку. Спочатку під будівлю викопали котлован глибиною 40—50 см, у який потім поставили зруб. Таким чином, перші два вінці опинились в лесі. Випуски «замка» підходили впритул до стінок котловану, а простір між стінами ями і зрубом заповнювався вапняково-цем'янковим дріб'язком.

У заповненні житла знайдено значну кількість кераміки, уламки шиферу, фрагменти перепаленого скла круглої форми, переплавлену свинцеву платівку тощо. Житло знищене пожежею. Виходячи з того, що інвентар, виявлений у будівлі, датується XIII ст., можна припустити, що споруду знищено разом з храмом під час нашествия на Київ орд Батия у 1240 р.

Після цього храм вже не відновлювався. Згодом його стіни і навіть фундаменти були повністю розібрані й використані для будівництва пізніших споруд. Про час розборки храму писемні джерела ніяких повідомлень не дають. Повну його розборку з вийманням валунів з фундаментів слід відносити до XIV—XV ст. Під час виборки вапняково-цем'янкової суміші в одній з поперечних стрічок майже на дні фундаменту виявлено монету — пражський грош Вацлава IV (1378—1419 р.), що був основним в грошовому обігу на українських землях у XIV—XV ст. [Мовчан, Харламов, 1979, с. 80]. Знайдена монета не єдиний матеріал, що вказує дату розборки храму. В його південно-східній частині досліджено житло, яке підтверджує, що у XV ст. храм Кловського монастиря було вже розібрано. Житло стовбової конструкції знаходилося на плямі південної стіни собору. За характером знахідок воно може бути датоване XV ст.

Щодо причин розборки храму можна лише здогадуватися. Можливо, він настільки постраждав від нашествия монголо-татар, що на його відновлення необхідні були значні витрати. Ймовірніше, найближчий сусід Кловського — Печерський монастир, був явно не зацікавлений у відродженні конкурента. Через це печерські ченці при першій же можливості доклали зусиль, щоб ліквідувати всі будівлі на Клові. Пізніше територія Клова стала власністю Києво-Печерської лаври.

Прилеглий до Кловського монастиря район у XI—XIII ст. вже був заселений. Говорити про його цільну забудову немає підстав, але наявність якоїсь слободи або окремих подвір'їв засвідчують археологічні матеріали. Найцікавішою знахідкою є скарб по вул. Липській (колишня сідиба Л. І. Бродського). Під час будівельних робіт у 1899 р. на глибині 30—40 см в культурному шарі виявлено золоті речі, що зберігалися в амфорі з низьким горлом. Частину речей розкрадено, але навіть те, що збереглося, говорить про заможність колишнього володаря скарбу, до складу якого входило: два золотих злитка, що нагадували срібні гривні новгородського типу. Вага гривень 141 та 95 грам. Значний інтерес являли три брас-

лети з товстого золотого кованого дроту. Найбільшу цінність для датування скарбу мали 12 візантійських і одна східна золоті монети. Судячи з стану їх збереженості, можна висловити припущення, що виявлені монети досить недовго знаходилися в обігу. Найдавнішою в скарбі була монета Никифора II Фоки (963—967 рр.), а наймолодшою — Ісаака I Комніна (1057—1059 рр.). Виходячи із збереженості монет, скарб, напевно, сховано не пізніше кінця XI ст. [АЛІОР, 1896, с. 145—146]. На жаль, ні вчені, ні, тим більше, робітники-будівельники не звернули увагу на наявність тут культурного шару. Можна лише здогадуватись, що в цьому районі у XI ст. існував двір якогось багатого киянина.

По вул. Інститутській № 36 І. М. Самойловським знайдено шийку київської амфори. Через щільність сучасної забудови археологічні матеріали на Печерську трапляються рідко. Однак окремі знахідки в різних частинах району дають підстави здогадуватись про існування тут якоїсь слободи.

КИРИЛІВСЬКИЙ МОНАСТІР

Найвіддаленішим від історичного ядра стародавнього Києва був Кирилівський монастир, розташований на північно-західній околиці міста. Своєю появою монастир св. Кирила зобов'язаний історичним подіям, що розгорнулися тут в першій половині XII ст. Наприкінці 30-х років XII ст. боротьба за великокнязівський престол велась між Мономаховичами і династією чернігівських князів Ольговичів. У 1139 р. Всеволод Ольгович підійшов до важливого стратегічного пункту на північно-західній околиці — Дорогожичам. Заволодівши цією місцевістю, чернігівський князь одержав зручний плацдарм для взяття Києва. Захопивши місто, Всеволод Ольгович сів на київський стіл. В районі Дорогожичів Ольговичі заснували родовий монастир з кам'яною церквою на честь св. Кирила. Фундатором храму був Всеволод Ольгович, християнське ім'я якого Кирил [Лихачев, 1928, с. 85; Гупало, Івакін, Сагайдак, 1979, с. 54—55].

Пряких літописних відомостей про дату будівництва Кирилівського храму немає. Вперше він згадується під 1171 р., де говориться про розташування сил північно-руських князів на чолі з сином Андрія Боголюбського Мстиславом, які «...пришедше, сташа на Дорогожичи, под святым Курилом... второе недели, оступиша весь град

Київ» [ПСРЛ, т. 2, стб. 544]. Повідомлення побічно підтверджує існування на той час Кирилівського монастиря.

Другу, і найчіткішу згадку, дає літопис під 1179 р.: «В то же лето приведе Святослав за Всеволода, за середнего сына, жену из Ляхов, Казимериу во Филипово говенье... Того же лета преставися княгини Всеволожая, приемши на ся чернечкую скиму, и положена бысть в Киев у святого Кюрила, иже бе сама создала» [Там же, стб. 612]. Невірне прочитання статті внесло плутанину в розуміння подій, що певною мірою стосувалися Кирилівського монастиря.

Розповідаючи про одруження онука Всеволода Ольговича князя Всеволода (Чермного) на дочці польського короля Казимира, літописець під тим же роком повідомляє про смерть «княгини Всеволожей», тобто Марії Мстиславни — бабусі Всеволода (Чермного). Близькість розміщення в літописі цих двох різних подій, та крім того випадкова співзвучність слів «Всеволод—Всеволожа» призвело до того, що пізніший літописець поєднав в одній особі двох княгинь. У київському Синописі говориться: «В лето от создания Мира 6686, от рождества Христова 1172 (тут слід читати 1179.— І. М.), преставися благоверная княгиня Мария, жена князя Всеволода Святославича, а дщи короля польского Казимира, совершена Инокния сущи, и погребена бысть в церкви монастыря св. живоначальная Троицы, идеже и придел св. Кирила в Кieve каменной, юже церковь и монастырь, нынче зовомый Кирилский, сама построила [Синописис..., с. 117].

Згідно з Синописом виходить, що за один рік Марія Казимирівна вийшла заміж за Всеволода Святославича, взяла схиму, побудувала кам'яну церкву і померла. Ця очевидна помилка автора Синопису надовго закріпила 1179 р. як дату побудови храму Кирилівського монастиря. В працях багатьох дослідників ХІХ ст. обставини побудови Кирилівського храму подано суперечливо й заплутано [Обозрение Киева..., 1847, с. 78; Похилевич, 1865, с. 117; Закревский, 1868, с. 339]. Ясність у розумінні цього питання внесли М. О. Максимович та пізніше А. В. Прахов [Максимович, 1869, с. 21; Прахов, 1883, с. 98].

Аналіз літописних повідомлень показав, що засновником Кирилівського монастиря був Всеволод Ольгович, який за свого життя (помер у 1146 р.) не встиг побудувати храм. Закінчено будівництво при його дружині Марії Мстиславні, що й дало літописцю можливість повідомити: «...положена бысть в Кieve у святого Кюрила, юже бе сама создала».

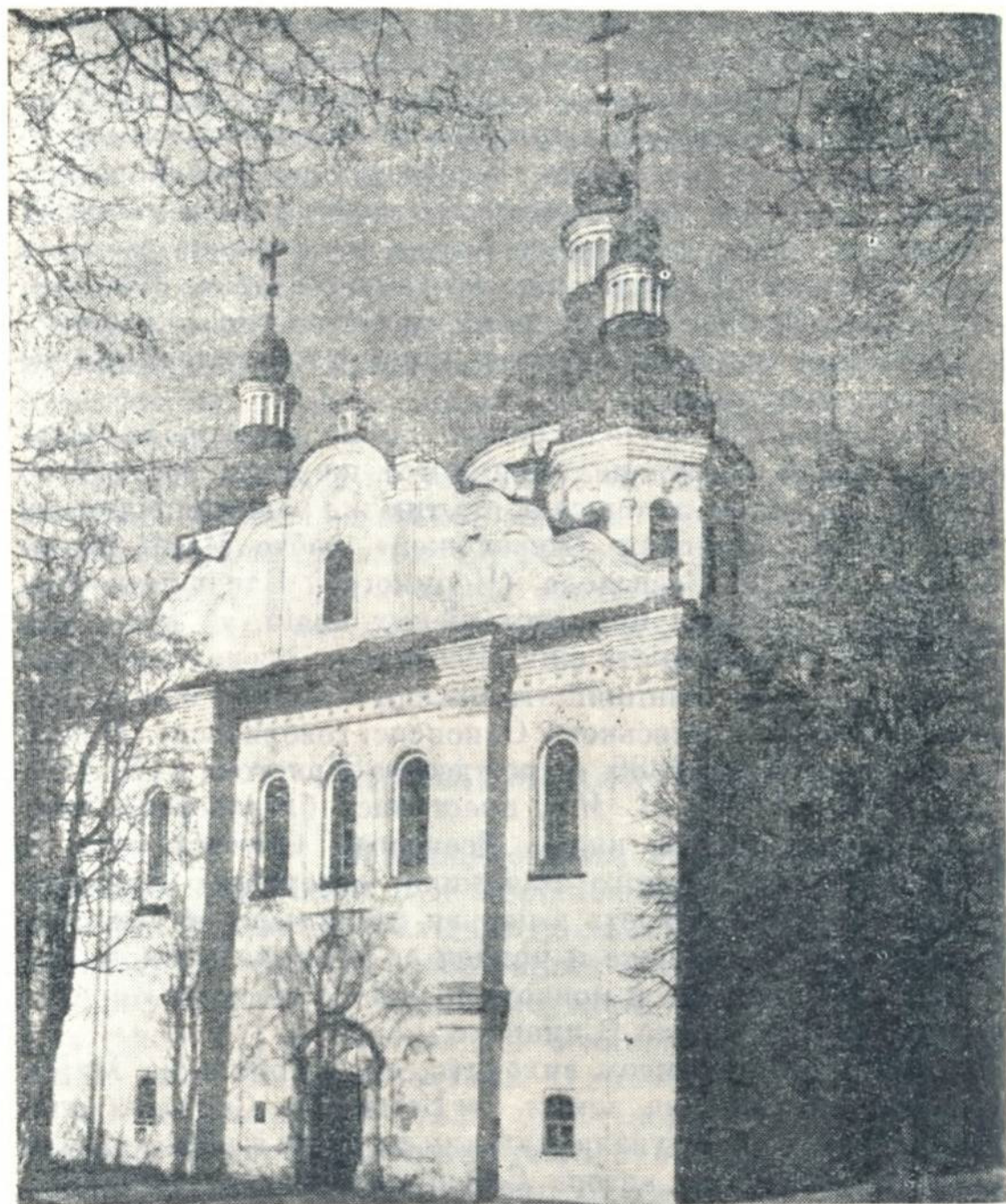

Рис. 40. Церква Кирилівського монастиря.

Кирилівський храм згадується під 1194 р. як родова усипальниця, де поховано великого київського князя Святослава Всеволодовича: «...преставися місяця иуля, и положиша и во святомъ Кюриле, во отне ему монастыре» [ПСРЛ, т. 2, стб. 680].

Останній раз повідомлення про монастир зустрічаються в літопису під 1212 р. при згадці про поховання тут сина Святослава — Всеволода Чермного.

Після погрому Києва ордами Батия Кирилівський монастир був тривалий час у запустінні і опинився в напівзруйнованому стані. Один з середньовічних документів

свідчить, що призначений у 1605 р. князем Костянтином Острозьким ігумен Василь Красовський вже у 1608 р. «тую запустелую и заваленную от древних часов церковь працею и стараниями своими, мурь обваленные, верх самой диравой працею, коштом и накладом своим оправил» [Лучицкий, 1888, с. 57]. Починають відновлюватися коробові склепіння храму. Вони значно понижені в порівнянні з первісними, від чого давні підпружні арки середнього купола стали ступінчастими. Тоді ж перекладено склепіння центрального купола [Асеев, 1950, с. 73].

У 1651 р. війська польсько-литовського гетьмана Януша Радзівіла пограбували та спалили Київ, тоді ж «у святого Кирилла монастирю до конца разорили и запустошили» [Смирнов, 1908, с. 287—288]. Наприкінці XVII ст. храм відновлюється. В цей час на будівлі з'являються чотири кутових куполи з барабанами восьмигранної форми. Мабуть, тоді ж по всьому периметру споруди зроблено карниз, прикрашений ліпними зірочками, на фасадах збиті напівколони, а на західному — на місці напівколон зведені могутні контрфорси.

Великі ремонтно-відновлювальні роботи проводились у Кирилівському монастирі після пожежі 1734 р. У 50—60-х роках XVIII ст. над західним фасадом храму за участю відомого українського архітектора І. Григоровича-Барського надбудовано фронтон з м'якими хвилястими лініями, тимпан якого прикрашено соковитим орнаментальним ліпленням. Ліпним орнаментом оздоблені й капітелі пілястр, наличники вікон і порталів [Асеев, 1950, с. 74—75]. Практично до наших днів зовнішній вигляд пам'ятника майже не змінився.

Згадані перебудови значною мірою змінили характер собору, але його первісні архітектурні форми досить легко читаються під пізнішими напластуваннями. Цьому сприяють нові матеріали і спостереження, одержані дослідженнями у 1949—1954 і в 1965—1967 рр. під керівництвом М. В. Холостенко.

Архітектурно-археологічні вивчення Кирилівського храму показали, що стародавня цегляна кладка його стін збереглась по всьому периметру до п'ят закомар. Збереглися також на всю висоту апсиди, опорні стовпи, підпружні арки, підбарабанне кільце з несучими парусами й на дві третини барабана купола.

План Кирилівського храму в основному повторює плани інших давньоруських будівель кінця XI—XII ст. Він являє собою витягнутий з заходу на схід прямокут-

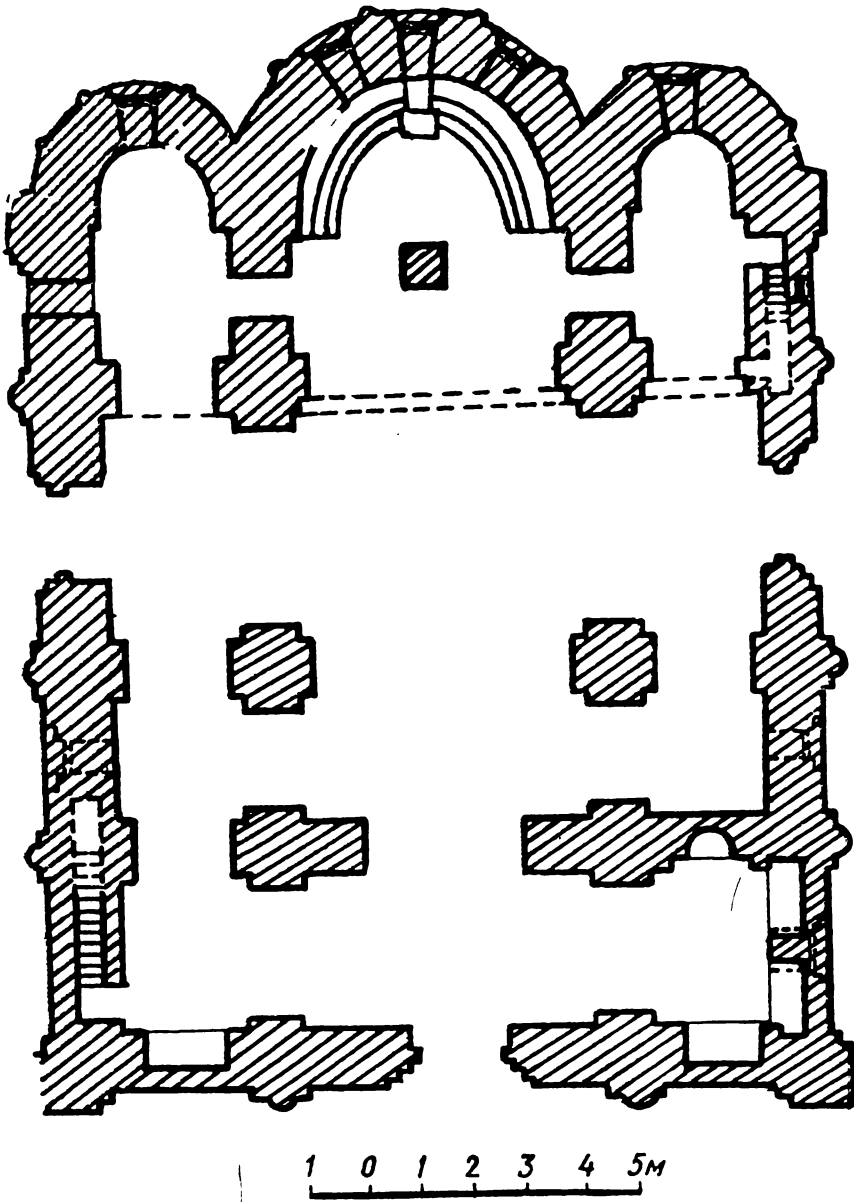

Рис. 41. Кирилівська церква. План першого ярусу.

вик, що закінчується трьома напівколами апсид на східному фасаді. Шість хрещатих стовпів членують внутрішній простір храму на три нефа. Західна частина будівлі складає нартекс, що відкривається в середню частину храму низькою аркою, розміщеною між західними стовпами.

Над нартексом, перекритим коробовим склепінням, розташовані полаті (хори). На відміну від інших частин храму, добре освітлених численними вікнами, нартекс мав невелике вікно, що виходило на південний фасад. Два існуючих вікна, що виходять з нартексом на західний фасад, прорізано пізніше.

Дослідниками післявоєнних років вирішено ряд питань, що стосуються конструктивних деталей споруди та його внутрішнього оздоблення.

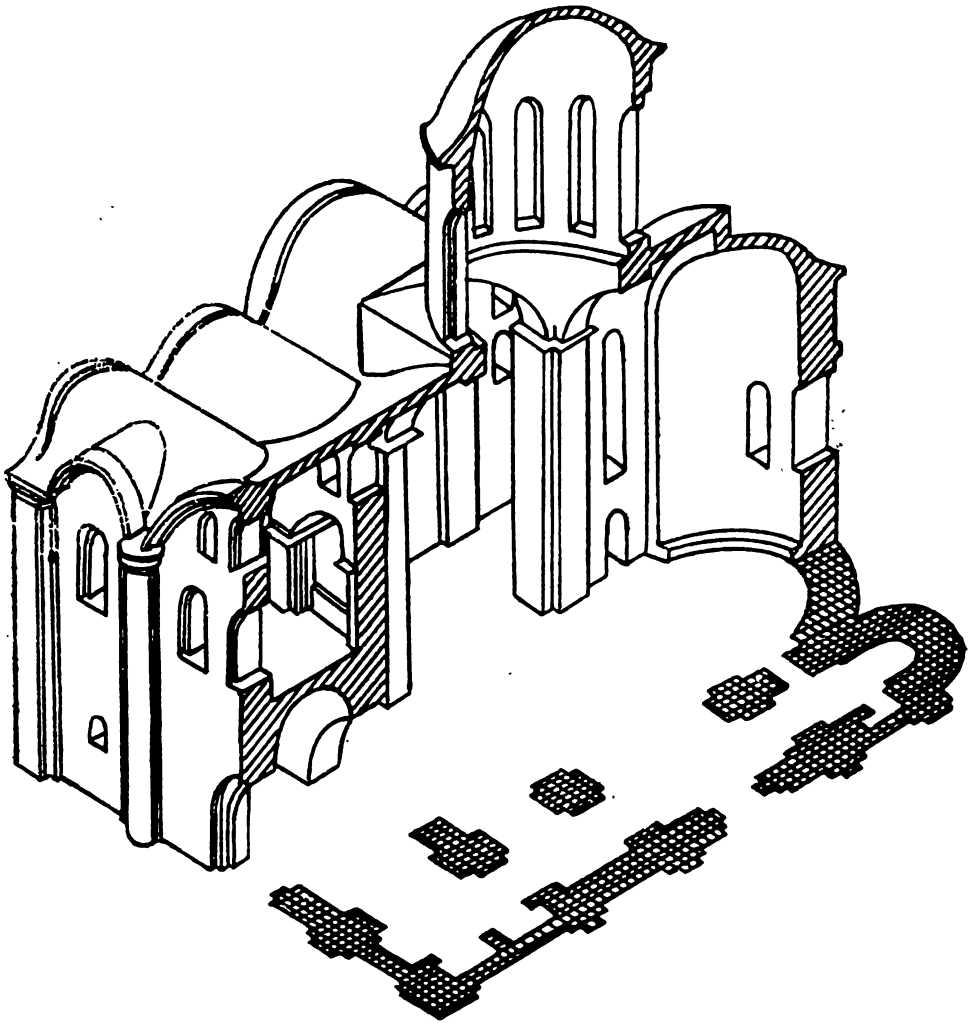

Рис. 42. Церква Кирилівського монастиря (аксонометрія Ю. С. Асєєва).

Перед початком будівництва Кирилівської церкви по всій площі майбутньої споруди викопано котлован на глибину до 40 см [Холостенко, 1960, с. 5]. В ньому вирили рови стрічкових фундаментів, що зв'язували стіни та стовпи по поздовжніх і поперечних вісях. Привертає увагу незвично глибока закладка фундаментів. Під зовнішні стіни його закладено на глибину до 2,35 м, під внутрішні стовпи будівлі — до 1,8—1,9 м від стародавнього рівня ґрунту. Жоден київський храм (крім церкви Пирогощі на Подолі) не має такої глибини закладки фундаменту. Певно, будівельники зробили це навмисно, знаючи, що безпосередньо під церквою проходили печерні лабіринти, час появи яких не з'ясовано. Побоюючись майбутньої деформації споруди (що відбулося через 800 років), зодчі посилили фундаменти за рахунок глибини їх закладки. Нижню частину їх зведено з бутового каміння на вапняково-цем'янковому розчині. Верхню частину фундаменту зовнішніх стін виведено п'ятьма-шістьма рядами плінфи, а внутрішню — трьома рядами плінфи на вапняково-цем'ян-

Рис. 43. Кирилівська церква. Інтер'єр. Хори.

ковому розчині. Центральна апсида мала фундамент глибиною 1,9 м, а під бокові апсиди його закладено на глибину 1,5 м. Ширина фундаментів перевищувала товщину стін, створюючи з обох боків обріз шириною 40 см, на який з зовнішнього боку спирались напівколони та пілястри.

Стіни церкви вимуровані з плінфи рівношаровою кладкою на досить товстому (до 4 см) шарі вапняково-цементного розчину. Розчин міцний, він має тимчасовий опір стисненню 40 кг/см^2 , в той час як плінфа має 113 кг/см^2

[Холостенко, 1960, с. 8]. Регулярною кладкою в одну цеглину вимуровані лише зовнішні поверхні стіни, всередині вони бутувались цілою або битою цеглою і заливались вапняково-цем'янковим розчином.

Товщина північної стіни 1,96—1,98 м, а південної та західної — 1,72—1,76 м. Для мурування стін і склепінь використовувалась прямокутна цегла, що нараховувала понад 10 різних форматів. Для зведення апсид, напівколон та інших архітектурних деталей використовувалась трапецієподібна, трикутна і напівкругла плінфа. В якості аркатурних фризів використовувався спеціальний набір лекальної цегли.

Для характеристики ходу будівельних робіт цікавими є круглі та прямокутні отвори на поверхні зовнішньої стіни, розміщені горизонтальними рядами. Це залишки «нальців» риштувань, що випускались по обидва боки стіни під час її мурування. Випуски колод після закінчення будівельних робіт зрізали, залишаючи кінці в кладці.

Тривалий час не з'ясовувалося питання щодо характеру опорядження поверхні зовнішніх стін храму. Дослідженнями останніх років встановлено, що площини стін мали фактуру цегляної рівношарової кладки підкресленої акуратною підрізкою швів. Лише косяки вікон та порталів оштукатурено й розписано в техніці фрески. На південному порталі добре збереглося фрескове зображення рослинного орнаменту, а в тимпані — фігура якогось святого [Мовчан, 1981, с. 228].

У 1965—1966 рр. в Кирилівській церкві підлогу заглиблено до її первісного рівня, що дало можливість відновити пропорції храму XII ст. і відкрити частину стародавніх розписів стін. Рівень давньої підлоги знаходився на 60 см нижче існуючої з XIX ст. до 1965 р. дерев'яної підлоги.

В центральній апсиді розкопками виявлено залишки престолу XII ст. Його викладено з плінфи на вапняково-цем'янковому розчині прямокутної форми. Під стіною вівтарного півкола знаходилась лава синтрона. Вона складалась із сходинки й сидіння, вкритого шиферними плитами, про що свідчать численні фрагменти. Центральне місце синтрона підкреслене невеликим майданчиком, що виступав на одному рівні із сходинкою [Там же, 1981, с. 228].

У південній апсиді, в товщі її південної стіни, на висоті 3 м розташовано невелике приміщення. З нього всередину храму виходить проріз дверей. Від нього в стіні до протилежного південно-східного пілону в давнину був

перекинутий дерев'яний майданчик, про що свідчать сліди (пази від колод) на згаданому стовпі храму.

На початку 50-х років М. В. Холостенко відкрив у південно-західній частині храму залишки стіни, що здіймалася над рівнем стародавньої підлоги на 20 см. В давнину стіна з'єднувала південно-західний пілон з південною стіною. В товщі стіни (1,3 м) простежено напівциркулярну апсиду. В шарі будівельних залишків знайдено трапецієвидні цеглини, що використовувались для кладки апсиди, а також шматки прямокутної плінфи. На східному боці розібраної стіни збереглась стародавня штукатурка з фресковим живописом. Те, що згадану стіну змуровано одночасно з кладкою собору, свідчить збита плінфа, укладена в перев'язку з південною стіною і південно-західним пілоном. На думку автора досліджень, тут в давнину знаходилась хрещальня [Холостенко, 1960, с. 10].

Дуже цікава первісна підлога Кирилівської церкви. Практично основним завданням розкопок 1965—1966 рр. було з'ясування рівня та вигляду стародавньої підлоги. Під час розкопок знято нашарування пізніших підлог і по всій площі храму встановлено рівень стародавньої підлоги. В попередніх дослідженнях М. В. Холостенка загальна картина реконструкції підлоги дана неточно [1960, с. 9]. Одержані останніми дослідженнями матеріали дають інше уявлення про підлогу Кирилівської церкви. На добре ущільненій глині впереміжку з будівельними залишками по всій площі храму укладалися шиферні плити. Підлога у всіх частинах споруди розміщувалася на одному рівні. Знахідки в підкупольному просторі шиферних плит з вирізаними у вигляді смуг геометричними фігурами і численними шматочками смальти для підлоги дозволяють висловити припущення, що в центральній частині храму був мозаїчний амфалій. Темно-рожевий колір шиферних плит в поєднанні з мозаїчними вставками утворювали чудовий геометричний килим підлоги підкупольного простору. В центральній і бокових апсидах його також викладено з шиферних плит, але без мозаїчної інкрустації.

Виявлені ранішими дослідженнями полив'яні керамічні плитки зеленого кольору в центральній апсиді та виступка підлоги великоформатною цеглою в бокових апсидах необхідно віднести до XVII ст. Підлогу бокових нефів та інших частин споруди викладено гладкими шиферними плитами [Мовчан, 1981, с. 229—230].

Розкопками 1949—1954 рр. встановлено наявність прибудов до південного, північного і західного фасадів

храму. За свідченнями дослідника вони вимуровані впри- тул до стін будівлі [Холостенко, 1960, с. 11]. За розмі- рами і фактурою цегла прибудови тотожня цеглі основної частини собору. Приміщення зведені або одночасно з хра- мом, або згодом — після закінчення будівництва. Це легкі прибудови, що, можливо, мали вигляд закритих папертів з каплицями і галереями, які оточували храм з трьох боків.

Для характеристики Кирилівської церкви важливу роль мають графіті, виявлені і опубліковані С. О. Висо- цьким [1985, с. 85—101]. Основну цінність являють со- бою два написи, що мають відношення до ходу будівни- цтва і розпису храму. Один з написів виявлено під час реставраційних робіт у 1965 р. в барабані головного ку- пола, у віконному прорізі над південно-західним парусом. Графіті читається: «Пойдет на высекание». На думку С. О. Висоцького, напис зроблено майстром, який керував будівництвом. Появу напису дослідник пояснює нібито вказівкою зодчого майстра, які помилково звели частину барабана купола, що не вписувався в підбарабанний квад- рат. Згідно цієї вказівки будівельники повинні були розіб- рати, «отсечь», уже зведену стіну барабана [Высоцкий, 1985, с. 86]. Але цього не сталося. Можливо, розпоряджен- ня майстра, що містилось в написі, не мало до цієї ситуа- ції ніякого відношення. Зведення барабана купола в Ки- рилівській церкві на незвичному підбарабанному прямо- кутнику, витягнутому по вісі північ-південь, є не помил- кою будівельників, а винятково вдалою задумкою зодчого. Подібна манера розміщення барабана надавала просторо- вому рішенню інтер'єра споруди неповторний вигляд. По- трапляючи з напівтемного нартексу до центрального, за- литого світлом, ядра храму, відвідувач сприймає відразу не лише центральну апсиду, а й підкупольний простір, ваближений до нього ілюзорною поперечною розтягну- тістю підбарабанного кільця. Ймовірно, графіті, що збе- реглося в барабані купола, необхідно трактувати інакше.

Значний інтерес становить напис, відкритий в півден- но-західній частині храму, по лінії перемички, що відо- кремлювала хрещальню, на південній пілястрі над шифер- ним карнизом, під фресковим зображенням невідомого святого. Графіті продряпано на штукатурці XII ст., мабуть, в риштувань. На думку С. О. Висоцького, його слід розгля- дати, як вказівку майстру-фрескісту, яку композицію слід зобразити на цьому місці й далі вказані її розміри «пол- третья», тобто, напевно, у 2,5 ліктя висотою [Высоцкий, 1985, с. 96]. Ми вважаємо цілком слушним подібне трак-

тування напису. Під час реставрації настінного розпису в Кирилівській церкві вдалося з'ясувати, що в її оздобленні брало участь шість художників (можливо, бригад). Зрозуміло, що керував розписами в храмі ведучий художник, до функцій якого входило розміщення композицій та окремих фігур на ділянках стін, а також визначення їх розмірів. Ймовірно, саме цей напис і був результатом його роботи.

Виявлені в Кирилівській церкві два будівельні написи важливі насамперед тому, що вони вказують хто її будував. Обидва графіті зроблено давньоруською, а не грецькою мовою, так само як зробив і художник Григорій у Софійському соборі [Высоцкий, 1985, с. 101]. Немає сумніву щодо етнічної належності майстрів, які лишили графіті. Вони відносились до місцевої архітектурної і живописної школи, що функціонувала в середині XII ст. в Київській Русі.

Великі монастирі, що виникли на міській околиці у XI—XII ст., насамперед були релігійними центрами. Ведуча роль серед них належала Печерському монастирю. Виконуючи замовлення давньоруських феодалів, вони отримували багаті дари від князів та боярства, в тому числі й земельні володіння. Великі земельні угіддя, пасовиська, ліси, села і слободи, якими володіли монастирі, дозволяли монастирським общинам займати помітне місце в структурі економіки Києва. Одержуваний в господарствах монастирів додатковий продукт потрапляв у місто і суттєво збільшував його економічний потенціал. Монастирські ремісничі майстерні виготовляли продукцію, що призначалася не лише для внутрішнього споживання, а й ринку. У більшості випадків вироби реалізовувалися в стінах монастирів серед численних прихожан. Виготовлення предметів культу, чернечого одягу, свічок тощо стало привілеєм виключно монастирських ремісників.

Розділ 4 ОКОЛЬНІ РАЙОНИ В СИСТЕМІ ОБОРОНИ КИЄВА

За топографічними умовами Київ займає особливе місце серед населених пунктів Подніпров'я. В районі міста правий берег ріки різко здіймається, утворюючи високе плато. Київське узвишшя з усіх боків обмежене природними порешкодами. Зі сходу місто захищене широким водним рубежем з важко доступним стрімким берегом Дніпра, що здіймається над рівнем ріки на 80—100 м. Природний кордон з боку поля — р. Либідь, що, протікаючи з північного заходу на південний схід, впадала у Дніпро, на південній околиці міста. Не стільки повноводність річки, хоча її старе русло розташовувалося на 3—4 м глибше сучасної поверхні [Толочко, 1983, с. 90], являла серйозну природну перешкоду, скільки її низькі заболочені береги надійно прикривали місто від раптового нападу. Саме вздовж берегів Либеді у Х—ХІІІ ст. існувало кілька сіл, згаданих у літопису. Ці населені пункти, крім звичайного свого життя, повинні були виконувати функцію своєрідних застав першої лінії оборони.

З північного заходу місто прикривав глибокий каньйон річки Сирець. Ця невелика річка текла з західної околиці на північний схід і впадала до р. Почайної. Саме вздовж цих річок у другій половині Х ст. виникло ряд укріплених пунктів, що відігравали роль форпостів на ближніх підступах до Києва. Розташування цих населених пунктів для оборони здається мало придатним з точки зору топографічних умов. Всі вони, за винятком селища, відкритого в районі станції метро «Жовтнева», розміщувалися на невисокій надзаплавній терасі, де місцевість несприятлива для будівництва фортифікаційних споруд. Розглядаючи оборонні споруди інших територій Давньої Русі, П. О. Раппопорт зазначав, що у ХІ ст. там також будували укріплення, що не залежали від захисних властивостей рельєфу місцевості, а навколо значних поселень іноді виникали неукріплені посади, замиські двори і монастирі, які

свідчили про відносне привілля та безпеку життя [1964, с. 24].

Київські приміські села цього привілля не відчували. Не маючи значних оборонних споруд, вони служили місцем, де розташовувалися невеликі гарнізони, які першими зустрічали ворога. А. М. Кирпичников відзначає, що деякий час у Київській Русі битви за міста взагалі мали другорядне значення, оскільки панував польовий бій, де досягалися найбільш серйозні військові результати [1976, с. 51]. З усіх відзначених джерелами боїв домонгольської Русі тільки 1/5 частина їх велася за міста. Лише через нестачу сил один з противників «запирався» в місті і був приречений на пасивну оборону [Там же, 1976, с. 51]. «Сидіння» у фортеці сковувало тих, що оборонялися, позбавляло маневреності, і врешті-решт призводило до втрати ініціативи. Ті, що сховалися за стінами укріплень, як правило, випрошували собі почесний мир, сподіваючись на зміну обставин, пускали в хід дипломатичні прийоми, шукали нових союзників.

Однією з головних функцій приміських сіл з невеликими гарнізонами було упередження раптового нападу степових кочовиків, або дружин чергового претендента на київський великокнязівський стіл. Такі напади нерідко фіксує літопис. Про раптовість нападу на Київ красномовно розповідає літописна стаття 1096 р. «...прииде второе Боняк безбожныи шелудивыи, отаи хыщник к Киеву внезапу и мало в город не вогнаша половци» [ПСРЛ, т. 2, стб. 222]. Тоді кочовики пограбували і спалили південну околицю міста.

Є писемні свідчення про жорстокі битви на Либеді. У 1136 р. тут війська чернігівського князя Всеволода Ольговича були зустрінуті дружиною великого київського князя Ярополка Володимировича і потерпіли поразку. 1151 р. тут відбулася кривава битва за великокнязівський стіл між Ізяславом Мстиславичем і його постійним суперником Юрієм Долгоруким. Літопис пише, що «Ізяслав не дохяша в город стаа товары перед Золотыми воротаы у Языны» [ПСРЛ, т. 2, стб. 427]. Язина, мабуть, теж було либідьським селом, розташованим десь у районі сучасного велотрека по вул. Леніна, де виявлено окремі знахідки давньоруського часу.

Щодо печальної участі окольних сіл можна судити з літописного повідомлення про події 1151 р. «И велику пакость створиша оно ратнии а оно свое и монастыри оторгоша и села пожгоша и огороды вси посекоша» [Там же, стб. 428]. Можливо, села либідьсько-сирецького оборон-

ного рубежу підлягали спустошенням неодноразово, але вони відроджувалися знову, оскільки їх існування обумовлювалось життєвими інтересами Києва. Археологічні розкопки, проведені на вул. Червоноармійській, 57 і біля станції метро «Жовтнева», показали, що тут безперервно існували населені пункти з X — до середини XIII ст.

Крім Язини на Либеді розташовувалося село Предславине, де наприкінці X ст. Володимир Святославич поселив свою дружину Рогнеду. Без сумніву, це село в наступні часи виконувало роль застави, хоча писемні джерела про це не повідомляють.

На либідьській ділянці недалеко від міських валів з заходу знаходилося село Шеллове. На думку П. П. Толочка, його, найвірогідніше, слід шукати на Сухій Либеді, де, згідно літопису, існувало Надове озеро [1983, с. 90]. З літописних повідомлень витікає, що село Шеллове, найімовірніше, було пунктом, що прикривав західні підступи до Києва. В літописній оповідці 1161 р. про боротьбу князів Ростислава Мстиславича і Ізяслава Давидовича за Київ говориться, що, приготувавши війська до битви, Ростислав «стояше у Шелловее сельца под борком» [ПСРЛ, т. 2, стб. 512]. На точне місцезнаходження цього села писемні джерела не вказують, але археологічні дослідження останніх років наближають нас до його локалізації. Можливо, саме з ним слід пов'язувати давньоруське поселення, виявлене у верхній течії Либеді, в районі сучасної залізничної станції «Караваєві дачі».

Під час будівельних робіт тут виявлено залишки давньоруського житла з глинобитною піччю. В житлі та навколо нього зібрано значну кількість кераміки XI—XII ст., шиферні прясла, бронзовий хрестик XI—XII ст., кістки тварин тощо [Толочко, 1965, с. 15]. Звернемо увагу на топографічні умови цих знахідок. Вони виявлені на невисокій терасі правого берега Либеді в 300 м від її заплави. Саме тут в Либідь впадає Шулявський струмок, утворюючи мис, з трьох боків захищений природною водною перешкодою, де й розташовувалося давньоруське поселення. У XVII—XVIII ст. на місці цього окольного району давнього Києва знаходилися володіння Софійського монастиря з землями, пасовиськами, будівлями і кількома водяними млинами на Либеді. Цей район звався Шулявкою, назву якого, ймовірно, трансформовано з давньоруського Шеллове.

Продовженням либідьсько-сирецької лінії є поселення, розташоване на р. Сирець на території сучасного парку біля станції метро «Жовтнева». Його дослідження вносить

Рис. 44. Парк біля станції метро «Берестейська». Вигляд місцевості, де знаходилось укріплене селище X—XIII ст.

суттєві доповнення в знання історичної топографії західної околиці стародавнього Києва.

Цей пункт знаходився приблизно в 8 км від історичного ядра давнього Києва і займав край виступу так званого Лук'янівського плато, що з заходу відрізане досить глибокою стрімкою долиною р. Сирець, що тягнеться до оболонської заплави. Сирецька долина разом з Бабиним Яром була хорошою природною перешкодою на західних підступах до міста. Саме тут на ключових позиціях стояли загороджувальні пункти, що відігравали значну роль в обороні Києва.

Назване поселення своєю топографією і наявністю оборонних споруд різниться від сіл либідьської ділянки й відноситься до укріплених пунктів. Воно займає мис площею 3,5 га, утворений з північного сходу півночі глибоким яром, а з південного заходу стрімкою та глибокою долиною р. Сирець. Перепад місцевості, особливо його західна частина, сягає 30 м. Захисні властивості рельєфу доповнювалися штучними оборонними спорудами. В західній частині городища збереглися незначні залишки валу, ширина підосви якого складала 7, а висота — 1,5 м. Вал насипано з піщаного суглинку, помітні сліди підсипок. Техніку спорудження валу простежити не вдалося. З'ясовано, що він мав якісь дерев'яні конструкції, куди наси-

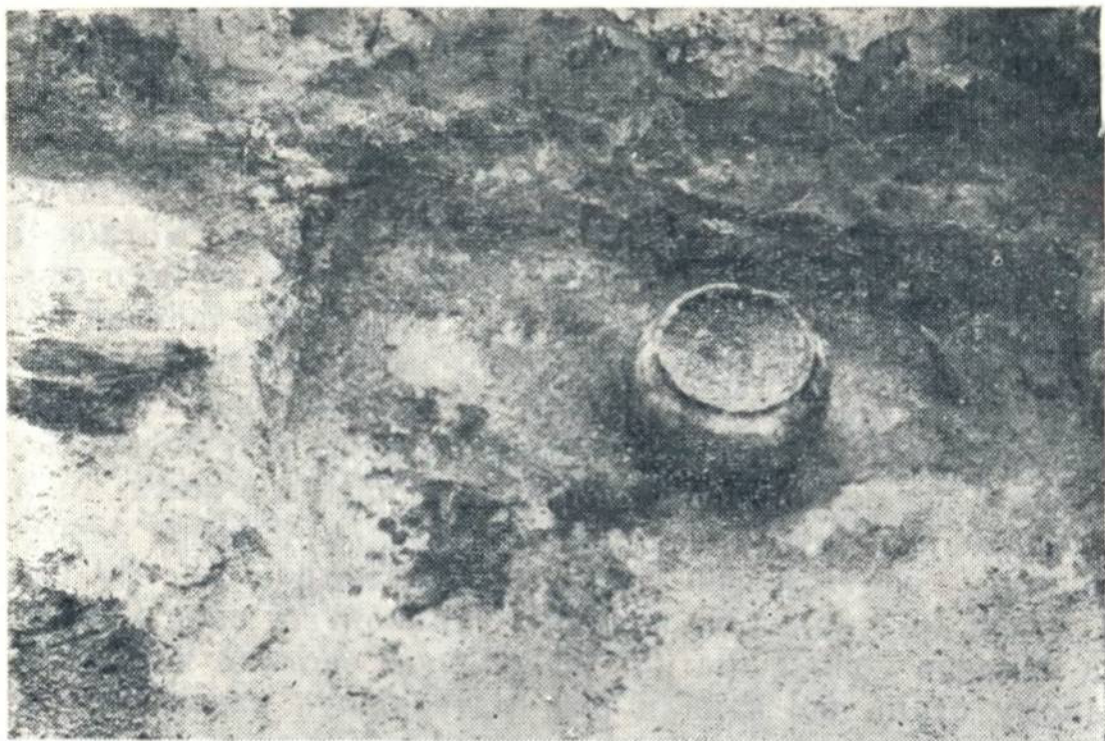

Рис. 45. Парк біля станції метро «Берестейська». Залишки давньо-
руського житла.

пався пісок. З них зводилася оборонна стіна. Південна частина мису переходила в рівне плато. Про характер оборонних споруд цієї частини поселення можна лише здогадуватись, оскільки культурний шар повністю знищено будівництвом метрополітену та дороги. Ймовірно, це був невисокий вал з частоколом. Зводити потужніші укріплення не було необхідності, оскільки глибока та стрімка долина Сирця простягалася у південному напрямку, надійно прикриваючи плато з заходу.

Недалеко від залишків валу, в північно-західній частині поселення розташовувався в'їзд: залишилася неглибока балка, що спускається з городища у долину р. Сирець. Це єдине місце, по якому можна піднятися на мис не лише пішки, а й гужовим транспортом.

Про загальне планування забудованої частини поселення говорити важко. Шурфівка місцевості показала, що археологічний матеріал давньоруського часу знаходиться практично по всій площі мису. Культурний шар у багатьох місцях зруйновано будівництвом споруд, підземних комунікацій, посадкою фруктових дерев, переплануванням місцевості. Північно-східна частина мису найменш зруйнована, що дало змогу відновити характер його забудови. Одночасно існуючі житла розташовувались досить щільно, в середньому 5—6 м одне від одного.

Вздовж яру (в 5—10 м від його схилів) будівельними роботами виявлено залишки чотирьох жител давньоруського часу. Одне з них з заглибленим підклітом, досліджено повністю.

Конструкція житлових будівель однакова. Спочатку під будівлю копався досить великих розмірів котлован глибиною 75—80 см від старої денної поверхні, його розміри в одному із жител 3,8×5,4 м. Заглиблена частина будівлі служила підклітом, над яким зводилось житло з колод значно більшої площі, ніж заглиблена частина. Про зрубний характер будівель свідчить велика кількість перегорілого дерева, що провалилось в підкліт, а в житлі № 3 відкрито кут зрубу, складеного в «обло», з добре збереженими обвугленими колодами діаметром 18—20 см. У житлі № 2 виявлено залишки глинобитної печі. Глиняна обмазка лежала на дні заглибленої частини в зруйнованому стані, що зайвий раз підтверджує наземний характер будівлі, під якої впала зверху після того, як житло згоріло. Аналогічну піч виявлено і в житлі № 3. Знахідки, виявлені в заглиблених частинах будівель, типові для рядових жител XI ст. Це кераміка, шиферні прясла, фрагменти скляних браслетів, залізні ножі тощо. У житлі № 3 в обвугленій колоді знайдено вбитий залізний гак, на якому висіло відро (збереглася металева дужка). За характером знахідок житла № 2—4 датуються XI ст., а житло № 1, що знаходилося на незначній відстані на південь від них, необхідно датувати XII ст.

Господарські будівлі на садибах не зафіксовано можливо тому, що вони не мали заглибленої частини. Дерево не збереглося, а ототожнювати скупчення деревного вугілля в культурному шарі із залишками господарських споруд немає підстав.

Стаціонарні розкопки, по суті першого дослідження на міській околиці Києва поселення, дозволили виявити характер будівель. Залишки конструкцій засвідчили, що це були наземні зрубні житла із заглибленим господарським приміщенням.

Розподілення культурного шару на поселенні дає можливість прослідкувати етапи існування цього оборонного пункту. Тут знайдено кераміку X—XII ст., металеві вироби, головним чином залізні: ножі, наконечники стріл, втульчасте навершя до списа, різноманітні побутові речі. Судячи за характером знахідок, життя на цьому селищі продовжувалось безперервно не менше двох століть. Розкопки західної частини мису показали, що саме тут наприкінці X ст. розпочалося заселення, а пізніше воно по-

ширилося у південно-східному напрямку, де кераміка X ст. практично відсутня.

Дослідження північно-східної ділянки мису дали уявлення про щільність забудови поселення. Звичайно, ця ділянка не може служити еталоном для всього городища, тим більше, що не вдалося повністю дослідити жодну садибу разом з житловими та господарськими будівлями. Однак, виходячи з наявності досить потужного (в середньому 50 см) культурного шару по всій площі мису, спробуємо провести хоча б приблизні демографічні розрахунки.

Використовуючи методику, розроблену П. П. Толочком для демографічних досліджень стародавнього Києва [1983, с. 187—188], можна з певною достовірністю визначити кількість населення, яке проживало на цьому західному форпості міста. Приймаючи за реальну цифру, що площа однієї садиби в окольних районах Києва, підтверджену нашими розкопками укріпленого поселення на території парку біля станції метро «Жовтнева», складає в середньому 300 м² або 0,03 га, можна вирахувати кількість садиб. Городище-селище займало площу не менше 3,5 га. Якщо взяти найнижчий коефіцієнт щільності житлової забудови, яка складає 60 % площі, то виходить, що в цьому приміському селищі існувало близько 70 садиб, де могло жити, за умов, що середня статистична сім'я стародавнього Києва складалася з шести осіб, близько 420 чоловік.

Мешканці цього населеного пункту повністю забезпечували себе сільськогосподарськими продуктами. Для цього були всі умови: поруч з городищем знаходились плодородні землі, сінокоси, пасовиська. Знайдені розкопками сільськогосподарські знаряддя підтверджують землеробсько-скотарську зайнятість населення. Однак головним заняттям все ж була охорона західної околиці міста, а також виконання функції своєрідної митниці на західному київському шляху.

Говорити про те, що тут жили лише дружинники, інакше кажучи воїни-професіонали, немає підстав. На городищі постійно проживали сім'ї, а в обов'язки дорослого населення (чоловіків) входив захист ближніх підступів до міста.

Ще один важливий для стародавнього Києва район вписується в півколо західного оборонного рубежу — літописний Дорогожич. Урочище розташоване в пониззі Бабиного Яру, що спускався у долину Дніпра. Саме тут Лук'янівське плато закінчувалося Кирилівськими висотами, що здіймалися над дніпровською заплавою.

Перша літописна згадка цієї місцевості, датована 980 р., пов'язана з військовими подіями. Володимир Святославич, претендуючи на київський стіл, «прииде... к Киеву с вои многими... и обрывся на Дорогожичи» [ПСРЛ, т. 2, стб. 64]. Дорогожичі п'ять разів згадуються в літопису і кожного разу вони пов'язані з підготовкою або наслідками бойових дій.

Тривалий час основним джерелом для визначення місця знаходження Дорогожичів були літописні статті 980, 1146, 1161, 1171 рр. Користуючись ними, дослідники історичної топографії стародавнього Києва приходили до суперечливих висновків. М. Ф. Берлинський розташовував це урочище у верхів'ях Либеді [1820, с. 182]. М. В. Закревський [1868, т. 2, с. 300] і Л. П. Добровольський [1914, с. 25—49] вважали, що Дорогожичі розташовувалися у верхів'ях Глибочиці, примикаючи до р. Сирець та Кирилівського монастиря. На думку М. І. Петрова, урочище лежить вниз по течії Дніпра від Кирилівського монастиря [1897, с. 277]. А. В. Прахов гадав, що до узвишшя, на якому стоїть Кирилівська церква, сходились північні шляхи, і саме тут він розміщує уроч. Дорогожичі [1883, с. 98].

У наш час цим питанням займався П. П. Толочко [1970, с. 151]. На його думку, північно-західні шляхи до Києва сходились між Лисою горою та Кирилівським монастирем. Як доказ дослідник наводить сталість традицій використання старих шляхів у пізньому середньовіччі. Вважаємо, що П. П. Толочко найближче підійшов до вирішення цього питання. Дійсно, аналіз літописних джерел показує, що в поняття Дорогожичі вкладався зміст не лише конкретно невеликої ділянки, а позначався район, що займав певну територію так званих Кирилівських висот і частину Дніпровської заплави.

Якщо розглянути сучасну топографію Кирилівських висот, то, мабуть, єдиним місцем, де в давнину можна було піднятися на плато запряженими кіньми, є долина сучасного Смородинського спуску. Його долина досить глибока, береги стрімкі. У випадку проходження по ній противника останній потрапляв ніби в пастку, захисники ж Києва знаходилися у вигіднішому стратегічному положенні [Мовчан, 1978, с. 106].

Місцезнаходження літописних Дорогожичів за останні роки підтверджено й зоною поширення давньоруського археологічного матеріалу, виявленого роботами Київської археологічної експедиції.

У 1978 р. під час будівництва житлового будинку по вул. Фрунзе, 99 виявлено кераміку XII ст., ковальський шпак і, можливо, залишки залізообробного горна. Цікаво, що ці матеріали зустрічаються не лише на схилах або верхній частині Кирилівських висот, а й на плоскій місцевості оболонської долини.

Пізніше заселено й мис, де стояв Кирилівський монастир. Хоча Дорогожичами, напевно, називалось конкретне урочище (вул. Фрунзе, 99), де починався підйом з дніпровської заплави на верхнє плато, але до цієї місцевості відносились також поселення на Кирилівських висотах і пункти, розташовані біля їх підніжжя — на північний схід від монастиря.

Дорогожичі були важливим стратегічним пунктом насамперед тому, що тут збирались в єдиний вузол всі шляхи, які вели до Києва з північного заходу по широкій дніпровській долині. Дорогожицька застава була єдиною перешкодою перед слабо укріпленим торгово-ремісничим посадом Києва — Подолом. Через те тут, виходячи з писемних джерел, неодноразово в жорстоких битвах вирішувалась доля Києва, де земля «бе кровію полита». Це й викликало неодноразове згадування Дорогожичів у давньоруських літописах.

Щоби дати історико-топографічну характеристику Кирилівського району, крім монастиря, Нового двору і літописних Дорогожичів, необхідно розглянути городище на Лисій горі та пов'язаний з ним великий могильник, розташований біля підніжжя Кирилівських висот.

На городищі збереглися сліди стародавнього земляного валу. У його підніжжя стояла давня кам'яна церква, руїни якої, за свідченням М. І. Петрова, знаходились на садибі купця Марра [1898, с. 37]. Вона відкрита К. А. Лохвицьким у 1835 р. над Іорданським струмком. Правда, автор цього відкриття ототожнював знайдені руїни з найдавнішим київським храмом св. Іллі, у якому в 954 р. присягала на вірність християнська частина дружини Ігоря. М. К. Каргер вважав, що в дійсності К. А. Лохвицьким, а вдруге у 1926 р. відкрито залишки якогось невідомого храму XI—XII ст. [1958, с. 38]. Церква, без сумніву, мала зв'язок з городищем на Лисій горі. Крім того, на Богословському кладовищі, розташованому на території давнього городища, у 1863 р. знайдено скарб арабських монет, датований IX—X ст.

Залишки укріплень, арабські монети, давньоруські поховання й житло [Максимов, Орлов, 1982, с. 63—72], фундаменти храму дають підстави думати про існування на

Лисій горі укріпленого поселення IX—X ст. П. П. Толочко висловив здогадку, що городище на Лисій горі можна ототожнювати з літописною Хоревцею [1983, с. 48].

Через погану вивченість городища на Лисій горі дата його спорудження і припинення функціонування досі не з'ясована.

Виходячи з топографічного положення городища на Лисій горі, деякі дослідники намагалися співставити його з київським Савматом, згаданим Константином Багрянородним [Булкин, Дубов, Лебедев, 1978, с. 13—14]. Вважаючи, що Савмат не слід ототожнювати зі Старокиївським городищем, автори називають князя Олега засновником особливого «міста» на Лисій горі, мотивуючи це надзвичайно важливим топографічним розташуванням городища. Помилковість цього припущення переконливо спростовано П. П. Толочком [1983, с. 48—50]. На жаль, спроба ототожнення Савмата з городищем на Лисій горі повторена Г. С. Лебедевим [1985, с. 240—241].

Незручне топографічне положення городища на Лисій горі, розміщеного у верхів'ях Почайни, у 2 км від її берега, мабуть, й спричинилося ранньому (X ст.) припиненню його існування.

До городища на Лисій горі прилягав великий могильник, що розкинувся вздовж першої і другої терас Кирилівського підвищення — сучасної вулиці Фрунзе. Його розкопки розпочалися в останній чверті XIX ст. і велися різними дослідниками. Частину матеріалу опубліковано, але значна його кількість розійшлася по різних колекціях.

Першу спробу класифікувати могильник на Кирилівських висотах розпочав В. В. Хвойка [1913, с. 53—57], а за ним М. К. Каргер [1958, с. 127—230]. Досліджені в різних місцях некрополя поховання мають досить широкий діапазон у датуванні (IX—XIII ст.). Крім того, вони різноманітні за обрядом захоронення та соціальною належністю.

У 70-х роках минулого століття недалеко від Іорданської церкви, в сидибі купця Марра, при плануванні ділянки під будівництво жетла виявлено кілька поховань у ґрунтових могилах. Можливо, раніше тут існували курганні насипи, знищені будівництвом XVII—XVIII ст. Одне поховання привернуло увагу багатством супроводжувального інвентаря. Влаштування могили не простежене. Очевидно, це поховання у зрубі. В могильній ямі крім людського кістяка, знайденого разом із кістяком коня, виявлено: великий гострий з обох боків меч, верхня частина залізного шолома (пишака), двоє залізних стрел.

мен, вісім залізних наконечників стріл, залізний наконечник списа, бронзова із срібною насічкою пряжка від пояса, залізна сокира [ЧИОНЛ, 1879, с. 252—253]. Поховання відноситься до типу дружинних з конем.

Ще одне поховання воїна з конем виявлене по вул. Фрунзе на території пивного заводу. При небіжчикові знайдено гострий з обох боків меч та кільцеву фібулу з довгою голкою високохудожньої роботи.

У 1965 р. на останці гори Юрковиця (тоді ще не знищеної кар'єром) розкопано ще одну ділянку цього могильника давньоруського часу. Досліджені 16 поховань виконані за звичайним для християнства обрядом. Поховальний інвентар датується другою половиною X ст., але це не виключає, що якась частина могильника продовжувала функціонувати і пізніше [Максимов, Орлов, 1982, с. 63—72].

В. В. Хвойкою частково розкопано велику курганну групу в садибі Зарембських (вул. Кирилівська, 71). Тут знаходився могильник, що складався з кількох сот ґрунтових могил, над якими в більшості випадків здійснювались невеликі насипи, що тягнулися до Кирилівського монастиря. В похованнях відмічено обряд інгумації. При небіжчиках знайдено срібні серги, намиста, прикрашені зерню, срібні браслети й скляний посуд [Хвойка, 1913, с. 53—54]. Поховання датуються IX—X ст.

В могильнику на Кирилівських висотах відкрито поховання за обрядом кремації. Значна їх кількість виявлена розкопками В. В. Хвойка в садибах № 59—61 по Кирилівській вулиці. Поховання являли собою старанно вирівняні вогнища, що складалися з шару обпаленої глини, перекритої попелом та вугіллям, серед яких лежали рештки перепалених людських кісток [1913, с. 57]. Інвентар нечислений. В тій самій садибі виявлено два поховання в посудинах без вогнищ [Хвойка, 1913, с. 57]. Подібне поховання відкрито на плато підвищення в садибі художника Світославського (вул. Кирилівська, 81).

Серед поховань виділяється братська могила, де наховувалось близько 2000 кістяків. Можливо в ній поховано мешканців північно-західної околиці, які загинули в битві з ордами Батия у 1240 р. [Толочко, 1983, с. 89].

В могильнику на Кирилівських висотах простежено одночасне існування двох різних поховальних обрядів, що є характерним не лише для рядових масових поховань, а й групи багатих поховань киевської знаті. Подібне трапляється й в інших некрополях Києва і Чернігова.

В районі Кирилівських висот знайдено два скарби. Один з них, заритий в землю в середині X ст., виявлено у 1863 р. на кладовищі Іорданської церкви. Скарб складався з 192 срібних куфічних монет, двох срібних платівчастих перснів з зав'язаними кінцями і круглою срібною підвіскою, вкритою зерню, та невеликого відрізка срібного дроту. Монети із скарбу датуються кінцем IX — першою половиною X ст. [Тизенгаузен, 1867, с. 138—139; Беляшевський, 1889, с. 21—24].

Незвичним за своїм складом є скарб, виявлений у 1845 р. в районі Кирилівської церкви. Тут знайдено близько 200 мідних східних монет, найдавнішу з яких карбовано в Бухарі за правління аббасидського халіфа Мансурі у 148 (765—766)р. Разом з стародавніми монетами в цьому ж скарбі знаходились гроші, також карбовані у Бухарі, але Менгу-кадном у 651 (1253—1254) р. [Савельєв, 1851, с. 69—70; Беляшевський, 1889, с. 10]. Монети із скарбу були завезені до Києва в середині XIII ст.

Як бачимо, північно-західна околиця Києва у IX—XII ст. відігравала важливу роль у житті міста. Знахідки куфічних монет засвідчують активні торгові зв'язки цього району з країнами арабського Сходу. Дружинні поховання в найбільшому некрополі на схилах Кирилівських висот підтверджують важливість цього району в захисті Києва від ворогів. Крім того, мешканці околиці займалися звичною для рядових киян того часу справою: скотарством, хліборобством, рибальством, ремеслами.

Виникнення цих поселень за писемними та археологічними даними слід датувати початком IX ст., а припинення їх існування — 1240 р. Після погрому Києва монголо-татарами жоден з пунктів либідсько-сирецької оборонної лінії не відродився, про що свідчить відсутність археологічного матеріалу пізньосередньовічного часу на їх територіях.

Роль либідсько-сирецького оборонного рубежу в X—XIII ст. в захисті Києва безсумнівна. Саме тут неодноразово вирішувалась доля Києва, а точніше його великокнязівського стола. Цікаво, що літопис жодного разу не згадує про битви киян на Дорогожичах, та і в інших літописних пунктах, з кочовиками. Усі літописні статті вказують на ці райони, як арену жорстоких битв між удільними князями в боротьбі за князівський стіл.

Найнебезпечнішим був південний напрямок, по якому до стін Києва нерідко підходили орди степових кочовиків. Південніше Видубицького монастиря починалась широка

дніпровська заплава, пройшовши яку, можна було раптово з'явитися на південній околиці (Видубицький і Печерський монастирі) і підійти безпосередньо до міських стін. Це змушувало укріплювати південну київську околицю, зводити тут значні оборонні споруди. Для їх будівництва підбирався рельєф місцевості, що мав природні захисні властивості. Прикладом може служити Красний двір, який виник у 70-х роках XI ст. в районі Видубицького монастиря. Ця заміська резиденція-фортеця панувала над вузькою смугою заплави, що проходила між Дніпром і стрімким правим берегом.

Про значну роль Печерського монастиря в обороні південної околиці свідчить кам'яний мур, зведений навколс обителі у XII ст. Це другий випадок зведення подібних фортифікаційних споруд у Південній Русі після появи кам'яного оборонного комплексу в Переяславі [Кирпичников, 1976, с. 52].

Однак найважливіша роль у захисті Києва з півдня відводилась Китаївській фортеці.

КИТАЇВ — ПІВДЕННИЙ ФОРПОСТ СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА

На південній околиці Києва, недалеко від колишнього селища Корчувате, розташоване давньоруське городище, відоме під назвою Китаївського. Поруч з ним розміщені селище-посад, курганний могильник та печерний лабіринт, що складають єдиний археологічний комплекс.

Ця пам'ятка привернула увагу дослідників ще наприкінці минулого століття, але вивчалася вона нерівнозначно.

Китаївський археологічний комплекс знаходиться у 12 км південніше Старокиївської гори на високому правому березі Дніпра, по краю надзаплавної тераси якого проходив, найвірогідніше, давній шлях від Києва на південь. Немає сумніву в тому, що городище було одним з важливих оборонних пунктів, які захищали підступи до Києва. Система його фортифікації значною мірою відповідає топографічним умовам. Природна стрімкість схилів, панівне положення узвишшя над оточуючою територією, а також штучні укріплення робили його неприступною фортецею. Планування Китаївського городища досить своєрідне і відноситься до так званих складних городищ.

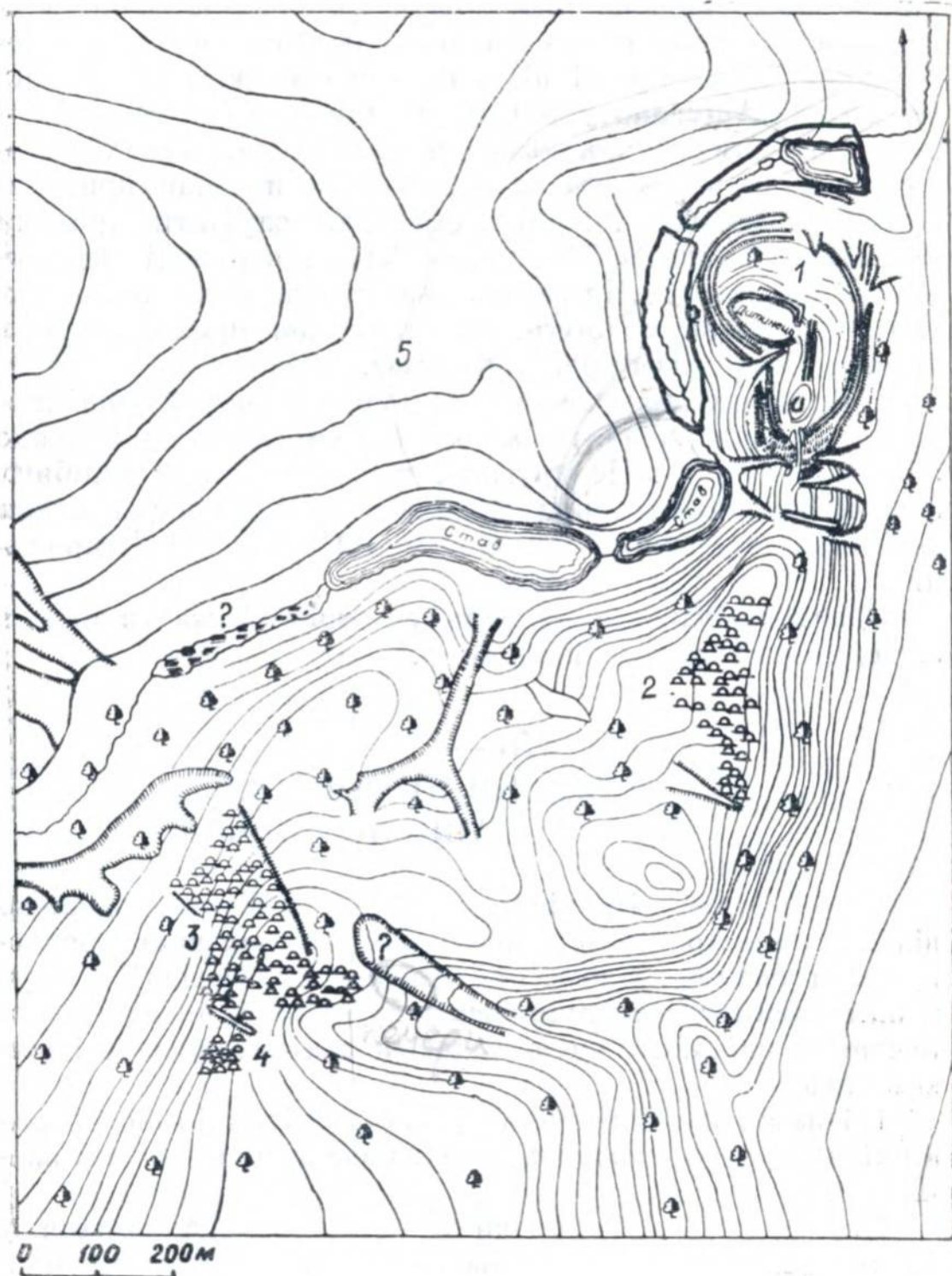

Рис. 46. План Китаївського археологічного комплексу:

1 — городище; 2 — перша курганна група; 3 — друга курганна група; 4 — третя курганна група; 5 — селище.

оскільки його територія розчленована балками, ярами, штучними валами та ровами на п'ять укріплених майданчиків.

Перша частина (0,27 га) займає південно-західну частину підвищеного майданчика на вершині мису й відокремлена валом та ровом від аналогічної за розміром (0,29 га) другої частини, що примикала до неї з півдня. По

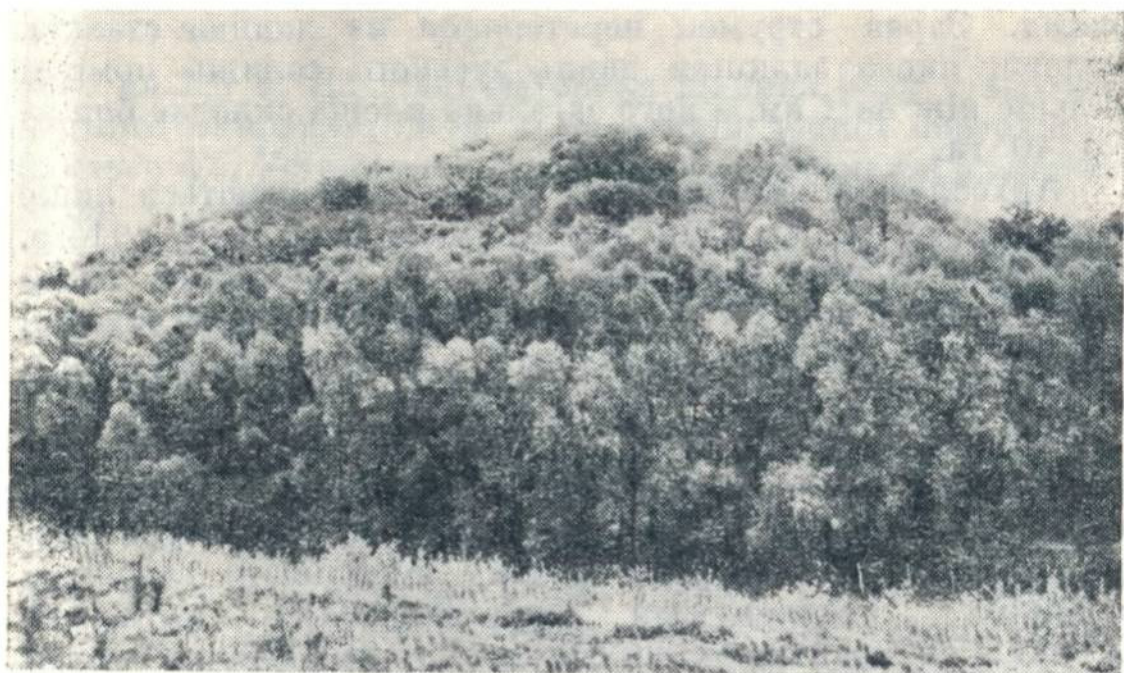

Рис. 47. Китаївське городище. Сучасний вигляд.

краях першого укріплення збереглися залишки невеликого валу, а схили мису мають сліди ескарпування. Друга частина городища захищена з напільного південного боку широким і високим валом, насипаним на місці природного підвищення. По його східному краю простежуються залишки невеликого насипу. Обидві частини оточено досить могутнім валом, що проходить нижче, по краю миса, та включає до складу городища третю, південно-східну частину площею 1,5 га. Ця ділянка городища, як показали дослідження 1947 р., була спланована десь у XVI—XVII ст. Вал навколо неї місцями зрізаний, культурний шар відсутній [Лінка, 1952, с. 30]. Не виключено, що переплавування місцевості могло відбутися під час будівництва тут каплиці, спорудженої на початку XX ст. До наших днів вона не збереглася.

Всі три частини городища у межах зовнішнього валу відокремлені від вузької частини мису природним балкоподібним глибоким яром, за яким розміщені ще дві невеликі укріплені частини — четверта (0,05 га) і п'ята (0,11 га). Кожна з них відокремлена з напільного боку могутнім валом і ровом.

В'їзд на городище знаходився з північного боку, де й зараз добре простежується западина, по котрій проходив шлях. З напільного (південного) боку доступ на городище був неможливий, цьому заважали глибокі природні яри.

Біля підніжжя городища на протилежному лівому березі струмка, що впадає у Дніпро, розташоване селище-

посад. Зараз струмок перетворено на ланцюг ставків, вздовж якого залишки давньоруського селища помітні більше ніж на 1 км, а його загальна площа складає близько 40 га.

Археологічні дослідження посаду здійснюються лише останнім часом. На плані Китаївського комплексу 1914 р. територія селища позначена як сліди могильника. Тільки в 60—70-х роках тут було закладено розвідкові шурфи, що дали можливість визначити наявність культурного шару давньоруського часу [Кубишев, 1964, с. 43—55; Мовчан, Степаненко, 1976, с. 108—118]. Встановлено, що на значній площі селища-посаду товщина культурного шару сягає близько 50 см. У деяких місцях культурні шари виходять на поверхню і тому перемішані глибокою оранкою. Розчленувати стратиграфічно матеріали X—XIII ст. практично неможливо. Стратиграфічно чистий матеріал давньоруського часу зберігся у заглиблених частинах жител та господарських ямах. Перше житло на селищі виявлено у 1947 р. у зрізі біля дороги по вулиці Китаївській. Залишки заглибленої на 1,2 м від сучасної поверхні частини будівлі з глинобитною долівкою дали кераміку X—XI ст. [Лінка, 1952, с. 50].

У 1987—1988 рр. киево-окольний загін Київської експедиції у зв'язку з будівельними роботами в районі колишнього монастиря провів на селищі значні археологічні дослідження. Розкопки вперше дали важливий фактичний матеріал для з'ясування характеру масової забудови селища-посаду та визначення етапів його розвитку.

Розкопками та розвідками встановлено найраніший період виникнення та існування Китаївського поселення. В південно-західній його частині на площі близько 8 га зустрічається ліпна кераміка червоного кольору з домішками у тісті значної кількості великого піску, що датується VIII—IX ст. Обмежена територія дослідження, на жаль, не дала змоги зв'язати цей матеріал з археологічними об'єктами того періоду.

Другий етап дальшого розвитку селища необхідно пов'язувати з виникненням тут десь у середині X ст. цитаделі, залишки оборонних споруд якої виявлено розкопками.

На дорозі, між північною заокругленою частиною будівлі трапезної та одноповерховою спорудою, під час прокладення траншеї каналізації виявлено рів давньоруського часу. В розрізі він мав обриси трикутника, вертикально врізаного вершиною в лес. Дно рову містилося на глибині 4 м від сучасної поверхні, а в самому лесі його врі-

зано на 2,8 м. На рівні материка ширина рову у верхній частині становила 3,6 м, а на давній денній поверхні — близько 4,5. У темному гумусованому заповненні знайдено лише кераміку X — початку XI ст.

Однорідність матеріалу засвідчує, що саме на початку XI ст. рів втратив свої оборонні функції і був засипаний. Щось певне сказати про вал, що, безперечно, складав комплекс з ровом, немає ніяких даних. У XI ст. його, певно, ліквідовано, а насип використано для засипки рову. Матеріал, зустрінутий у заповненні, підтверджує короткочасність існування цієї фортифікаційної споруди. У засипці рову зібрано силікатний шлак, в одному з фрагментів якого — вкипівша стінка тигля. Серед матеріалу є значна кількість гончарних горщиків, товстостінних амфор, уламки корчаги з прямим вінцем, внутрішній край якого дещо загострений та нахилений всередину посудини. Крім гончарної кераміки трапляються фрагменти ліпного посуду червоного кольору, шерехатої поверхні з домішками у тісті крупного піску. В заповненні також виявлено фрагменти шиферних прясел (XI ст.), значну кількість обрізків тонких бронзових платівок, дротинок, уламків намистини бірюзово-блакитного кольору, гральні кістки, а також значну кількість кісток тварин та риб.

Під час прокладання траншеї, що розташовувалася в 50 м південніше, виявлено ще одну ділянку рову. Його конфігурація, характер заповнення свідчить, що це є залишки однієї й тієї ж споруди.

У зв'язку з дослідженням рову став зрозумілим виявлений будівельниками у 1987 р. об'єкт, що раніше трактувався, як великих розмірів яма господарського призначення. Саме вона лягає на трасу давньоруського рову і, безперечно, є частиною фортифікаційної споруди. Таким чином, рів, що простежено у трьох місцях протягом близько 50 м, існував на Китаївському селищі в X — початку XI ст. Його напрямок показує, що оборонна споруда відокремлювала невелику площу (близько 1,5 га) мису, утвореного вигином струмка. Необхідність в існуванні цієї укріпленої частини поселення відпала після спорудження наприкінці X ст. могутніх валів та ровів. Територія колишньої фортеці увійшла до складу посаду Китаївського городища. Простежити характер забудови укріпленої частини селища не вдається, оскільки культурний шар тут практично знищено пізнішими будівлями Китаївського монастиря. Археологічні дослідження показали, що у X ст. його територія не обмежувалась укріпленою частиною, будівлі цього часу виявлено й поза межами цитаделі.

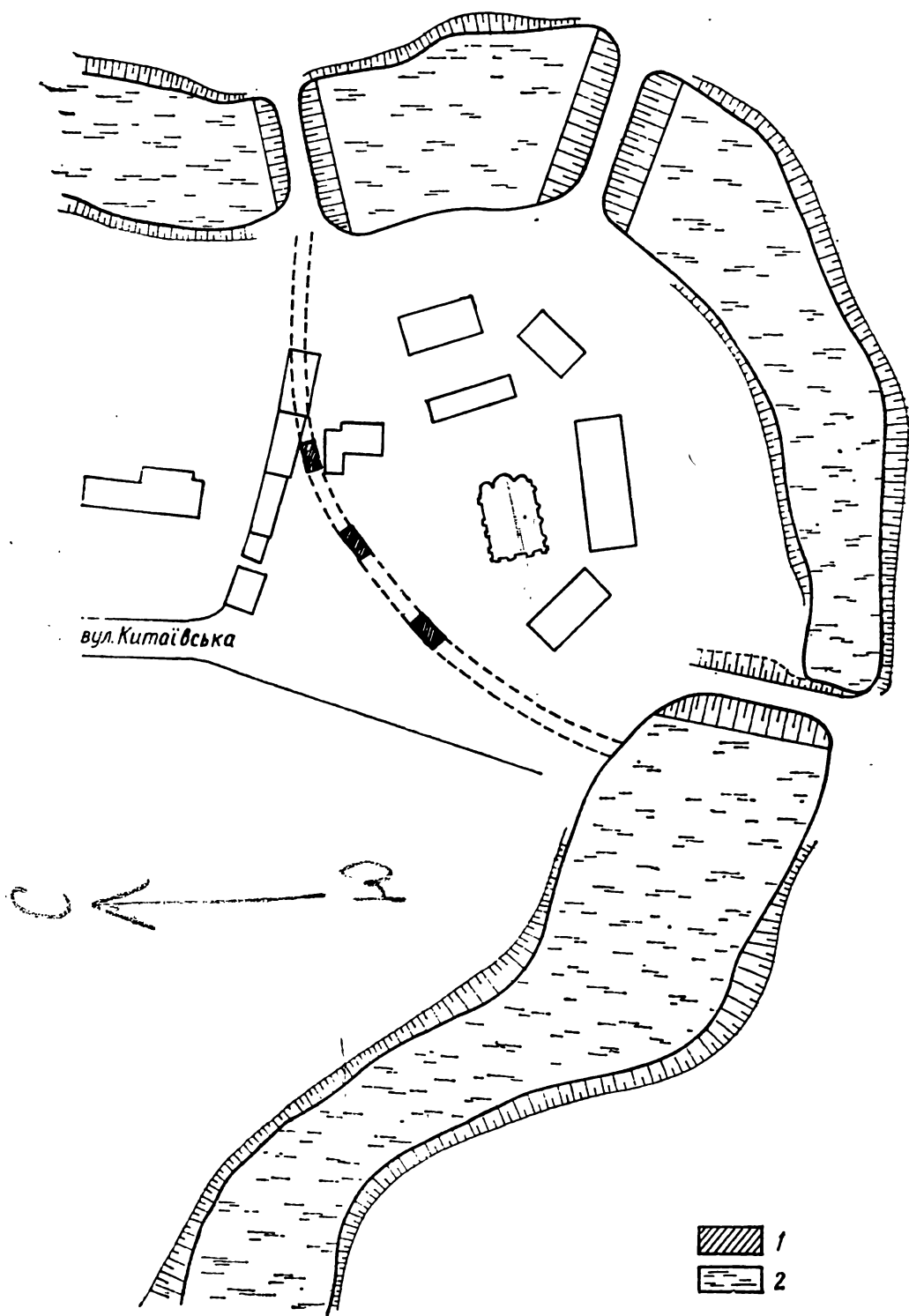

Рис. 48. План найдавнішої частини Китаївського селища:
1 — залишки рову; 2 — уявний напрямок рову.

Для вивчення масової забудови селища-посаду є надзвичайно цінними матеріали, одержані під час прокладення теплотраси по вул. Китаївській від західного порталу Троїцької церкви до існуючої котельні. Траншеєю перерізом 2×2 м і довжиною понад 150 м з'ясовано, що товщина культурного шару давньоруського часу на розрізаній ділянці становила 0,3—0,45 м, збільшуючись над

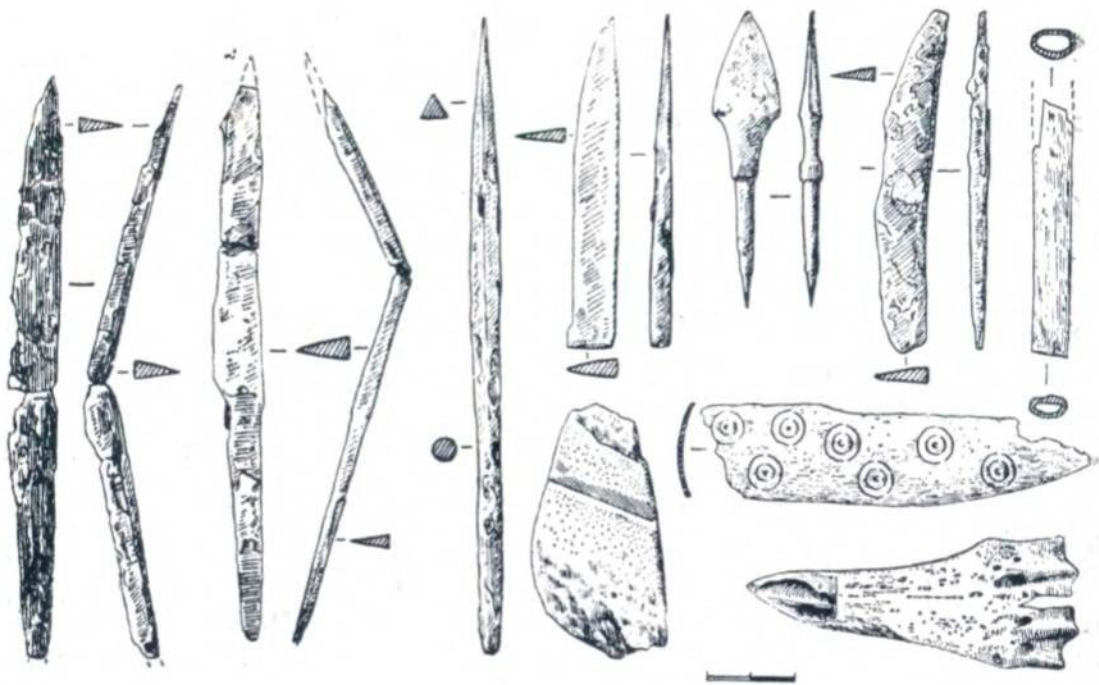

Рис. 49. Китаївське селище. Знахідки з житла № 1.

заглибленими у материк об'єктами до 0,7 м. Значною мірою культурні прошарки знищені пізніми ямами, підземними комунікаціями. Крім того, досліджено кілька об'єктів, у тому числі три житла, що різняться конструкцією, але всі вони заглиблені у ґрунт.

Найранішим з них було зрубне з підвалом житло № 2. Воно виявлено завдяки рожевим, обпаленим під час пожежі, стінкам заглибленої частини. Житло розкрито частково, оскільки його південний край знищено пізнішою спорудою. Досліджена частина будівлі являє собою прямокутну яму, заглиблену в материк на 1,1 м. У котлован опущено дерев'яну зрубну конструкцію.

Довжина повністю дослідженої північної стіни зрубу 3,7 м, східну і західну стінки, що заходять у борт розкопу, простежено відповідно на 2,9 і 3,2 м. Стіни зрубу відстоять від борту котловану на 0,2—0,3 м і збереглися на висоті до 5 см. Вони фіксуються по горілому дереву та відбитках підвалин на дні котловану. Добре зберігся кут житла з зовнішнім випуском колод замка зрубу на 20 см. Простежено підлогу споруди, укладену з двох рядів дощок довжиною 1,8—1,85 і шириною 0,3—0,4 м. Дощки підлоги спиралися на підвалини, врубані в північній й, очевидно, південній стіні. Кожен ряд дощок спирався на дві підвалини. При виборці заповнення житла у завислому стані відкрито обвуглені частини даху, дерев'яних конструкцій перекриття другого поверху та опалювальні споруди. Останні являли собою залишки добре заглаженого череня.

печі, заповненого фрагментами товстостінного гончарного посуду, та розвал великої прямокутної жаровні з вертикальним бортиком висотою до 15 см.

Керамічний комплекс житла № 2 представлено фрагментами гончарних товстостінних посудин, виготовлених з двох видів керамічного тіста. Для посудин першого типу характерні значні непластичні включення білого кольору округлої форми діаметром 6—7 мм, грудкувате тісто, крихкість черепка. Посуд неорнаментований, поверхня бугриста. На підлозі житла з подібного тіста знайдено горщик з яйцеподібним тулубом та вінчиком із складно-профільованим манжетом. Плоске денце має невиразне клеймо (у вигляді двозубця). Для другого типу є характерною наявність у тісті великої кількості піску. Поверхня кераміки добре заглажена. Посуд має манжетоподібні вінчики, підтрикутні у перерізі (борозеньки по внутрішньому краю відсутні), коротку, середню або слабо відігнуту шийку. Орнамент, як правило, не характерний. Лише в одному випадку поверхню посудини з подібним вінчиком орнаментовано потрійними провисаючими дужками, виконаними тризубим інструментом.

Гончарний посуд житла № 2 більш архаїчний у порівнянні з горщиками інших будівель, датованих кінцем X ст. Це дозволяє звузити датування цієї кераміки серединою X ст. Про це свідчить наявність у споруді добре заглажених стінок гончарного посуду з орнаментом у вигляді невисокої хвилі, нанесеного тризубим інструментом, аналогії якому відомі серед старожитностей салтівської культури.

У заповненні житла № 2 знайдено уламки ліпного посуду XIII ст. Ця кераміка могла потрапити у житло випадково при запливанні котловану згорівшої будівлі.

Житло № 1 — одноповерхова будівля прямокутної форми, розмірами 3×3,1 м, заглиблена в материк на 0,9 м. Котлован житла заповнено світло-сірим супіском з незначними включеннями глиняної обмазки, фрагментів кераміки, шматочків печини, деревного вугілля та кісток тварин. Біля північно-східної стіни виявлено залишки (на дерев'яному каркасі) печі. Вона мала підковоподібну форму. Відстань між боковими стінами — 1—1,1 м. Піч зведено з компактної глини з домішками половини. Наявність дерев'яного каркасу досить чітко зафіксовано слідами кілків у матеріку. Серед уламків верхньої частини склепіння знайдено фрагмент жаровні зі слабо обпаленої зеленої глини. В кутах житла, а також вздовж його стін, виявлено круглі ямки діаметром

0,14—0,18 та глибиною 0,2—0,3 м від рівня долівки, можливо, від несучих стовпів каркасу будівлі. Місцями збереглися залишки зітлілих дерев'яних конструкцій від обшивки стін. Долівка житла неодноразово підмазувалася глиною. Між шарами підмазки зустрічаються деревне вугілля та невеличкі фрагменти кераміки. Підмазка долівки не доходила до стін на відстані 20—40 см, що пов'язано з зафіксованими на дні житла невеликими (діаметр 3—4 см) ямками, що, групуючись у подвійні лінії, тяглися вздовж стін котловану і являли собою залишки якихось плетених конструкцій в інтер'єрі споруди.

Кераміка представлена уламками гончарного посуду Х ст. На долівці житла виявлено шматочки слабо обпаленої обмазки, біконічне шиферне прясло, залізний ніж, точильний брусок, кутий залізний стрижень, окуття лопати, кістяну проколку та залізні шлаки.

Із заповнення житла походить значна кількість уламків ліпного посуду ранішого часу. Разом з нею знайдено фрагмент глиняного біконічного прясла чорно-брунатного кольору діаметром 3,4, висотою 1,2 см. Ребро прясла припадає на середину висоти. Ліпну кераміку в основному виявлено біля східної стіни житла у верхньому порушеному шарі. Потрапила вона сюди випадково після руйнування житла.

Житло № 3 (напівземлянка) розташоване у 8 м південніше споруди № 1. Воно частково знищене траншеєю. Котлован будівлі заглиблено у материк на 0,9—1 м. Стіни вертикальні й дугою переходять у долівку. Розміри котловану 4,18×4,10 м. Східний кут житла займала кубоподібна, вирізана у материковому останці, піч розмірами 0,8×1,25 м. Вона витягнута довгою віссю вздовж південно-східної стіни. Висота опалювальної споруди над рівнем підлоги 1 м. Стіни печі (товщиною 15—20 см) з зовнішнього боку добре заглажені. Наполовину висоти печі вони вертикальні, а потім по параболі переходять у склепіння. Основа челюсті печі 0,42, висота — 0,44 м. Челюсті та стіни опалювальної споруди добре випалені, черинь — нерівний. Подовж північно-східної стіни споруди, починаючи від пічки, простежено горизонтальну материкову лежанку шириною 0,4—0,5 та висотою 0,75 м над рівнем долівки.

На затоптаній долівці у попільно-вуглистому шарі знайдено фрагменти тонко- та товстостінної гончарної кераміки. Вінця манжетоподібні з «воротничком» у нижній частині манжета, що є характерним для кераміки кінця Х ст. На двох фрагментах денець зображено рельєфні

знаки — клейма: в одному випадку у вигляді опуклої свастики, в іншому — сніжинки.

Важливим для вивчення історичної топографії селища є житло кінця Х ст., досліджене у 400 м на північний схід від описаних споруд у так званому уроч. Буряківщина. Тут розкопано напівзаглиблену будівлю каркасно-стовпової конструкції. Розміри заглибленої частини $4 \times 3,5$ м. У північно-східному куті житла — вирізано в лесі склепінчастоподібну піч діаметром 1 м. Вона здіймалася над рівнем глинобитної, але не дуже твердої долівки на 0,8 м. В середині піч добре випалена, черинь забито фрагментами посуду та керамічного шлаку.

Вддовж західної стіни заглибленої частини житла тягнеться підвищення, вирізане в лесі. Воно здіймається над долівкою на 30 см і примикає до печі, де сягає ширини близько 1,8 м. Підвищення, мабуть, було лежанкою. Як бачимо, житло поділяється на дві частини. Поруч з челюстями печі на долівці знайдено невелике «столоподібне» підвищення діаметром 1 м. Зверху воно повністю покрите глиною такої ж якості, в якій зроблено піч. Після розчистки всередині виявлено каміння, обмазане глиною і обпалене. Тут же лежали перепалені кістки тварин. У заповненні житла зустрічається різноманітний матеріал, що датується Х ст. Серед кераміки фрагменти сильно відігнутих на зовні манжетоподібної форми вінець гончарних посудин діаметром 12—13 см. Плечика та тулуб посуду орнаментовано лінійними композиціями.

Випал нерівномірний. Зовнішній бік — сірого, чорного, а всередині — червонуватого кольорів. Привертає увагу фрагмент ліпної світло-жовтої посудини. Вінчик манжетоподібний, плічка та тулуб прикрашено недбало виконаним ліпним орнаментом. Датується він Х ст. До цього часу відносяться й фрагменти грубої ліпної кераміки. В заповненні житла знайдено фрагмент плінфи, два уламки точильного бруска, пристрій для плетіння (кочедик), ніж, кілька цвяхів, точильний камінь з глибокими слідами від заточки інструментів.

На південний захід від житла Х ст. виявлено непоганої збереженості залишки двоповерхової будівлі, що датується XII — початком XIII ст. Розміри житла у заглибленій частині (0,8 м від денної поверхні) 4×3 м. Довгою віссю воно орієнтовано вздовж тераси. Чітко простежено каркасно-стовпову конструкцію. По кутах заглиблення виявлено залишки ям від стовпів діаметром у середньому 0,5—0,7 м. Завдяки обвугленості один з кутових стовпів зберіг розміри: товщина близько 30 см. В ньому видов-

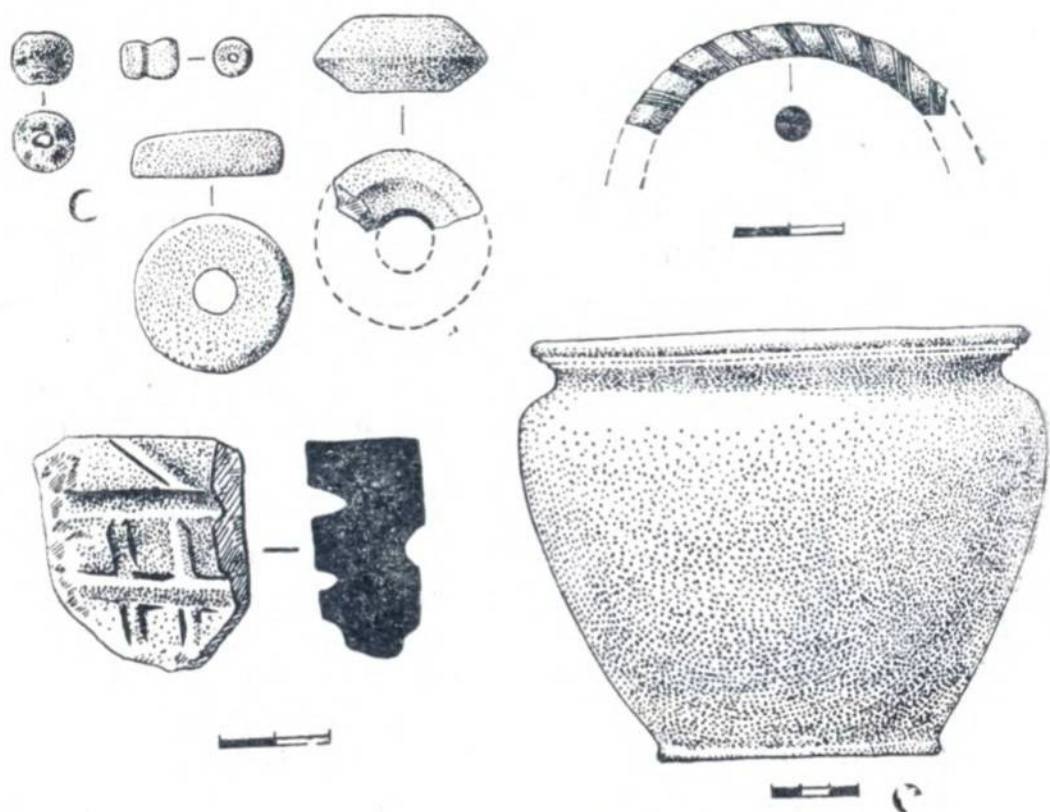

Рис. 50. Китаївське селище. Знахідки з житла XII ст.

бано пази, куди закладалися дошки, що утворювали стінки житла. Залишки перегорілих дощок простежено з обох боків стовпа, що зберігся над рівнем підлоги до 50 см. Зазначимо, що житло знищене пожежею, завдяки чому й вдалося простежити деякі дерев'яні конструкції.

На підлозі житла печі не було. Її фрагменти знайдено при виборці заповнення будівлі. Можливо, піч розміщувалася на рівні другого поверху, а під час пожежі впала у підкліт, досліджений під час розкопок. Саме тут виявлено багато згорілих дощок від стін житла, а також від перекриття. У заповненні житла знайдено кераміку, що датується XII—XIII ст. Це фрагменти великих горщиків діаметром 21—22 см. Привертає увагу невелика посудина — плошка, плічко якої прикрашено накольчастим орнаментом. Цікавий фрагмент денця посудини червоного кольору з клеймом у вигляді вписаної в коло сніжинки. Подібне клеймо виявлено раніше на Китаївському селищі. Такого типу клейма зустрічаються на Волині, а також у Польщі.

В шарі горілого дерева трапився фрагмент залізного стрижня з загостреним заокругленням на кінці, ключ, скобу, петлю, цвяхи, фрагменти залізних окуттів, шиферне прясло, розвал амфори.

На цій же терасі досліджено кілька об'єктів господарського призначення. Більшість з них датуються

XII—XIII ст. Серед знахідок є предмети, що засвідчують існування залізоливарного та залізообробного виробництва. Зібрано численну кількість кераміки X—XIII ст., вироби з металу, фрагменти скляних браслетів зеленого кольору, шиферні прясла.

Досліджені залишки жител на Китаївському селищі свідчать про різноманітність конструкцій споруд масової забудови посаду. Найхарактернішими є напівзаглиблені житла з каркасно-стовповою конструкцією наземної частини. Деякі житла будувалися у два яруси: напівзаглиблена частина мала господарське призначення, а верхня — житлова, де споруджувалась піч. Зрубні будівлі через погані умови зберігання фіксуються рідше, але це не означає, що їх на селищі було мало. Проведені археологічні дослідження поки що не можуть дати певних підстав для хронологічного виділення жител. Всі типи зустрічаються на різних етапах розвитку Китаївського селища.

Найбільшого розквіту селище досягло після кінця X ст., тобто коли воно перетворилося у міський посад. На це вказує зона поширення матеріалів XI—XIII ст. Саме вона визначає площу селища-посаду близько 40 га.

Найдавніша територія селища (мис, утворений вигином струмка) була заселена і в післямонгольський час. Тут виявлено фрагменти гончарного посуду другої половини XIII—XV ст. Діаметр вінець горщиків від 14 до 20 см. Це досить товсті (до 1,5 см) сплюснені валики з глибокою борозенкою по внутрішньому краю. Вінчики горщиків даної групи посаджені на коротку злегка відігнуту або нахилену всередину шийку. У керамічному тісті значний домішок піску. Зовнішня поверхня посуду добре заглажена на гончарному колі, але під час випалу потріскалася й вкрилась сіткою мілких тріщин.

Зустрічаються й пізніші матеріали, але вони пов'язуються з існуванням тут монастиря.

Для характеристики Китаївського археологічного комплексу значну роль відіграють матеріали могильника.

Давньоруський могильник, як городище та посад, датується X—XIII ст. Він складається з трьох окремих курганных груп. Перша з них розташована на вершині та схилах Китаївських висот і прилягає безпосередньо до південної околиці городища. Друга — за 700—800 м на південний захід від першої, праворуч від шляху, що пролягає в глибокому яру і веде від колишнього монастиря через пагорб у с. Пирогів. Третя, найменша за кількістю курганів, — на схід від другої, з протилежного боку зга-

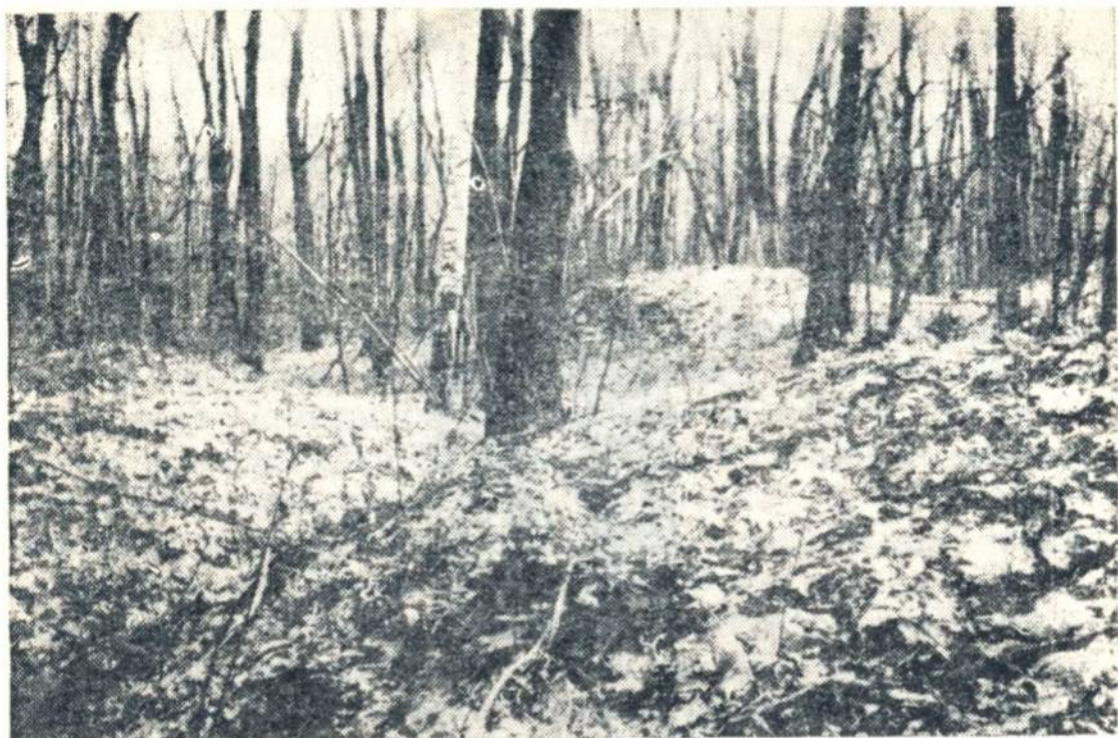

Рис. 51. Кургани Китаївського могильника. Сучасний вигляд.

даного шляху. В наш час усі три групи курганных насипів густо поросли лісом.

Вперше на Китаївський могильник звернув увагу Д. Я. Самоквасов. У 1874 р. (під час роботи III Археологічного з'їзду в Києві) ним розкопано чотири кургани. Всі вони мали однаковий обряд поховання — трупопокладенням [1908, с. 222]. Лише в одному знайдено срібний хрестик з ланцюжком. Через два роки В. Н. Науменко розкопав ще три кургани, причому одне з поховань було трупопокладенням (кістяк дитини з залізним ножичком), а два інші — тілоспалення [Антонович, 1879, с. 256]. Вогнища, де відбувалася кремація, містилися на 1/3 висоти насипу. Це майданчики з добре утрамбованої глини, з шаром попелу та вуглинок, перемішаних з кальцинованими людськими кістками. У вогнищах знайдено фрагменти гончарного посуду, куті залізні цвяхи, бронзову скобу, залізний замок у вигляді порожнього кубика з Т-подібним отвором для ключа і замочною пружиною всередині. Знахідка останнього дає підстави датувати поховання IX ст.

У 1886 та 1899 рр. В. В. Хвойка та В. А. Городцов розкопали ще сім курганів з однаковим обрядом поховання — трупопокладенням. Крім кількох залізних цвяхів тут нічого не знайдено [Тр. XI Археол. съезда..., 1902, с. 12].

Найбільші розкопки на Китаївському могильнику проведено О. Д. Ертелем у 1911—1914 рр. За три сезони ним

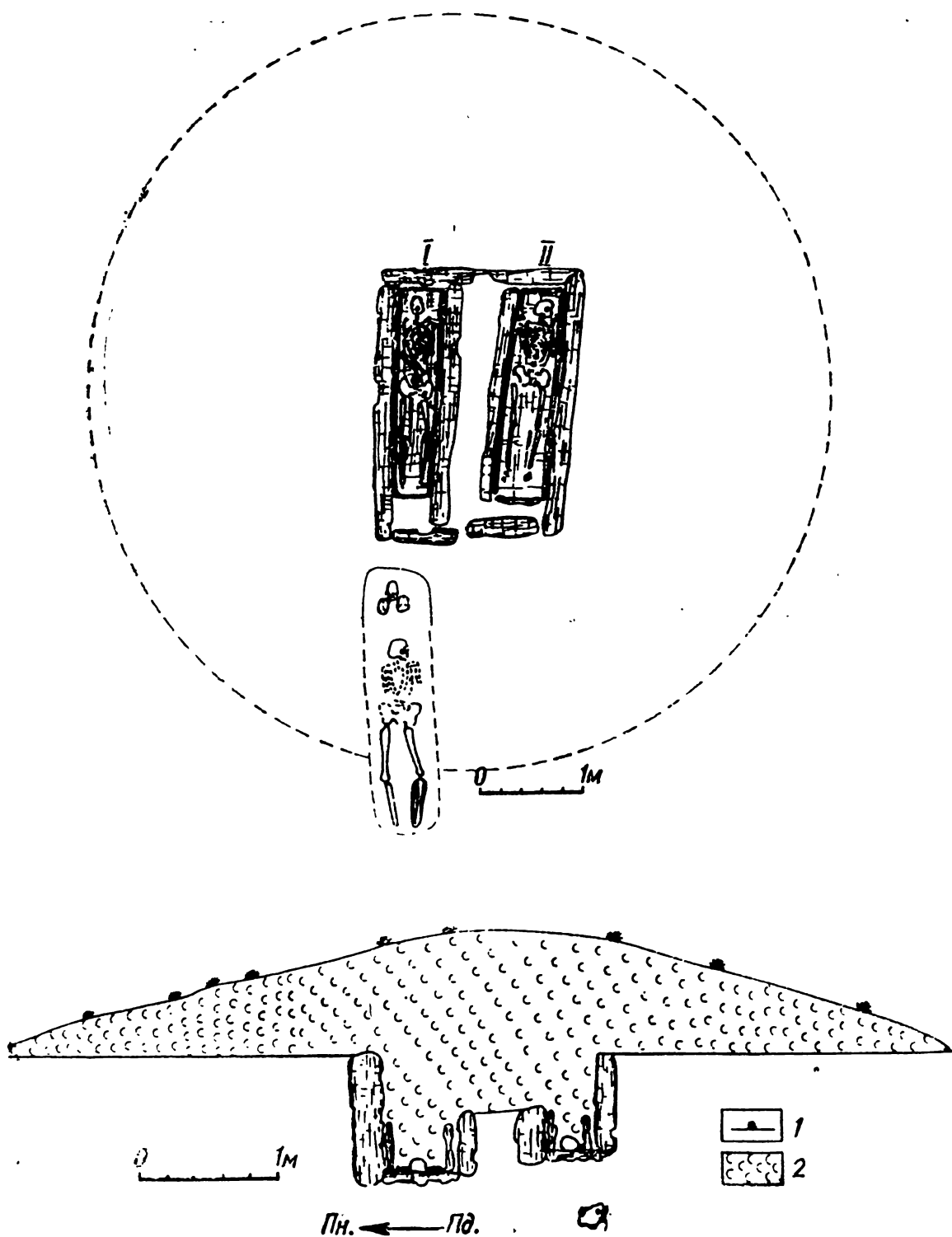

Рис. 52. План та розріз кургану № 1 (група 1) Китаївського могильника:

1 — дерн; 2 — гумус.

досліджено значну кількість курганних насипів трьох груп могильника. На жаль він не зумів правильно інтерпретувати пам'ятки, помилившись не лише у датуванні могильника, а й у визначенні етнічної приналежності населення, що залишило кургани [ЦДІА України, Київ, ф. 725, оп. 1, спр. 63, ар. 1].

У 1961 і 1963 рр. А. І. Кубишев та В. І. Бідзіля розкопали в Китаєві два кургани з обрядом трупопокладення, а у 1973, 1984 та 1987—1988 рр. нами досліджено ще 13 курганів на всіх трьох групах могильника.

На першій курганній групі Китаївського могильника в різні роки розкопано п'ять насипів, які дали цікаві матеріали.

Курган розташовувався майже в центрі північної частини могильника, ближче до городища. У плані він мав форму кола діаметром 7 м, висота насипу 0,9 м. Після зачистки підосви кургану добре простежувалися залишки дерев'яних конструкцій двох могильних ям, обкладених сосновими колодами діаметром 15 см у техніці, що нагадує зрубні будівлі. Зверху ями вздовж були перекриті колодами такого ж діаметру, як і стіни. Відстань між могильними ямами становить 40 см. Вони орієнтовані довгими вісями по лінії схід — захід. Розміри кожної ями $2,5 \times 0,9$ м, глибина 80 см. В обох ямах виявлені поховання.

Поховання № 1 (південне) знаходилось у дубовій труні. Кістяк лежав на спині головою на захід ліва рука зігнута в лікті, фаланги пальців лежали на грудях, права рука — на животі. У похованні, біля правого вуха, знайдено бронзове скроневе кільце.

Поховання № 2 (північне) також знаходилось у могильній ямі, обкладеній колодами, де помітні сліди труни розміром $2 \times 0,55$ м. Кістяк лежав на спині головою на захід. Руки зігнуті в ліктях і покладені паралельно тулубу кінцівками на плечі. На правій руці на підмізинному пальці — срібний пластівчастий перстень шириною 4 мм. Обідок перстня оздоблено трьома рельєфними лініями, а зверху напаяний восьмилисник з опуклою серединою, до якого кріпився накладний мініатюрний хрестик. У районі живота знайдено невеличку намистинку, біля черепа з правого боку — бронзове скроневе кільце.

Знайдений інвентар дає можливість датувати курган Х ст. За Б. О. Рибаківим, поховання в зрубних гробницях одночасні курганам, де спостерігається обряд тілоспалення, і належать до групи так званих дружинних поховань [1949, с. 22].

Обкладення могильної ями колодами, що нагадує конструкцією зрубні будівлі, мабуть, не слід вважати випадковістю. Не виключено, що така конструкція гробниці мала імітувати житло, необхідне небіжчику в потойбічному світі. Не випадково, на Україні щодо поховальної споруди вживається термін «домовина». Можливо, приблизно саме таку будову мали гробниці, розкопані на цьому ж

могильнику О. Д. Ертелем, які він помилково вважав за переносні поховальні споруди.

Для визначення соціального складу населення Китаївського городища і поселення важливим є курган № 2 першої групи могильника. Він розташовувався майже в центрі групи курганних насипів, мав висоту 1 і діаметр 8,5 м. В насипу виявлено фрагменти кераміки X—XI ст., шматочки шиферу, глиняне грузило, кістки тварин. Після зняття насипу на рівні підосви кургану за 90 см на південь від центру виявлено майже круглий в плані (діаметр 70 см) добре обпалений майданчик. Це, без сумніву, залишки священного вогню, що запалювався під час поховання померлого. Тоді ж відбувалася тризна та здійснювалось жертвоприношення.

Зазначимо, що такі вогнища на могильнику трапляються рідко, і запалювалися вони не кожного разу, а у виняткових випадках — коли ховали знатного воїна — дружинника або воєначальника.

Поховання здійснене у могильній ямі розміром $2,5 \times 0,90$ м, орієнтоване по вісі схід — захід і розміщене майже в центрі кургану з незначним переміщенням у західному напрямку. Стіни могильної ями обкладено дубовими дошками. Кістяк лежав у дерев'яній труні на глибині 1,2 м від кострища і 2,2 м від вершини кургану. Небіжчика покладено на спину головою на захід. Руки зігнуті в ліктях і покладені паралельно тулубу. Кінцівки рук лежали на плечах. У черепі з лівого боку в скроні виявлено великий пролом; невелика дірка була і в правій потиличній частині. Напевно внаслідок цієї травми голови і наступила смерть. Зауважимо, що на лівій нозі померлого променева кістка мала наріст, що утворюється внаслідок зростання кісток після переломів. Звичайно, ці два факти травм дають можливість говорити, що тут поховано воїна, який загинув на полі бою. Біля бедра лівої ноги знайдено ліроподібну бронзову пряжку, характерну для X ст., два бронзових кільця завтовшки 3 та діаметром 35 мм, що за способом виготовлення та розмірами однакові; фігурне залізне кресало, всередину якого вкладено кремій. Біля кресала лежало два точильних бруски. Ймовірно, частина цих речей зберігалася в шкіряній сумці, залишки якої помітні під кільцем та пряжкою.

Поховання воїна-дружинника виявлено і в кургані № 3 цієї ж групи могильника. Курганний насип висотою 1 та діаметром 9,6 м. Під його підосвою добре простежувалась могильна яма розмірами $2,5 \times 1,2$ м. В центрі

поперек лежала колода діаметром 22 см, що виступала за її межі з обох боків на 60 см.

Під час розчистки відкрито кістяк, що повністю зотлів і перетворився на білий порошок. Між ногами знайдено ліроподібну пряжку, а біля стегна правої ноги — бронзове кільце товщиною 4 мм, діаметром 3 см. Кільце лежало на шматочку шкіри. У гомілковій кістці лівої ноги виявлено стрілу. В кургані знайдено понад 20 фрагментів посуду X ст., що й визначає дату кургану.

В першій групі Китаївського могильника у 1987 р. проведені розкопки курганного насипу висотою 70 см, діаметром 9 м, розташованого у південній частині групи.

В насипу, в різних його місцях, виявлено сім поховань, з яких одне (№ 7) було основним, а решта — впускні. Курган насипано з гумусованого суглинку жовтуватого кольору. В різних місцях виявлено кілька фрагментів гончарного посуду, що датується другою половиною X ст., тобто часом спорудження насипу над основним похованням.

Поховання № 7 (основне) розміщувалося у центрі кургану. Могильна яма, дно якої було на глибині 2,13 м від вершини насипу, мала розміри 2,24×0,90 м і викладена колодами діаметром близько 20 см у вигляді зрубу. Її конструкція добре фіксувалась у кутах споруди. В яму, обкладену колодами, опускалась домовина, зроблена з дощок, довжиною 1,93, шириною 0,58 м. Простежено, що домовину у трьох місцях скріплено поперечними планками. В торцях труни на поздовжніх дошках — виступи довжиною 11—12 см, які, мабуть, використовувались для перенесення небіжчика до місця поховання.

Кістяк доброї збереженості, орієнтований головою на захід. Померлий (чоловік) лежав на спині у витягнутому положенні, права рука, злегка зігнута у лікті, випростана вздовж тулубу. Ліва — зігнута в лікті, кінцівки покладено на груди. На потиличній частині черепа добре помітні сліди удару рублячої зброї. На тім'ї черепа — пролом розмірами 2×3 см, від якого розходяться тріщини.

У заповненні та на дні могильної ями під труною є вуглики. Ніякий інвентар не супроводжував померлого.

Поховальна споруда та сліди поранення небіжчика можуть свідчити, що саме тут поховано воїна, який загинув у герці. Цей факт підтверджує висновок, що на першій курганній групі Китаївського могильника ховали головним чином воїнів-захисників городища та селища, розташованих поруч з некрополем.

Крім основного в кургані виявлено ще шість кістяків. Вони поховані дещо пізніше спорудження курганного насипу. Більшість похованих не мають датуючого матеріалу, але загалом всі впускні поховання можна датувати не пізніше першої чверті XI ст.

Поховання № 1 розташовувалося у південно-західній полі кургану ближче до її краю. Кістяк (дитина 5—6 років) зберігся погано. Довжина близько 70 см, на зап'ястку правої руки одягнуто литий свинцевий зі сплюсненими кінцями браслет. Його обідок — профільована смужка, — створений ніби спаяними трьома металевими стрічками. Середню з них (ширина 3,5 мм) прикрашено поперечними насічками, ширина бокових — 1,5 мм. Плискуваті кінці прикрашено опуклим трилистним орнаментом. Петельки закінчуються кружечком з цяткою в центрі. На грудях похованого виявлено монету — срібник Володимира Святославича. Певний час її носили як прикрасу, чим пояснюється потертість карбованого зображення і дірочка для підвішування. Лицевий бік монети зберігся дуже погано і тому не читається. На зворотньому зображено тризуб, справа — ледь помітні сліди трьох літер, значну частину яких обламано разом з краєм монети. Поруч з монетою лежала скляна намистина з золотою прокладкою. В полі кургану безпосередньо біля поховання знайдено кілька віничків гончарної кераміки кінця X ст. Знахідка монети свідчить, що дитяче впускне поховання здійснене не пізніше першої чверті XI ст.

Поховання № 2 розкрито біля краю південно-східного сектору кургану. Це дитяче безінвентарне поховання.

Поховання № 3 — дитяче, розташоване у південно-східному секторі насипу. Супроводжуючий інвентар відсутній.

Поховання № 4 виявлено в південно-східному секторі кургану на глибині 1,5 м від вершини насипу. Могильну яму обкладено колодами діаметром до 18 см, від яких збереглися лише сліди. Чоловічий кістяк лежав на спині головою на захід. Руки зігнуті в ліктях, кінцівки рук покладено на плечі. Довжина кістяка 1,8 м. Інвентар відсутній. У заповненні ями знайдено лише один залізний цвях.

Поховання № 5 впущено у північно-західний сектор насипу. Воно фіксувалося, насамперед, по слідах зітлілого дерева, простеженого по всьому периметру могильної ями. Стіни з залишками дерева збереглися на висоті 0,5 м. На глибині 2 м від вершини кургану виявлено жіночий кістяк довжиною 1,5 м. Померла лежала на спині

у витягнутому стані головою на захід. Кінцівка правої руки покоїлася на грудях, лівої — в районі пояса. На фаланзі правої руки — платівчастий срібний перстень з гравіруванням у вигляді гілочки, біля лівої скроні — срібна бусина, виконана у техніці зерні. В районі стегна, зліва, — поганої збереженості залізний предмет, можливо, ніж. У різних місцях знайдено 10 залізних цвяхів.

Поховання № 6 досліджене у південній полі кургану. Кістяк жінки довжиною 1,67 м у випростаному стані орієнтований головою на північний захід. Руки розміщені вздовж тулуба так, що кінцівка правої лежить на плечах, а відокремлена кисть лівої — в районі пояса. На одній з фаланг виявлене тоненьке кільце із срібного дроту.

Всі досліджені у кургані поховання (основне і шість впускних) без сумніву відносяться до давньоруського часу, про що свідчать знахідки та поховальний обряд. Курганний насип після закінчення дослідницьких робіт повністю відновлено.

В центральній частині першої групи виявлено курган зі свіжими слідами грабіжницьких розкопок. Висота насипу 0,7, діаметр 6,2 м. Зачистка грабіжницької ями показала, що тут зруйновано поховання за обрядом тілопокладення. Збереглися сліди труни з дубових дощок, збитих кутими цвяхами. Розміри труни $2,1 \times 0,75$, висота 0,46 м. Її опущено в яму глибиною близько 0,7 м від підосви кургану. Орієнтована труна довгою віссю по лінії північ-південь. В зруйнованому стані виявлені окремі кістки передпліччя, тазу, ніг та фаланги пальців стопи. Померлий орієнтований головою на південь, що є винятком серед орієнтації тілопокладення на Китаївському могильнику. У викиді землі з могильної ями виявлено нижню щелепу молодого чоловіка та дитячу ключицю. Знайдено фрагмент гончарної посудини. Її вінчик, посаджений на коротку слабовідігнуту шийку, оформлено слабо виступаючим сегментоподібним манжетом. Кераміка такого типу датується кінцем X — початком XI ст. Можливо, цим часом слід датувати й спорудження курганного насипу.

В другій групі, що налічує близько 200 курганних насипів, досліджено кілька курганів, що дали різні обряди поховання. Тут у 1973 р. розкопано невеликий за розмірами (висота 0,8, діаметр 6,5 м) курган. Датується він фрагментом посудини X ст., знайденим у курганному насипу. На глибині 1 м від підосви кургану виявлено поховання молодої жінки. Могильна яма мала розміри $2,1 \times 0,45$ м, поздовжні стіни, обкладені дубовими дош-

ками товщиною 4 см. Кістяк лежав на спині, головою на захід, права рука зігнута в лікті так, що фаланги пальців лежали на плечі, а ліву руку зігнуто й покладено на груди. Довжина кістяка 165 см. На пальці лівої руки кільце з бронзового перевитого дроту. Біля нижньої щелепи — бронзове скроневе кільце з незімкненими кінцями. За визначенням Б. О. Рибаківа, тут поховано дівчину [1949, с. 20].

В кургані № 2 цієї самої групи виявлено тілоспалення. Зазначимо, що тут у 1876 р. В. П. Науменко розкопав два кургани з аналогічним обрядом поховання. Досліджений нами курган виділявся своїми розмірами (висота насипу 1,9, діаметр 11 м) та акуратністю форми. Після зняття насипу на глибині 1,2 м від вершини ($\frac{1}{3}$ висоти кургану) виявлено залишки вогнища розмірами $2,3 \times 1,7$ м. Воно являло собою округлу площадку з обпаленої глини. На площадці лежав шар попелу, вуглини, дрібні перепалені кістки, фрагмент кістяної намистини та кілька уламків кераміки X ст. В самому насипу також знайдено фрагменти вінчиків та стінок посуду X ст. Тут ми маємо справу з обрядом поховання, де кальциновані кістки залишалися безпосередньо на вогнищі. Такі випадки в Києві не поодинокі [Голубева, 1949, с. 108]. Знайдена в курганному насипу кераміка дає підставу датувати курган кінцем X ст. Аналогічність поховального обряду курганів, розкопаних 1876 р., і описаного вище, свідчить, що київські поховання, навіть після прийняття християнства на Русі, ще зберігають багато язичницьких рис.

У другій курганній групі, в її північній частині, у 1988 р. розкопано два кургани.

Курган № 1 мав висоту 0,7 м, діаметр насипу 6 м. В його центрі на глибині 1,7 м від вершини, виявлено парне поховання. Перше жіноче (південне) орієнтоване головою на захід. Руки померлої витягнуті вздовж тулуба. Знахідок, крім значної кількості залізних кутих цвяхів, в похованні не виявлено. Друге поховання розташоване північніше і на 5—10 см глибше першого. Орієнтація — аналогічна; руки померлого — на животі. Поховання супроводжувалось відносно багатим інвентарем. На погано збережених фалангах пальців знайдено срібне платівчасте кільце орнаментоване гравіруванням. Багатогранна, витягнутих пропорцій сердолікова намистина виявлена в районі правого плеча. Біля лівої скроні — залишки тканини від головної пов'язки та кілька невеликих срібних кілець, що нашивались на неї. Тут же — значна кількість кутих цвяхів.

У заповненні насипу (глина жовтого кольору), виявлено 17 фрагментів посуду XI ст.

Курган № 2 досліджено поруч з першим. Висота 1,1, діаметр 7,2. Ніяких залишок поховання не виявлено, що вказує на особливий обряд поховання — кенотаф. Подібний рідкісний обряд зустрічався раніше лише на третій групі могильника.

Після закінчення розкопок обидва насипи відновлено.

Рятівні розкопки проведені й в центральній частині другої курганної групи, де виявлено свіжу грабіжницьку траншею в насипі діаметром 6,4 та висотою 0,95 м. В центрі кургану, зведеного з жовтуватого суглинку, на глибині 0,75 м від його вершини, на рівні давнього горизонту відкрито поховання, здійснене за обрядом тілоспалення. Місце кремації (кальциновані кістки) мало неправильну округлу форму (1,6×1 м). Товщина лінзи з залишками спалення 7—23 см. З кургану походять кілька кальцинованих фрагментів черепа та довгих кісток. Кераміка, виявлена у насипі кургану, датує його кінцем X ст.

Значний інтерес становить третя група могильника, що налічує близько 30 насипів. На жаль, з розкопаних курганів цієї групи ми маємо достовірні дані тільки від трьох — розкопаного О. Д. Ертелем і досліджених нами. Заслужовує на увагу, хоча й викликає сумнів, зовсім незвичний обряд поховання, виявлений О. Д. Ертелем в одному з курганів цієї групи могильника. Йдеться про розпильовування тіла небіжчика, що зовсім не характерно для слов'ян [Кубишев, 1964, с. 51]. У двох курганах, досліджених нами, виявлено кенотафи. У даному випадку ми маємо справу з обрядом поховання, коли курганний насип зводився рідними та близькими на честь свого родича, що загинув на чужині.

Київський могильник слід відносити до могильників міського типу. Це підтверджується поховальним інвентарем, виготовленим міськими ремісниками, частина з яких походить з київських майстерень.

На могильнику можна виділити три основні обряди поховань: тілоспалення, тілопокладення та кенотаф. Ймовірно, певний час ці обряди співіснували, але згодом, обряд тілоспалення витіснено у зв'язку з поширенням християнських канонів.

Одержані останнім часом матеріали дають підставу говорити, що виникнення Київського могильника слід відносити не раніше, як до другої половини X ст., і що з'явився він після зведення городища для оборонних цілей, можливо, за часів Володимира Святославича.

Говорити про соціальну відмінність курганних груп могильника або навіть внутрішнє розчленування групи за соціальними ознаками зараз важко. З деякою певністю можна виділити лише першу групу, де в основному поховано воїнів — захисників Китаївського городища: три випадки померлих від поранення. Розміщення першої групи могильника безпосередньо біля городища, розміри окремих курганів, характер поховального обряду говорить на користь цієї думки. Принаймні ні на другій, ні на третій групах обряду, зв'язанного з дружинними похованнями, не виявлено.

До складу Китаївського археологічного комплексу входять і печерні лабіринти. Перший з них розташований безпосередньо під городищем, а другий — приблизно в 1 км на південний захід від фортеці. Вхід в останній — у південному схилі глибокої балки, що спускається в долину Дніпра, по якій попід високими дніпровськими кручами пролягав старий шлях від Києва через Китаїв та Пирогів до Трипілля, Витачева і далі на південь. Зараз дно і схили балки густо поросли лісом. А колись на південному схилі до самих печер ріс монастирський виноградний сад. Ці печери досліджувались у 1912 р. О. Д. Ертелем [ЦДІА УРСР, ф. 725, оп. 1, спр. 3, арх. 98—105].

На жаль, результати його робіт не збереглися: в архіві є лише текст доповіді, з якою дослідник виступив про результати своїх пошуків перед членами Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва. Ці відомості дають поверхове уявлення про характер печерних лабіринтів. У двох випадках О. Д. Ертель натрапив на залишки вогнищ в різних ділянках лабіринту. Місця вогнищ обкладено цеглою розмірами $32 \times 16 \times 5$ та $28 \times 15 \times 5$ см. Тут же знайдено розбиту глиняну кахлю без поливи, кремінь, кресало, точильний брусок, фрагменти скляного та керамічного посуду, залізну скобу, прут та ручку для знімання з вогню сковороди. Дальше заглиблення показало, що хід розділявся на три самостійні галереї, але склепіння проходу знаходилося у загрозливому стані.

З іншого входу дослідники потрапили в камеру, стеля і частина стін якої завалились. З цієї камери йшла галерея, що вела вліво, далі, по обидва боки, знову дві камери. За ними галерея продовжувалась, але попереду був завал. З'ясовано, що він відбувся в місці перетину галереї з поперечним ходом, один кінець якого вів під гору в сад, а другий — звертав наліво. На склепіннях лабіринту виявлено випалені хрести старовинної форми, в одній з бокових камер на стіні — невелику нішу для ікони, на сті-

нах та склепінні помітні сліди написів слов'янськими літерами. На жаль, до наших днів не дійшли ні копії цих написів, ні плани, ні фотографії розкопок О. Д. Ертеля.

До речі, дослідник був переконаний, що печери в районі виноградного саду викопано в глибоку давнину. Але ми не маємо в своєму розпорядженні абсолютно ніяких матеріалів, що б дали змогу датувати печери хоча б давньоруським часом. Найімовірніше ці підземелля слід датувати XVII ст., адже саме тоді монахи Печерського монастиря влаштували тут скит, а на початку XVIII ст. збудували церкву св. Сергія. У 1763—1967 рр. у Китаївському монастирі відомий український зодчий С. Ковнір збудував Троїцьку церкву, яка збереглася до наших днів. Печери під колишнім виноградним садом завалені, так що на сьогоднішній день у ці підземелля немає жодного входу.

Печера, що знаходиться під городищем, зараз дуже спотворена людьми та природою. Відкрита вона ще у 1858 р., але вже тоді знахідок в ній не виявлено [Камаєв, 1914, с. 18].

Можна тільки здогадуватися, що цей лабіринт з'явився у давньоруський час і використовувався захисниками городища. Один із входів до печери розташований у вахідному схилі городища і міг у давнину використовуватися захисниками цитаделі для сполучення з посадом.

Дослідження Китаївського археологічного комплексу показують, що це була не звичайна фортеця, яких у ті часи було безліч. За розмірами дитинця і посаду його можна віднести до значних для свого часу міських утворень. М. О. Максимович ототожнював Китаївське городище з давньоруським літописним містом Пересічин. Ця думка була підтримана В. Б. Антоновичем [1879, с. 256]. П. О. Раппопорт вважав, що Китаївське городище, ймовірно, необхідно пов'язувати з літописним Звенигородом [1954, с. 21—26], але ця точка зору не була схвалена. На думку більшості дослідників городище та його величезний посад необхідно ототожнювати з літописним київським Пересічним [Толочко, 1980, с. 140; Кучера, 1984, с. 23; Махновець, 1984, с. 106].

У літописній статті 1154 р. повідомляється, що київський князь Ростислав разом із Святославом, готуючись до спільного походу проти половців, які загрожували Переяславу, концентрували свої дружини в Пересічині [ПСРЛ, т. 2, стб. 471]. Наведений факт засвідчує значну роль Пересічина як військового центру, що виступав у ролі збірного пункту князівських дружин. У 1161 р.

Ростислав Мстиславич у відповідь на заточення новгородськими боярами його сина Мстислава наказав «изомати новгородци и уметати у Пересеченський погреб», де за одну ніч померло 14 в'язнів [ПСРЛ, т. 2, стб. 511].

В наведеному повідомленні є цікавою та обставина, що пересічинський погріб розташовувався десь поблизу Києва. Про подальшу долю Пересічина літопис не повідомляє. Можливо, його спіткала така ж доля, що й більшість давньоруських міст: він знищений ордами Батия. Археологічні розкопки в Китаєві показують, що саме в цей час південний форпост стародавнього Києва припинив своє існування.

ВИСНОВКИ

Систематичне археологічне вивчення околиць стародавнього Києва, аналіз писемних джерел дали можливість не лише локалізувати, а й визначити соціальну функцію багатьох пунктів, що прилягали до історичного ядра міста.

Уявлення про соціально-топографічну модель Києва, яка ніби складається з Верхнього міста і посаду, що зустрічається в деяких працях, за останні роки значно змінилося. Невід'ємну частину міського організму складала околиця, формування якої почалося у IX ст. Поява приміських сіл і слобід, заміських князівських подвір'їв, а також виникнення монастирських садиб обумовлювалася, насамперед, соціально-політичним розвитком Києва. Ці райони стали природним продовженням міста і розглядати їх окремо неможливо. Формування міської околиці здійснювалося на основі більш ранніх селищ, а також за рахунок притоку населення з інших районів. Прискорення росту київської околиці спостерігається з середини XI ст. і пов'язане, найімовірніше, з підвищенням економічної, політичної та культурної ролі Києва у роки правління Ярослава Мудрого.

Археологічні матеріали, що є в нашому розпорядженні, не дають повного уявлення про економічні функції околиць районів Києва. І все ж таки, є всі підстави вважати, що села і слободи, які оточували місто, входили складовими частинами в сільськогосподарський приміський район. Цьому сприяли родючі ґрунти, заливні луки долин Либеді, Почайни, Сирця та інших річок. За межами міських стін розбивалися городи, що належали не лише жителям околиці, але й населенню, що проживало на території Верхнього міста і його посадах.

Оточуючі Київ ліси були місцем полювання, бортництва, заготівлі лісових продуктів харчування, а також

головним джерелом деревини, необхідної для будівельних робіт міста.

Важливу роль київська околиця відігравала і в політичному житті міста. З'явившись за межами міських оборонних споруд, князівські двори стали, по суті, другими офіційними резиденціями, куди в більшості випадків зміщувався центр суспільно-політичного життя столиці Русі. Особливе місце займали двори на Угорському та Берестові.

Окольні райони стародавнього Києва стають важливим осередком ідеології, культури та освіти. Монастирі відігравали видатну роль у розвитку писемності, архітектури, живопису, прикладного мистецтва, природничо-наукових знань. У київських монастирях створювалися літописні зводи, літературні твори. Тут писались, перекладались, переписувались численні книги, виникали книгозховища. Подальший розвиток одержало кам'яне монументальне зодчество. Стіни монастирських храмів розписували талановиті художники; створювалися прекрасні зразки скульптури і прикладного мистецтва. Все це стало складовою частиною культури не лише Києва, а й усієї Давньоруської держави.

Археологічні дослідження та аналіз писемних джерел розкрили ще один важливий для Києва бік життя міської околиці. Приміські села і слободи, заміські монастирі та князівські двори відігравали суттєву роль в обороні міста. Особливу увагу приділяли найнебезпечнішому південному напрямку, звідки найчастіше здійснювали свої набіги на Київ кочовики. На дальніх підступах до нього розташовувалася могутня фортеця Пересічин (комплекс Кияївського городища), що виступала на 12 км. південніше від історичного ядра Києва. В обов'язки цього пункту, де, ймовірно, перебував значний гарнізон, входило відбиття першого удару, контроль сухопутних та водних шляхів, що зв'язували Київ з південними областями держави.

Містечко Пересічин знаходилося південніше гирла Либеді, і було безпосередньо пов'язане з Либідсько-Сирецьким оборонним поясом. Головною особливістю цього рубежу була широка болотиста заплава Либеді, на терасах якої розташовувалися села й слободи, що виконували роль форпостів—застав. Либідську лінію продовжувала Сирецька ділянка з глибокою долиною р. Сирець. Вони прикривали південні, західні та північно-західні підступи до Києва. На берегах Сирця у X—XI ст. виникають форпости, що мали могутні природні та штучні укріплення. Це, насамперед, Дорогожичі, що контролювали шляхи,

які вели з Вишгорода, Чернігова й інших міст, а також прикривали Поділ з південно-західного боку.

Археологічні дослідження інших давньоруських міст показали, що більшість замиських монастирів, які виникли на шляхах, що ведуть до інших центрів країни, перетворювались у додаткові оборонні форпости міста [Седова, 1985, с. 68; Лабутина, 1985, с. 59; Штыхов, 1975, с. 21—33]. Аналогічну роль відігравали і київські замиські монастирі.

ЛІТЕРАТУРА

- Айналов Д. В.* Искусство киевского периода // История русской литературы.— М.; Л.: 1941.— Т. 1.
- Антонович В. Б.* Археологические находки и раскопки в Киеве и в Киевской губернии в течение 1876 г. // ЧИОНЛ.— 1879.— Кн. 1.
- Антонович В. Б.* О древнем кладбище у Иорданской церкви в Киеве // Тр. IV АС в Казани (1877).— Казань, 1884.— Т. 1.
- Археологическая карта Киева.*— НА ІА АН України, оп. 12, 1/557, 334 с.
- Асеев Ю. С.* Архітектура Кирилівського заповідника // Архітектурні пам'ятки. Збірник наукових праць.— Київ, 1950.
- Асеев Ю. С., Богусевич В. А.* Военно-оборонні стіни XII в. в Києво-Печерській лаврі (Архітектурно-археологічні дослідження 1951 р.) // ВАА УРСР.— 1954.— № 4.
- Асеев Ю. С.* Древний Киев (X—XVII вв.).— М.: Госиздат по строит. и архитектуре, 1956.— 109 с.
- Асеев Ю. С.* Архітектура Київської Русі.— К.: Будівельник, 1969.— 192 с.
- Асеев Ю. С.* Мистецтво стародавнього Києва.— К.: Мистецтво, 1969.— 238 с.
- Асеев Ю. С., Харламов В. О.* Нові дослідження церкви Спаса на Берестові // Археологія Києва. Дослідження і матеріали.— К.: Наукова думка, 1979.
- Асеев Ю. С., Харламов В. О., Мовчан І. І.* Дослідження архітектури Кловського собору в Києві // Археологія.— 1979.— 30.
- Асеев Ю. С., Харламов В. А., Сикорский М. И.* Исследования Михайловского собора в Переяславе-Хмельницком // Славяне и Русь.— К.: Наукова думка, 1979.
- Асеев Ю. С.* Архитектура древнего Киева.— К.: Будівельник, 1982.— 158 с.
- Беляшевский Н. Ф.* Монетные клады Киевской губернии.— К., 1889.— 48 с.
- Брежнев Н. Г.* Хронология русского летописания.— М.: Изд-во АН СССР, 1963.— 376 с.
- Берлинский М. Ф.* Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города.— СПб., 1820.— 204 с.
- Богусевич В. А.* Робота по розборці Великої лаврської церкви // Археологія.— 1948.— Т. 2.— 205 с.
- Богусевич В. А.* До історії склоробного виробництва в Київській Русі // Нариси з історії техніки.— К., 1957.— Вип. 4.
- Богусевич В. А.* К вопросу о крепостных стенах XII в. Киево-Печерского монастыря // КСИА АН УССР.— 1960.— Вып. 9.

- Болховитинов Е. И.* Описание Киево-Печерской лавры.— Киев, 1826.— 198 с.
- Болховитинов Е. И.* Описание Киево-Печерской лавры.— Киев: Издание 2-е, испр. и умнож., 1831.— 371 с.
- Брайчевський М. Ю.* Коли і як виник Київ.— Київ: Вид-во АН УРСР, 1963.— 163 с.
- Бронштейн И. П.* Городская территория древнего Киева по данным летописи // Сборник сообщений «Киевпроект».— К., 1958.— № 1—2.
- Брунов Н. И.* Извлечение из предварительного отчета о командировке в Полоцк, Витебск и Смоленск в сентябре 1923 г.— М., 1926.— 8 с., 3 ил.
- Брунов Н. И.* Рецензия на книгу: *М. К. Каргер.* Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы.— Киев, 1950 // ВВ.— 1953.— Т. 7.
- Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С.* Археологические памятники Древней Руси IX—XI веков.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1978.— 150 с.
- Висоцький С. О., Лопушанська Б. І., Холостенко М. В.* Архітектурно-археологічні дослідження Золотих воріт в Києві в 1972—1973 рр. // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К.: Наук. думка, 1976.— С. 63—85.
- Высоцкий С. А., Мовчан И. И.* Эпиграфическая находка в Ближних пещерах Киево-Печерской лавры // СА.— 1984.— № 3.
- Высоцкий С. А.* Киевские граффити XI—XVII вв.— К.: Наук. думка, 1985.— 206 с.
- Голубев С. Т.* О древнейшем плане г. Киева 1638 г. // ЧИОНЛ.— 1898 а.— Кн. 12.— Отд. 2.
- Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.— К., 1898 б.— Т. 2.— 524 с. Приложения 498 с.
- Голубев С. Т.* Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве // ТКДА.— 1899.— Декабрь.
- Голубев С. Т.* Историко-топографическое исследование о древнем Киеве // ЧИОНЛ.— 1900.— Кн. 14.— Отд. 1.
- Голубев С. Т.* Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве // ТКДА.— 1904.— Декабрь.— С. 668—692.
- Голубев С. Т.* Спорные вопросы о древнейшей топографии Киева.— К., 1910.— 32 с.
- Голубев С. Т.* Киево-Выдубицкий монастырь (домонгольское время) // ТКДА.— 1913.— № 10.
- Голубева Л. А.* Топография домонгольского Киева // КСИИМК.— 1947.— Т. 16.
- Голубева Л. А.* Киевский некрополь // МИА.— 1949.— Вып. 11.
- Голубинский Е. Е.* История русской церкви.— М., 1901.— Т. 1.— 968 с.
- Греков Б. Д.* Киевская Русь.— М.: Гос. изд-во полит. лит., 1953.— 568 с.
- Гупало К. М., Іванкін Г. Ю., Сагайдак М. А.* Дослідження київського Подолу (1974—1975 рр.) // Археологія Києва. Дослідження і матеріали.— К.: Наук. думка, 1979.
- Добровольский Л. П.* Летописный Дорогожич // ВИВ.— 1914.— № 4.— 25 с.— 1 карта.
- Дригалкін В. І.* З історії мікротопонімії Києва // Мовознавство.— 1971.— № 6.
- Дяденко В.* Всеволодів Красний двір // Пам'ятники України.— 1970.— № 3.

- Закревский Н. В.* Летопись и описание города Киева.— М., 1858.— 266 с.
- Закревский Н. В.* Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1.— 455 с.; Т. 2.— 456—951 с.
- Зуммер В. М.* Кирилівський заповідник у Києві // Бібліотека НДІБП у Києві.— Рукопис.— 74 с.
- Іванцов І.* Стародавній Київ // НА ІА АН України.
- Иловайский Д. И.* История России.— М., 1906.— Т. 1.— 766 с.
- Ісачевич Я. Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції.— К.: Наук. думка, 1982.
- Каманин И.* Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость).— К., 1914.— 172 с.
- Каргер М. К.* Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы.— К.: Изд-во АН УССР, 1950.— 252 с.
- Каргер М. К.* Древний Киев.— М.; Л.: Изд-во АН СССР.— 1958.— Т. 1.— 579 с.
- Каргер М. К.* Древний Киев.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961.— Т. 2.— 661 с.
- Киевский синопсис* или краткое собрание от разных летописцев (5-е изд.).— К., 1836.— 150 с.
- Киевское общество* охраны памятников старины и искусства // ЦДІА України.— Ф. 725.— Оп. 1.— Сп. 3.— Арк. 63.
- Київ.* Провідник.— К., 1930.— 797 с.
- Килессо С. К.* Киево-Печерская лавра.— М.: Искусство, 1975.— 143 с.
- Кирилов И. К.* Цветущее состояние Всероссийского государства.— М.: Наука, 1977.— 443 с.
- Кирпичников А. Н.* Военное дело на Руси в XIII—XV вв.— Л.: Наука, 1976.— 104 с., 30 табл.
- Красицкий Д. Ф., Федоренко П. К.* Усыпальница Юрия Долгорукого.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948.— 36 с.
- Краткое описание* Киево-Печерской лавры (6-е изд.).— К., 1817.— 292 с.
- Крип'якевич І. П.* Рец. на кн.: М. Ю. Брайчевський. Коли і як виник Київ // УІЖ.— 1964.— № 1.
- Кубишев А. І.* Стародавній Китаїв // Археологія.— 1964.— Т. 17.
- Кузьмин А. Р.* Начальные этапы древнерусского летописания.— М.: Изд-во МГУ, 1977.
- Кучера М. П.* Поселения Среднего Поднепровья // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта).— К.: Наук. думка, 1984.
- Лабутина И. К.* Псков в X—XV вв. // Тез. докл. сов. дел. на V международн. конгр. слав. археол.— М.: Наука, 1985.
- Лашкарев П. А.* Киевская архитектура X—XII вв. // Тр. III АС в Киеве (1874).— К., 1878.— Т. 1.
- Лашкарев П. А.* Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты.— К., 1898.— 240 с.
- Лебедев Г. С.* Эпоха викингов в Северной Европе: Историко-археологические очерки.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1985.— 286 с.
- Лебединцев П. Г.* Церковь Спаса на Берестове в Киеве, бывшая придворною св. вел. кн. Владимира, древнейшая всех ныне существующих в России церквей // КЕВ.— 1862.— № 22.— С. 668—681.
- Лебединцев П. Г.* Дмитриевский монастырь, устроенный вел. кн. Изяславом Ярославовичем, его судьба и местность // ЧИОНЛ.— 1879.— Кн. 1.

- Лебединцев П. Г.* Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии.— К., 1894. 2-е изд.— 136 с.
- Линка Н. В.* Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р. // Археологічні пам'ятки УРСР.— К., 1952.— Т. 3.— С. 39—53.
- Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение.— М.: Л.: Изд-во АН СССР, 1947.— 499 с.
- Лихачев Д. С.* Комментарии к «Повести временных лет» // ПВЛ.— М.: Л., изд-во АН СССР, 1950.— Ч. 2.
- Лихачев П. Н.* Материалы для истории византийской и русской сфрагистики (Труды Музея палеографии, 1).— Л.: Изд-во АН СССР, 1928.— Вып. 1.— 175 с.
- Логвин Г. Н.* Киево-Печерская лавра.— М.: Искусство, 1958.— 21 с. ил.
- Логвин Г. Н.* Возрождение фрески XI—XII века // Искусство.— 1971.— № 8.
- Логвин Г. Н.* Архитектура храма на Клове // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины.— Киев, 1980.
- Лучицкий И.* Киев в 1766 году // КС.— 1888.— Т. 1, январь — март.
- Магнер Г. І.* Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів // УІЖ.— 1969.— № 7.
- Максимович М. А.* Собрание сочинений.— Киев, 1877.— Т. 2.— 524 с.
- Марков А. К.* Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических).— СПб., 1910.— 148 с.
- Махновець Л. Є.* Київський літопис // Київ, 1984.— № 7.
- Милеев Д. В.* Вновь открытая церковь XI в. в Киеве и положение исследований в связи с новыми застройками города // Тр. IV съезда рус. зодчих в СПб. (1911).— СПб., 1912.
- Мовчан І. І.* Археологічні дослідження на Видубичах // Стародавній Київ.— К.: Наук. думка, 1975.
- Мсвчан И. И., Харламов В. А.* Раскопки Кловского монастыря в Киеве // АО 1974 г.— М., 1975.
- Мовчан И. И., Харламов В. А.* Исследования древнего Клова // АО 1975 г.— М., 1976.— С. 365—366.
- Мовчан І. І., Степаненко Л. Я.* Розкопки поселення та могильника в Китаєві // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К.: Наук. думка, 1976.
- Мовчан И. И., Моця А. П.* Раскопки на р. Лыбеди // АО 1976 г.— М., 1977.
- Мовчан И. И.* О локализации окольных районов древнего Киева (Предславино, Дорогожичи) // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. (Тез. докл.).— Ужгород, 1978.
- Мовчан І. І., Харламов В. О.* Стародавній Клов // Археологія Києва. Дослідження і матеріали.— К.: Наук. думка, 1979.
- Мовчан И. И.* Новые данные о Ближних пещерах Печерского монастыря // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. (Тез. докл.).— Днепропетровск, 1980.— С. 157.
- Мовчан И. И.* Культовые постройки // Новое в археологии Киева.— К.: Наук. думка, 1981.
- Мовчан И. И.* К вопросу о западной околице древнего Киева // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг.— К.: Наук. думка, 1985.
- Моргилевський І. В.* Дослід пам'яток старого чернігівського будівництва в рр. 1923—1924 // Україна.— 1925.— № 1—2.
- Николаев В. Н.* Стены внутри Великой церкви Киево-Печерской лавры по снятии с них штукатурки // Тр. XI АС в Киеве.— М., 1902.— Т. 2.— С. 125—126.

- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.*— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950.— 640 с.
- Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное по высочайшему соизволению киевским гражданским губернатором Иваном Фундуклеем.*— К., 1847.— 108 с.
- Пархоменко В. А.* Начало христианства на Руси IX—X вв.— Полтава, 1913.— 191 с.
- Патерик Печерского монастыря. Памятники славяно-русской словесности.*— СПб., 1911.— 275 с.
- Петров В. П.* Исторична топографія Києва (Першопочатки міста) // Историчні джерела та їх використання.— К., 1964.— Вип. 1.
- Петров Н. И.* Киев, его святыни и памятники.— СПб., 1896.— 180 с.
- Петров Н. И.* Историко-топографические очерки древнего Киева.— К., 1897.— 268 с.
- Петров Н. И.* Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии, Южнорусские иконы.— Киев, 1913.— Вып. 3.— 50 с.
- Писарев А.* Историческая выписка о дворцах княжеских в Киеве бывших, о которых в летописях упоминается // ЗТОИДР.— 1824.— Ч. 2.
- Повесть временных лет.*— М.: Л., 1950.— Ч. 1.— 405 с.
- Повесть временных лет.*— М.: Л., 1950.— Ч. 2.— 556 с.
- Полевой В. М.* Искусство Греции. Средние века.— М.: Искусство, 1973.— 352 с.+ил., 1 л. карт.
- Похилевич Л.* Монастыри и церкви г. Киева.— К., 1865.— 75 с.
- Правда Русская.*— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1947.— Т. 2.— 862 с.
- Прахов А. В.* Фрески Киево-Кирилловской церкви XII в. // КС.— 1883.— № 5.
- Приселков М. Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.— СПб., 1913.— XVI+414 с.
- Приселков М. Д.* Нестор Летописец.— Пг., 1923.— II+113 с.
- Приселков М. Д.* История русского летописания XI—XV вв.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1940.— 188 с.
- ПСРЛ, Т. 1.* Изд. 2. Лаврентьевская летопись.— Л.: Изд-во АН СССР, 1927.— 488 стб.
- ПСРЛ, Т. 2.* Ипатьевская летопись.— М.: Изд-во вост. лит., 1962.— 938 стб., 87 с.
- Раппопорт П. А.* Археологические исследования памятников русского зодчества X—XIII ст. // СА.— 1962.— № 2.
- Раппопорт П. А.* К вопросу о системе обороны Киевской земли // КСИА АН УССР, 1954.— Вып. 3.
- Раппопорт П. А.* Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. // МИА.— 1956.— № 52.— 184 с.
- Раппопорт П. А.* О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры // ВВ.— 1984.— Т. 45.
- Раппопорт П. А.* Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X—XV вв. // МИА.— 1961.— № 105.
- Рыбаков Б. А.* Древности Чернигова // МИА.— 1949.— № 11.
- Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи.— М.: Изд-во АН СССР, 1963.— 361 с.
- Рыбаков Б. А.* Русские датированные надписи XI—XIV веков // САИ.— 1964.— Вып. Е I—44.— 48 с., 43 табл.
- Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве».— М.: Наука, 1972.— 520 с.
- Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М.: Наука, 1982.— 589 с.

- Савельев П. С.* Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории. 1. Топография кладов с восточными монетами и изделиями VII, VIII, IX, X и XI вв. в России и прибалтийских странах, объясненная историческими свидетельствами о торговле северо-востока Европы в эпоху основания и утверждения Русского государства.— СПб., 1846.— ССXXXII.— 180 с., 1 л. карт.
- Савельев П. С.* О кладе с медными восточными монетами, найденном в 1845 г. близ Кирилловского монастыря в Киеве // ЗРАО.— 1851.— Т. 3.
- Савельев П. С.* Куфические монеты из Киевского клада, поступившие в музей Общества // ЗРАО.— 1852.— Т. 4.
- Самоковасов Д.* Могилы русской земли.— М., 1908.— 271 с.
- Самоковасов Д.* Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV АС.— М., 1916.— VIII+41 с.
- Сахаров А. Н.* Дипломатия древней Руси. IX — первая половина X в.— М.: Мысль, 1980.— 358 с.
- Сборник материалов для исторической топографии древнего Киева.*— К., 1874.
- Седова М. В.* Археологическое изучение Суздаля в кн. // Тез. докл. сов. дел. на IV Междунар. конгр. слав. археол.— М.: Наука, 1980.
- Седова М. В.* Древнерусский город Суздаль в X—XIII вв. (Топография, застройка) // Тез. докл. сов. дел. на V Междунар. конгр. слав. археол.— М.: Наука, 1985.
- Сементовский Н. М.* Киев, его святыни, древности, достопримечательности.— К., 1864.— 242 с., с илл., 2 л. карт.
- Сементовский Н. М.* Древнейшая в России церковь Спаса на Берестове, построенная св. великим князем Владимиром в Киеве в 989 году.— К., 1877.— 22+III с.
- Слюсарев Д.* Церкви и монастыри, построенные в Киеве князьями, начиная с сыновей Ярослава до прекращения Киевского великокняжества // ТКДА.— 1982.— Т. 1.— № 1.
- Слюсарев Д.* Церкви и монастыри, построенные в Киеве князьями, начиная с сыновей Ярослава до прекращения Киевского великокняжества // ТКДА.— 1892.— Т. 1.— № 3.
- Смирнов Я. И.* Рисунки Киева 1651 г. по копиям конца XVIII в. // Тр. XIII АС.— М., 1908.— Т. 2, табл. I—XIV.
- Срезневский И.* Пещера Ивана Грешного и Феофила // ИАО.— 1859.— Т. 2.— Вып. 1.
- Страшкевич К.* Клады, рассмотренные в МИНЦ-кабинете Университета св. Владимира с 1838 по 1866 г.— К., 1867.— 44 с.
- Татищев В. Н.* История Российская, в 7 томах.— Л.: Наука, 1962.— Т. 1.— 500 с.
- Т[изенгаузен] В.* О кладе куфических монет, найденном в Киеве в 1863 г. // Древности. Археологический вестник.— М., 1867, май, июнь.
- Тиманович Б. В.* Праці архітектора Юрасова у Києві // Питання історії архітектури та будівельної техніки України.— К., 1959.
- Тихомиров М. Н.* Древнерусские города.— М.: Гос. изд-во политической литературы, 1956.— 477 с.
- Толочко П. П.* До топографії древнього Києва // Археологія.— 1965.— Т. 18.
- Толочко П. П.* Знахідки кам'яних фундаментів на Клові // Археологія.— 1968.— Т. 21.
- Толочко П. П.* Історична топографія стародавнього Києва.— К.: Наук. думка, 1970.— 220 с.

- Толочко П. П. Древний Киев.— К.: Наук. думка, 1976.— 207 с.
- Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— К.: Наукова думка, 1980.— 222 с.
- Толочко П. П. Древний Киев.— К.: Наук. думка, 1983.— 327 с.
- Толочко П. П. Аскольдова могила // Київ.— 1984.— № 4.
- Троцкий П. Киево-Выдубицкий Михайловский монастырь // Вестник Западной России.— Вильно, 1865.— Т. 2.— Кн. 7.
- Успенский сборник XII—XIII вв.— М.: Наука, 1971.— 751 с.
- Хардамов В. А. Раскопки древнерусской трапезной Киево-Печерского монастыря // АО, 1984 г.— М.: Наука, 1986.— С. 320—321.
- Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— К., 1913.— 101 с.
- Хозеров И. М. Спас на Бересто. Попередні повідомлення // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва.— К., 1930.— Зб. 1.
- Холостенко Н. В. Исследования руин Успенского собора Киево-Печерской лавры // СА.— 1955.— Вып. 23.
- Холостенко Н. В. Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве // Памятники культуры. Исследование и реставрация. Вып. 2.— М.: Наука, 1960.
- Холостенко Н. В. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1962—1963 гг. // Культура и искусство древней Руси.— Л.: Изд-во АН СССР, 1967.
- Холостенко М. В. Успенский собор Печерского монастыря // Стародавній Київ.— К.: Наук. думка, 1975.
- Холостенко М. В. Нові дослідження Іоанно-Предтечинської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К.: Наук. думка, 1979.
- Художественная проза Киевской Руси X—XIII вв.— М.: Изд-во АН СССР, 1957.— 370 с.
- Шахматов А. А. Киевопечерский патерик печерская летопись.— СПб., 1897.— 50 с.
- Шахматов А. А. Житие Антония и Печерская летопись // ЖМНП.— 1889.— Ч. XXXVI, март.
- Шахматов А. А. Разыскание о древнейших русских летописных сводах.— СПб., 1908.— 687 с.
- Шахматов А. А. Повесть временных лет и ее источники // Тр. ОДЛ Ин-та рус. лит. АН СССР.— Л., 1940.— Т. 4.
- Щероцкий В. К. Киев. Путеводитель.— Киев, 1917.— 346 с.
- Шмит Ф. И. Искусство древней Руси — Украины.— Харьков, 1919.— 111 с.
- Штыхов Г. В. Древний Полоцк IX—XIII вв.— Минск: Наука и техника, 1975.— 135 с.
- Штыхов Г. В. Критерии города эпохи Киевокой Руси (по материалам исследований городов Полоцкой земли X—XIII вв.) // Тез. докл. сов. дел. на V Междунар. конгр. слав. археол.— М.: Наука, 1985.— С. 76—77.
- Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в.— М.: Изд-во АН СССР, 1964.
- Щапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI—XIV вв.— М.: Наука, 1972.— 166 с.
- Эртель А. Д. Древние пещеры на Зверинце в Киеве.— К., 1918.— 46 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЮР — Археологическая летопись южной России
АО — Археологические открытия
АЮЗР — Акты южной и западной России
БАА УРСР — Вісник Академії архітектури УРСР
ВІВ — Военно-исторический вестник
ВВ — Византийский временник
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
ЗРАО — Записки Русского археологического общества
ЗТОИДР — Записки и труды Общества истории и древностей российских
ИАО — Известия археологического общества
ИАС — Известия археологического съезда
КЕВ — Киевские епархиальные ведомости
КС — Киевская старина
КСИА — Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры Академии наук СССР
ЛГУ — Ленинградский государственный университет
МГУ — Московский государственный университет
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН України — Науковий архів Інституту археології АН України
НДІБП — Науково-дослідний інститут будівельної промисловості
ОАК — Отчеты Археологической комиссии
ОДЛ — Отдел древней литературы
ПВЛ — Повесть временных лет

- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СМИТ — Сборник материалов для исторической
топографии Киева и его окрестностей
ТКДА — Труды Киевской духовной академии
Тр. АС — Труды I—XV археологических съездов
УІЖ — Український історичний журнал
ЦДІА України — Центральний державний історичний архів
України
ЧИОНЛ — Чтения в историческом обществе Нестора-
летописца

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

Розділ ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ 10

1

Археологічні джерела 13

Історіографія 15

Розділ ЗАМІСЬКІ ДВОРИ І СЕЛА 22

2

Угорське 22

Берестове 29

Княжі двори-вотчини 39

Предславине 44

Розділ МОНАСТИРСЬКІ САДИБИ 47

3

Печерський монастир 48

Видубицький монастир 74

Звіринецькі печери 93

Кловський монастир 99

Кирилівський монастир 114

Розділ ОКОЛЬНІ РАЙОНИ В СИСТЕМІ ОБОРОНИ КИЄВА 125

4

Китаїв — південний форпост
стародавнього Києва 137

Висновки 161

Література 164

Список скорочень 171

Наукове видання

МОВЧАН Іван Іванович

ДАВНЬОКИЇВСЬКА ОКОЛИЦЯ

**Оформлення художника
Р. К. ПАХОЛЮКА**

**Художній редактор
І. М. ГАЛУШКА**

**Технічний редактор
Т. С. БЕРЕЗЯК**

**Коректор
Л. В. МАЛЮТА**

Подано до складання 12.02.93. Підп. до друку
05.04.93. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1.
Звич. нова гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 9,24.
Ум. фарбо-відб. 9,77. Обл.-вид. арк. 10,36.
Зам. № 2760.

Видавництво «Наукова думка»
252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Віддруковано з матриць книжкової ф-ки
ім. М. В. Фрунзе, 310057 Харків 57, вул. До-
нець-Захаржевського, 6/8 в обласній книжко-
вій друкарні. 290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

*Видавництво
«Наукова думка»
у 1993 р. випустить
у світ книги:*

**ПІВДЕННОРУСЬКЕ
СЕЛО IX—XIII ст.**

(економіка, побут, культура)

Упоряд. В. П. Коваленко,
О. П. Моця, В. О. Петрашенко та ін.
20 арк.— 42 крб.

З монографії узагальнюються матеріали археологічних досліджень сільських поселень доби Київської Русі, а також могильників, пов'язаних з цими поселеннями.

Для археологів, викладачів та студентів історичних факультетів, краєзнавців.

СТАРОДАВНІЙ КИЇВ

Зб. наук. праць.
20 арк.— 80 крб.

Присвячений здійсненню протягом 1985—1989 рр. археологічним дослідженням стародавнього та середньовічного Києва, що суттєво доповнюють наявні наукові знання з матеріальної та духовної культури Київської Русі та Києва XIV—XVII ст. й стосуються всіх історичних районів міста: Подолу, «міста Володимира», «міста Ярослава», Гончарів та Кожум'як, Києво-Печерського монастиря, давньокиївської околиці.

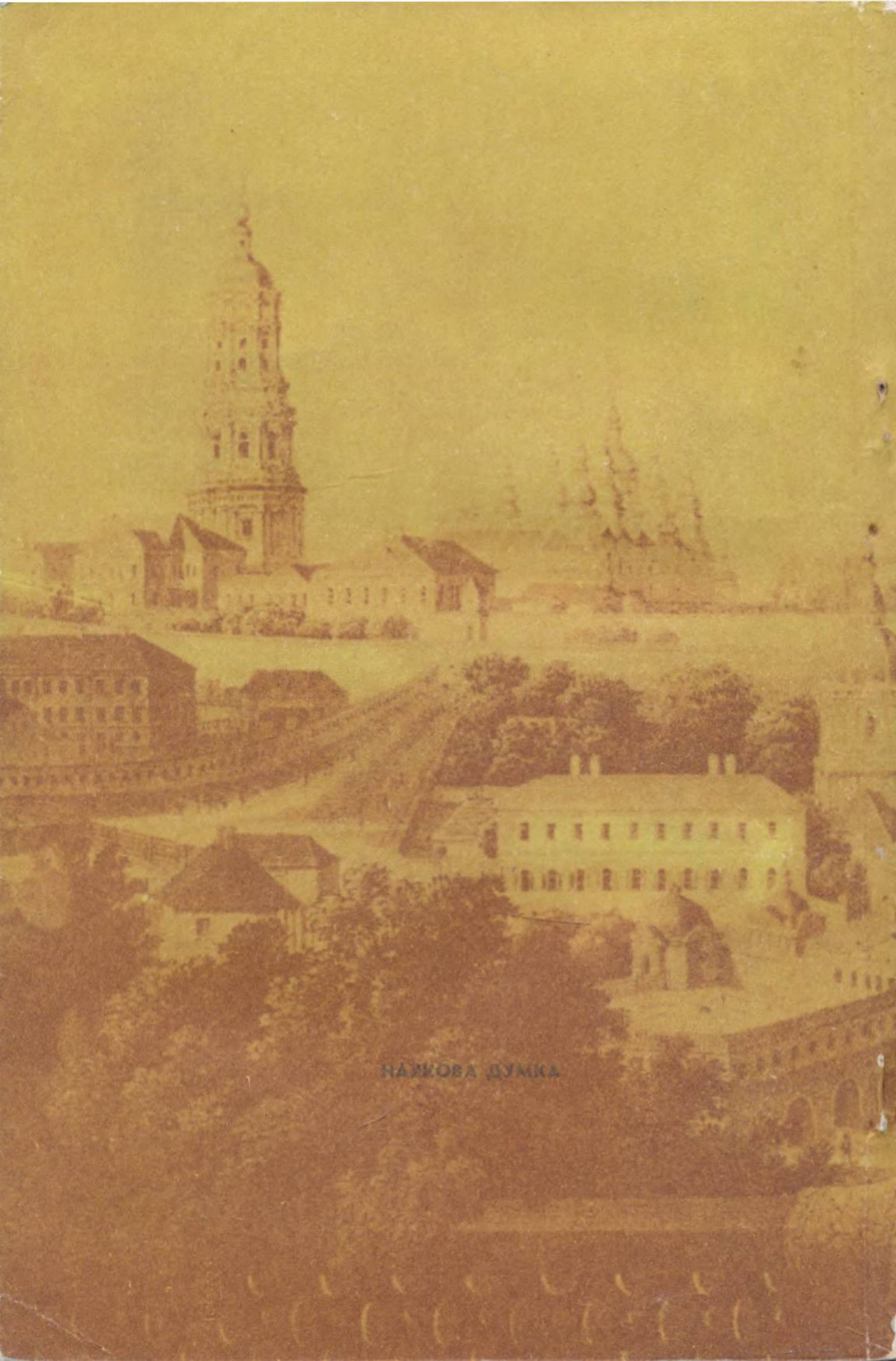
Для археологів, істориків, мистецтвознавців, архітекторів, краєзнавців, музейних працівників, студентів гуманітарних вузів.

Попередні замовлення на ці книги приймають магазини книготоргів та «Академкниги».

Киян просимо користуватися послугами книгарні видавництва «Наукова думка» (252001 Київ-1, вул. Грушевського, 4).

НАЗКОВА ДУМКА